

Advies van de commissie

**Herziening programma
economie voor de tweede fase**

The Wealth of Education

Advies van de commissie

**Herziening programma
economie voor de tweede fase**

The Wealth of Education

2005

Inhoud

Samenvatting	5	4 Organisatie en inbedding	186
1 De opdracht	14	4.1 Inleiding	187
1.1 Inleiding	15	4.2 Studielast en invoering	187
1.2 Onderwijspraktijk	16	4.3 Bijscholing van docenten	188
1.3 Tussenrapportage	19	4.4 Keuzeonderwerpen en experimenten	190
2 Ontwerp nieuw examenprogramma		4.5 Vakraad	191
2.1 Inleiding	31	Literatuur	192
2.2 Concept 1: schaarste	39	Bijlagen	196
2.3 Concept 2: ruil	45	Bijlage I Instelling Commissie	197
2.4 Concept 3: markt	59	Bijlage II Samenstelling commissie	201
2.5 Concept 4: ruilen over de tijd	77		
2.6 Concept 5: samenwerken en onderhandelen	88		
2.7 Concept 6: risico en informatie	100		
2.8 Concept 7: welvaart en groei	114		
2.9 Concept 8: goede tijden, slechte tijden	129		
3 Examinering	146		
3.1 Inleiding	147		
3.2 Soorten examenopgaven	147		
3.3 Schoolexamen en centraal examen	147		
3.4 ICT en examinering	148		
3.5 Voorbeeldexamenopgaven	149		

Samenvatting

Voor u ligt een nieuw examenprogramma voor economie voor de tweede fase van havo en vwo. Eerder heeft een commissie onder voorzitterschap van prof.dr. C.N. Teulings (de commissie Teulings I) in zijn advies *Economie moet je doen* de hoofdlijnen van een dergelijk programma geschetst. Op verzoek van de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen mevrouw M.J.A. van der Hoeven, heeft een nieuwe commissie (de commissie Teulings II) dit advies uitgewerkt in een ontwerp voor een nieuw examenprogramma.

In 1776 verscheen Adam Smith's beroemde boek *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Dit boek wordt algemeen gezien als het beginpunt van de moderne economische wetenschap. Sinds de publicatie van Smith's baanbrekende boek heeft de ontwikkeling van het vak niet stilgestaan. De analyses zijn verder uitgediept en toegepast op terreinen waarvan men vroeger dacht dat economen daar niets over te melden hadden. Kortom, economie is een prachtige en levende discipline, een sociale wetenschap pur sang. De titel van dit rapport is daarom een hommage aan de grondlegger van het vak. *The Wealth of Education*: het is een voorrecht om in dit vak onderwijs te mogen geven.

Het advies van Teulings I heeft na een aarzelende start geleid tot een intensieve discussie tussen leraren, examenmakers en wetenschappers, zoals onder andere tot uiting kwam in de kolommen van het *Tijdschrift voor het economisch onderwijs* en van *Factor D* en in een aantal drukbezochte bijeenkomsten waar leraren met de commissieleden in debat zijn gegaan over het nieuwe programma. Die discussie is van groot belang geweest voor de levensvatbaarheid van een nieuw programma. Immers, alleen een programma dat aanleiding geeft tot debat en uitwisseling van ideeën kan invloed hebben op wat er straks daadwerkelijk in de klas gaat gebeuren. De beroepsgroep en ook de wetenschap moeten met elkaar in gesprek zijn over de inhoud van het vak, want alleen zo blijft *The Wealth of Education*, de hoge kwaliteit van het economieonderwijs, behouden.

De kerngedachte van het advies van Teulings I was dat het in de economie eigenlijk om een beperkt aantal centrale *concepten* draait, die in wisselende *contexten* steeds opnieuw hun meerwaarde bewijzen: schaarste, ruil, markt, concurrentie en monopolie, onzekerheid en de verzekering daartegen, de beperkte beschikbaarheid van informatie, risicoselectie, sparen en investeren, onderhandelen, samenwerken en geloofwaardige binding aan beloften, die begrippen keren steeds opnieuw terug. Het programma is onderverdeeld in acht *concepten*¹, die zijn samengevat op de volgende pagina's

¹ In Teulings I was sprake van beginselen. Teulings II geeft de voorkeur aan het woord concepten, omdat het woord beginselen morele connotaties oproept. Zowel Teulings I als Teulings II onderscheiden acht concepten. De indeling is echter op twee punten anders: het concept geld is ondergebracht bij ruil, terwijl een nieuw concept Welvaart en groei is toegevoegd.

Examenprogramma in vogelvlucht

1

Schaarste

Kennis over economie en samenleving begint met de gedachte dat behoeften ongelimiteerd en middelen beperkt zijn en dat er derhalve keuzes gemaakt moeten worden.

2

Ruil

Ruilprocessen zijn de volgende stap in de analyse. Zij vormen de basis voor een optimale inzet van middelen. Ruil maakt het mogelijk dat iedereen optimaal zijn comparatieve voordelen benut. Dit verklaart de arbeidsdeling. Geld maakt het mogelijk het ruilproces soepeler te laten verlopen

3

Markt

De keuzes en ruil die plaats vinden worden gecoördineerd via de markt. Keuzevrijheid, evenwicht en concurrentie vormen hier de sleutelwoorden. Prijsvorming is het coördinatiemechanisme waarmee vraag en aanbod op elkaar worden afgestemd.

4

Ruilen over de tijd

Ruil vindt niet alleen op één moment in de tijd plaats maar ook over de tijd. Wie in de toekomst met pensioen wil gaan zal in het heden moeten sparen. Wie investeert, kan die middelen vandaag niet meer gebruiken. De prijs die deze intertemporele ruil coördineert is de rente.

5 *Samenwerken en onderhandelen.*

Individueel gedrag is in veel gevallen afhankelijk van wat anderen doen. Belangen kunnen botsen en dus is het van belang om te onderhandelen en samen te werken. Daarmee behandelen we een alternatief coördinatiemechanisme voor keuzes, te weten: centralisatie, waarbij (collectieve) dwang het middel is om acties tot stand te brengen.

6 *Risico en informatie.*

Mensen maken keuzes onder onzekerheid en om grip te krijgen op die onzekerheid verzamelen zij informatie. Aangezien de informatie vaak een beperkt karakter zal hebben moeten transactiepartijen een inschatting maken van mogelijke gebeurtenissen (risico) en de mate waarin transactiepartners gebeurtenissen beïnvloeden of informatie achterhouden die relevant is voor het tot stand brengen van een transactie (asymmetrische informatie).

7

Welvaart en groei.

Economie draait om het verhaal van de welvaart: wat maakt het ene land zo rijk en het andere land zo arm? Of waarom zijn niet alle landen in gelijke mate ontwikkeld? Met andere woorden wat zijn de oorzaken van economische groei, verdeling en welvaart. Dergelijke vragen dwingen tot reflectie over hoe beslissingen op microniveau op macroniveau uitwerken. Aggregatie en interdependentie van markten zijn hier sleutelwoorden.

8

Goede tijden, slechte tijden.

De blik in het voorgaande concept was gericht op de lange termijn waar markten in evenwicht zijn. De realiteit dwingt ons om ook na te denken over de korte termijn waarin markten door rigiditeiten juist uit evenwicht zijn. In de afwisseling van goede en slechte tijden in de economie spelen fricties en beperkingen een grote rol. Het begrijpen van schommelingen in economische activiteit en de mogelijkheden en grenzen van conjunctuurbeleid staan hier centraal.

Het nieuwe programma is erop gericht dat leerlingen de analogie tussen uiteenlopende situaties gaan inzien, bijvoorbeeld dat er vraag en aanbod is op de automarkt, maar dat er ook binnen een huishouden vraag en aanbod is. Of dat een onderneming investeert in kapitaalgoederen om daar later geld mee te verdienen, net zoals een mens op jonge leeftijd door onderwijs te volgen investeert in kennis om daarmee later op de arbeidsmarkt emplooi te vinden. Economie heeft daarmee ook relevantie voor domeinen die daar vroeger niet snel toe gerekend zouden worden. Ook dat inzicht is een belangrijk element in het nieuwe programma. Het gaat er dus om dat leerlingen die *economische kijk* aanleren: leren hoe ze die economische concepten in steeds nieuwe contexten kunnen toepassen.

De intensieve discussie naar aanleiding van Teulings I heeft op een aantal punten tot een bijstelling geleid in het ontwerp van het examenprogramma, waarvan we de drie voornaamste hier bespreken.

Allereerst waren er vragen over de stellige wijze waarop Teulings I zich had uitgesproken voor probleemgeoriënteerd economieonderwijs. Teulings II heeft die kritiek ter harte genomen. De commissie formuleert slechts het examenprogramma, de wijze van doceren is de verantwoordelijkheid van docenten en methodeschrijvers. Het voornaamste doel van het economieonderwijs blijft het aanleren van een *economische kijk*: leren dat een veelheid van praktische problemen kan worden begrepen met een beperkt aantal economische concepten. Hóe leerlingen leren zich die economische kijk eigen maken maakt de commissie niet uit, dát ze dat leren wel.

Ten tweede was er kritiek op de manier waarop Teulings I het havo-programma te zeer had afgeleid van het vwo-programma. Teulings II herkent het probleem. Tegelijkertijd is het in de praktijk voor de commissie heel moeilijk gebleken om zich daaraan te onttrekken. Wat belangrijk is voor de havo, mag op het vwo toch ook niet ontbreken, en omgekeerd geldt hetzelfde. Toch heeft Teulings II nadrukkelijk accenten willen leggen: voor de havo is er meer aandacht voor de problemen die iemand tegenkomt bij het starten van een eigen bedrijf; voor het vwo is er meer aandacht voor vragen over de ordening van de samenleving, zoals bij de welvaartstheorie en de langetermijnontwikkeling van de groei.

Tenslotte vroegen veel commentatoren om meer aandacht voor macro-economie. Teulings I had, in lijn met de ontwikkeling in de economische wetenschap over de afgelopen dertig jaar, de aandacht voor de macro-economie (theorie over de economische conjunctuur) sterk teruggebracht en meer ruimte ingeruimd voor de rol van prikkels en strategische gedrag. Velen hadden het idee dat belangrijke vragen daarmee onderbelicht bleven. Teulings II heeft een drietal hoogleraren Macro-economie van naam en faam (Bovenberg, Van der Ploeg en Van Wijnbergen)

om advies gevraagd. Hun suggesties hebben een belangrijke rol gespeeld. In dit rapport worden drie onderdelen van de macro-economie onderscheiden. Ten eerste de *economie van het publieke belang* ofwel hoe overheidsoptreden behulpzaam kan zijn bij de bestrijding van allerlei vormen van marktfalen, bijvoorbeeld bij collectieve goederen, bij misbruik van monopolie-macht, of bij risicoselectie in verzekeringen. Dit onderdeel is ingebed in de micro-economie, die leert waarom markten falen, en dus ook hoe de overheid de uitkomst kan verbeteren. Het tweede onderdeel is de *langetermijnontwikkeling* in de *Wealth of Nations*. Waarom groeit de economie? Waarom groeit de economie van het ene land sneller dan die van het andere? En waarom blijft de ongelijkheid zo groot? Dit deel is de toepassing van micro-economie op geaggregeerd niveau. Teulings II besteedt hier meer aandacht aan dan Teulings I. Het concept *Welvaart en Groei* is aan dit onderdeel gewijd. Het derde onderdeel van de macro-economie gaat over de *kortetermijnafwijkingen* van het langetermijnevenwicht ofwel de conjunctuurtheorie, waaraan Keynes zo'n belangrijke bijdrage heeft geleverd. Dit komt aan de orde in het concept *Goede Tijden, Slechte Tijden*. De wijze waarop dit concept wordt behandeld wijkt echter af van de wijze waarop dat vroeger gebeurde: weg is de multiplier, nieuw is de aandacht voor de rol van loon- en prijsrigiditeit, waardoor over de conjunctuurcyclus vooral de omvang van het bruto nationaal product varieert, en veel minder het prijsniveau.

Wie nu, nadat de commissies Teulings I en Teulings II daar vier jaar mee geworsteld hebben het nieuwe programma beziet, moet constateren dat het resultaat kan worden gezien als een bundeling van de ideeën van twee belangrijke economen, Gregory Mankiw en Avinash Dixit. Mankiw, hoogleraar economie op Harvard en de schrijver van een serie van veelgebruikte leerboeken *Principles of Economics*, heeft ervoor gepleit² om de micro-economie meer centraal te stellen, en om binnen de macro-economie te beginnen met het langetermijnevenwicht, en pas daarna de conjunctuurtheorie te bespreken als kortetermijnafwijkingen van het langetermijngroei-pad. Deze volgorde leidt tot een veel beter begrip³. Dit is precies de manier die de commissie Teulings II voor ogen heeft.

Dixit, hoogleraar economie op Princeton en mede-auteur van het boek *Thinking Strategically: The Competitive Edge in Business, Politics, and Everyday Life*, heeft ervoor gepleit dat economie-onderwijs niet zou moeten beginnen in een wereld met volledige concurrentie waarin individuen anonieme prijsnemers zijn die het gedrag van de rest van de wereld als gegeven aannemen. In plaats daarvan zou het economieonderwijs moeten beginnen met speltheorie, waarin individuen zich realiseren dat zij het gedrag van hun omgeving kunnen beïnvloeden en van die mogelijkheid strategisch gebruik kunnen maken.

²
Zie vooral Mankiw (1998).

³
Zie op.cit. p. 520.

Dit programma gaat daarin niet zo ver als Dixit misschien zou willen, maar in de concepten *Samenwerken en Onderhandelen* en *Risico en Informatie* wordt nu ruimschoots aandacht besteed aan strategisch gedrag en speltheorie.

De aandacht voor speltheorie heeft niet alleen gevolgen voor het programma zoals dat getoetst wordt in het centraal examen, maar heeft ook praktische consequenties voor het lesprogramma en de toetsing in het schoolexamen. Speltheorie, maar ook simpele marktsituaties, laten zich uitstekend testen in experimenten. Experimenteren is ook in de economische wetenschap een aanvaarde methode om theorieën te testen, en veel experimenten laten zich in de klas eenvoudig reproduceren. Dat is een bijzonder leerzame ervaring doordat leerlingen via een experiment de praktische betekenis van de economische theorie beter leren doorgronden en bovendien is de verslaglegging van een experiment een goede training in onderzoeksvaardigheden. Vandaar dat de commissie in het schoolexamen veel plaats inruimt voor het doen van een experiment.

Het nieuwe programma maakt ook ruimte voor keuzeonderwerpen. Keuzeonderwerpen bieden docenten en leerlingen de mogelijkheid het programma te differentiëren naar de belangstelling en capaciteiten van de leerling. De afschaffing van het deelvak en de nieuwe indeling van vakken maakt dat leerlingen met een ander profiel dan Economie en Maatschappij vaker het volledige vak economie zullen kiezen. Leerlingen met een Natuur en Techniek- of Natuur en Gezondheid-profiel hebben op analytisch vlak gemiddeld genomen meer capaciteiten. Het is een uitdaging voor het vak economie om die uiteenlopende capaciteiten optimaal te benutten. De keuzeonderwerpen kunnen contextgebonden zijn, maar zij kunnen ook betrekking hebben op de verdieping van een theoretisch concept, vaak met zeer verrassende implicaties. Deze theoretisch onderwerpen vergen vaak meer dan gemiddelde analytische capaciteiten van een leerling. De commissie doet suggesties voor keuzeonderwerpen en suggereert om per onderwerp één hoogleraar te vragen het in enkele bladzijden uit te werken, waarna methodemakers dit kunnen bewerken tot lesmateriaal. Leerlingen moeten twee keuzeonderwerpen kiezen, waarvan er in ieder geval één uit deze lijst moet komen.

Een examenprogramma blijft een papieren tijger als niet duidelijk is hoe de stof getoetst gaat worden. De commissie heeft het CITO daarom gevraagd om acht voorbeeldopgaven te maken die een indicatie geven van de wijze van toetsing van het nieuwe programma. Bij de keuze van de onderwerpen is vooral geconcentreerd op die onderwerpen die in meer of mindere mate nieuw zijn in vergelijking tot het huidige programma. Deze voorbeeldopgaven zijn terug te vinden in hoofdstuk 3.

De commissie heeft over een periode van anderhalf jaar met veel plezier aan het ontwerp van een nieuw examenprogramma gewerkt. Dit plezier werd bovendien vergroot door de veelvuldige en enthousiaste interacties met leraren buiten de commissie op diverse discussiebijeenkomsten. De commissie hoopt dat het programma nu snel kan worden vastgesteld, zodat methodemakers aan de slag kunnen om het programma handen en voeten te geven. De commissie wijst erop dat het nieuwe programma op tal van punten fors is bijgesteld ten opzichte van het oude programma wat vereist dat docenten zich bijscholen. Gezien het enthousiasme dat de commissie tot nog toe heeft ontmoet heeft zij er alle vertrouwen in dat leraren deze investering zullen willen doen. Het spreekt voor zich dat het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen moet zorgen voor een goede infrastructuur om die bijscholing mogelijk te maken.

Juni 2005

A close-up photograph of a hand with the index finger pointing upwards. The hand is positioned in the center-right of the page, with the index finger extending towards the top. The skin is a light, natural tone. The background is a soft, out-of-focus white. A dark horizontal bar is overlaid across the middle of the image, containing the text '1 De opdracht'.

1 De opdracht

1.1 Inleiding

Voor u ligt de uitwerking van een nieuw examenprogramma economie voor de tweede fase. Het is een vervolg op het advies van de commissie 'Teulings I' aangaande een nieuw examenprogramma dat aan de eisen van de tijd voldoet. Bij de uitwerking is rekening gehouden met ontwikkelingen in zowel het onderwijs als de economische wetenschap. In dit rapport worden de doelstellingen in een concreet toepasbaar examenprogramma vormgegeven.

Op voordracht van de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen (OCW) mevr. M.J.A. van der Hoeven startte op 1 april 2004 de vervolgcommissie 'Herziening programma economie voor de tweede fase' haar werk. Ze gaat door het leven als de commissie Teulings II. De formele installatie door de minister vond plaats op 13 mei 2004 in Den Haag. De vervolgcommissie kreeg de dubbele taak om in juli 2004 een tussenrapportage te leveren en voor 1 augustus 2005 een advies te publiceren over een herziening van het examenprogramma voor het vak economie in de tweede fase van het voortgezet onderwijs.

De commissie is samengesteld uit leden uit de onderwijspraktijk van de tweede fase (docenten, CITO en SLO) en leden met een achtergrond in wetenschap en beleid. Tussen april 2004 en augustus 2005 is de commissie dertien keer bijeen geweest.¹

In dit rapport bevat hoofdstuk 2 de kern van het advies - de uitwerking van het examenprogramma economie – en in hoofdstuk 3 worden de mogelijkheden van examinering besproken. Hier worden voorbeeldexamenopgaven gepresenteerd om een idee te krijgen hoe de centrale examenstof getoetst kan worden. Tot slot wordt in hoofdstuk 4 een aantal aandachtspunten besproken die een rol spelen bij de implementatie en onderhoud van het programma. Het vervolg van dit hoofdstuk bevat een overzicht van de ontwikkelingen in de onderwijspraktijk waaruit de behoefte aan een nieuw programma is gegroeid. In de laatste paragraaf staat het resultaat van de eerste opdracht aan de commissie Teulings II beschreven: de tussenrapportage.

¹ De volledige tekst van de taakomschrijving is opgenomen als bijlage 1, de samenstelling van de commissie in bijlage 2.

De plaats van het vak

In 1998 en 1999 is de tweede fase in het middelbaar onderwijs ingevoerd. Het vak economie is in een van de vier profielen een verplicht gezichtsbepalend vak, namelijk in het profiel Economie en Maatschappij (E&M). Per augustus 2007 blijft in havo en vwo economie een verplicht vak in het profiel E&M en wordt het een keuzeprofielvak voor de leerlingen in het profiel C&M. Alle andere leerlingen kunnen in het vrije deel economie als examenvak kiezen. Het vak krijgt 40 studielasturen minder toebedeeld. (vwo van 520 naar 480 en havo van 440 naar 400 studielasturen).² De zogenaamde deelvakken verdwijnen

Leerlingen kiezen in groten getale het vak economie en stromen met deze bagage naar het hoger onderwijs. Het vak economie maakt deel uit van vele curricula in zowel het wetenschappelijk onderwijs als in het hoger beroepsonderwijs. Naast een breed scala aan economische opleidingen staat het vak op de programma's van juridische opleidingen, het onderwijs voor het hotelwezen en het toerisme en in opleidingen voor journalistiek, logistiek e.d. Het is een veel voorkomend bijvak in opleidingen in de sectoren van gezondheidszorg, gedrag en maatschappij en landbouw. Daarnaast is kennis van economie onontbeerlijk als men voor het zelfstandig ondernemerschap kiest. In dit verband onderschrijft de vervolgc commissie de conclusies in een rapport van het EIM (Westhof, 2004) dat gebaseerd is op de motie Giskes van 20 november 2002 waarin de regering wordt gevraagd het ondernemerschap in Nederland te bevorderen door dit onderwerp als onderdeel van het economieonderwijs op te nemen. In het nieuwe programma is er expliciet aandacht voor de rol die ondernemers spelen bij economische ontwikkeling en welvaart.

De ervaringen met het vak

Aan de programma's voor de economische vakken van voor en na de Mammoetwet in 1968 lag geen algemene doelstelling ten grondslag. Dit zogenaamde 'kopjesprogramma', een lange lijst economische begrippen zonder toelichting, beschreef slechts de leerinhoud van een vrij willekeurige lijst onderwerpen die in wetenschappelijke opleidingen werden aangeboden.. Als gevolg van vakdidactische debatten onder docenten economie kregen de eindexamens langzaam een hoger werkelijkheidsgehalte. Met de veranderende examenopgaven verrichtten examenmakers mede pionierswerk voor vernieuwing.

De bedenkers van de tweede fase probeerden met het studiehuis een antwoord te geven op de toenemende kritiek dat het onderwijsaanbod niet meer voldeed aan de eisen van de tijd. Er is

2

Tweede fase adviespunt, Op weg naar 2007, april 2005 / Aanpassingen profielen vwo en havo in een brief van de minister aan het Parlement, d,d, 19 juli 2005, minOCW; zie www.tweedefase-loket.nl en www.minocw.nl.

behoefte aan mensen die brede en toch ook behoorlijk specifieke kennis hebben en, belangrijker, over een aantal vaardigheden beschikken om zich nieuwe kennis eigen te maken en om die kennis toe te passen. Met name door gebrek aan algemene ontwikkeling en vaardigheden zoals onderzoeksvaardigheden, taalvaardigheden en vaardigheden op het gebied van plannen en probleemoplossend denken, was de aansluiting met het vervolgonderwijs gebrekkig. Van leerlingen wordt steeds meer een actieve en zelfstandige rol in het leerproces verwacht.

Voordat het economieprogramma in de tweede fase van start ging, heeft in 1997 een vakontwikkelgroep zich over de inhoud van het vak gebogen. Voor het eerst werd er een doelstelling geformuleerd. In het programma werd expliciet een domein gewijd aan algemene vaardigheden en vakvaardigheden. De inhoudelijke domeinen leken in grote lijnen op het toen bestaande programma.

Uit evaluaties blijkt dat zowel leerlingen als docenten het examenprogramma overladen vinden.³ Door het onderwijsveld wordt het examenprogramma als verouderd en weinig samenhangend ervaren. De uitvoerbaarheid van het programma is onder druk komen te staan en daarmee is het gevoel van overladenheid versterkt. Met de invoering van de tweede fase is het aantal wekelijkse contacturen beperkt en is de structurele taakbelasting voor docenten verhoogd. Alhoewel het vak door leerlingen nog vaak in een adem genoemd wordt met 'veel' en 'moeilijk', klinkt ook 'leuk' en 'informatief' in hun waardering door. Verbeterde methodes en meer aandacht voor de praktijk dragen hieraan bij. Vooral op het vwo wordt positief over praktische opdrachten en profielwerkstukken gesproken.

In het besef dat ook de economische wetenschap al die jaren niet heeft stilgestaan en uitgegroeid is tot een ware sociale wetenschap, vraagt het onderwijsveld om een fundamentele herziening van het economie-examenprogramma.⁴ Het vak economie was toe aan een herijking en in september 2001 toog de commissie Teulings I aan het werk. In september 2002 werden met het uitbrengen van het rapport *Economie moet je doen* door de commissie Teulings I de eerste stappen gezet op weg naar een minder overladen, maar vooral *consistent* nieuw examenprogramma dat voldoet aan de eisen van de tijd.

Voor veel leerlingen in het voortgezet onderwijs is economieonderwijs eindonderwijs. Het vak dient dus allereerst om mensen een beter begrip bij te brengen van de maatschappij waarin zij leven en waarin economische mechanismen een grote rol spelen. Inzicht in die mechanismen is nodig om als burger op niveau te kunnen functioneren, een verwachting die men wel van havo- en vwo-leerlingen mag koesteren.

³ Zie Voorend en Gijssen, 2000 en 2001

⁴ Zie voor een gedetailleerd overzicht het rapport 'Economie moet je doen', hoofdstuk 3.

De commissie 'Teulings I' omschrijft de doelstelling van het vak economie als het begrijpen van economische verschijnselen, door het ontwikkelen van een *'economische kijk'*. Letterlijk:

Het vak economie bereidt leerlingen voor op een adequate deelname aan het maatschappelijke verkeer. Dit betekent dat leerlingen met behulp van de belangrijkste economische beginselen de economische verschijnselen in de maatschappij begrijpen; verschijnselen waar ze als persoon in de verschillende rollen binnen huishoudens, bedrijven, of overheidsinstellingen mee te maken krijgen en waarbinnen zij beslissingen moeten nemen of waar zij als lid van de (nationale en internationale) samenleving mee te maken krijgen.

De commissie heeft daarbij de volgende uitgangspunten geformuleerd. Het vak moet:

- algemeen vormend zijn;
- in de lijn liggen van het vak in het vervolgonderwijs, met name als bijdrage aan de ontwikkeling van vaardigheden;
- de basis zijn voor het opbouwen van een doorlopende leerlijn vanuit de onderbouw; en
- enthousiasme en interesse voor het vak kweken.

De commissie heeft de economische beginselen geformuleerd in acht concepten. Leerlingen leren de economische concepten en de daarbij gehanteerde economische begrippen als instrument om ze in nieuwe situaties te herkennen en te kunnen toepassen. Leerlingen ontwikkelen zo een economische kijk op economische verschijnselen in de samenleving, waarvan ze ook zelf onderdeel uitmaken. Leerlingen construeren een raamwerk waarbinnen het economische gedrag van mensen in samenhang een plaats krijgt, waardoor leerlingen nu en later verantwoorde beslissingen kunnen nemen. Het economieonderwijs kan zo een bijdrage leveren aan de economische geletterdheid en burgerschapsvorming.

1.3 Tussenrapportage

Het advies dat de commissie Teulings I gaf was richtinggevend voor de huidige commissie. De minister droeg de vervolgc commissie op om allereerst het advies van Teulings I te toetsen aan de meningen en inzichten die in het onderwijsveld heersten en daar conclusies aan te verbinden die zouden doorwerken in de explicitering van het examenprogramma. Na de publicatie van het advies ontspoon zich een levendig debat over de te varen koers in de tweede fase van het economieonderwijs; een discussie die langs officiële kanalen werd gevoerd (zoals de reacties op het advies van het CITO en van de organisaties VECON en LWEO), maar vooral ook op informele wijze door (hoog)leraren en examenmakers die zich in het debat roerden via conferenties, de landelijke dagbladen en vaktijdschriften als het *Tijdschrift voor Economisch Onderwijs*, *Factor-D* en *Economisch Statistische Berichten*. De commissie Teulings II heeft de vele bijdragen aan dat debat zeer op prijs gesteld. Een programma kan alleen tot leven komen als het ook door docenten en methodemakers doorleefd wordt.

Een terugkerend onderdeel van het debat was de verhouding in het programma tussen 'micro-economie' en 'macro-economie'. Hiervoor is extern advies ingewonnen bij het trio macro-economische deskundigen prof.dr. A.L. Bovenberg, prof. dr. S.J.G. van Wijnbergen en prof.dr. F. van der Ploeg.⁵

In samenwerking met VECON en LWEO, organisaties die veel actieve economiedocenten binden, is op 7 oktober 2004 op basis van de tussenrapportage een veldraadpleging georganiseerd. De Nederlandsche Bank (DNB) was gastheer. De ongeveer 80 aanwezigen, waaronder ook vele auteurs en vertegenwoordigers van educatieve uitgeverijen, ondersteunden de vervolgc commissie op de ingeslagen weg.

Hier volgen de conclusies die de commissie Teulings II in de tussenrapportage heeft verbonden aan de interactie met het veld en welke uitgangspunten als leidraad dienen voor de explicitering van het examenprogramma.

De discussie rond het rapport *Economie moet je doen* concentreerde zich op negen punten. Per punt wordt onder het kopje 'onderwijsveld' steeds eerst de opvattingen van het onderwijsveld samengevat

⁵
De adviezen zijn integraal op het internet te vinden:
www.slo.nl
www.vecon.nl
www.lweo.nl.

1

Doel van het vak

Onderwijsveld

In het rapport *Economie moet je doen* werd het doel van het vak economie voor de tweede fase geformuleerd als het ontwikkelen van een economische kijk op maatschappelijke verschijnselen. Deze doelstelling werd door de meeste deelnemers aan het debat onderschreven, hoewel sommigen de doelstelling vertaalden in de opvatting dat de leerling de economiepagina van kranten zou moeten kunnen 'lezen, begrijpen en kritisch beoordelen' (zie VECON, 2003).

Teulings II

De opvatting dat de krant een van de toetsstenen van economische kennis zou moeten zijn wordt weersproken. Het doel van het vak economie is het ontwikkelen van een economische kijk op maatschappelijke verschijnselen, en dat is niet hetzelfde als het lezen van de krant. In tal van dagelijkse situaties hebben leerlingen met economie te maken op een manier zoals die in de krant niet is terug te vinden. Omgekeerd worden in de krant vaak zeer complexe problemen besproken waarvan je moeilijk kunt verwachten dat die ook door leerlingen zijn de overzien. Bij het vormgeven en uitdragen van het vak dient de veelzijdigheid en relevantie van het vak economie tot uiting te komen.

2

Keuze van contexten

Onderwijsveld

In het rapport *Economie moet je doen* werd ter illustratie van de interactie tussen theorie en praktijk een matrix ontworpen waarin een achttal zogenaamde 'beginselen' herhaaldelijk terugkomen in *verschillende* toepassingsgebieden (zie Teulings I, hoofdstuk 5). Achteraf bemerkte de commissie Teulings II dat het gebruik van de term 'beginselen' connotaties opriep die het debat vertroebelden. Beginselen werden in het contact met het onderwijsveld opgevat als onderdelen van een beginselprogramma dat als het enige en juiste denkkader zou gaan fungeren.

Voorts werd door deelnemers aan het debat opgemerkt dat de keuze van contexten toch vooral in hoge mate het prerogatief van docenten, methode- en examenmakers zou moeten zijn.

Teulings II

Bij de start van de werkzaamheden heeft de commissie Teulings II de term 'beginselen' vervangen door de term 'concepten' omdat dit woord beter de intenties van de nieuwe commissie uitdrukt. De term 'concepten' is minder beladen en vanaf nu wordt in dit rapport deze term ook gebruikt (ook waar gerefereerd wordt naar zinsneden uit het rapport van de commissie Teulings I).

De keuze van contexten waarin concepten tot leven komen is in hoge mate het voorrecht van de docent. De bepaling van de concepten vormt de kerntaak van de commissie Teulings II. Niettemin wordt het door de commissie als wenselijk gezien om in beperkte mate verplichte contexten voor te schrijven. Bepaalde contexten (bijvoorbeeld arbeidsmarkt en sociale zekerheid) zijn dermate essentieel voor een goed begrip van economie dat deze niet mogen ontbreken in een examenprogramma. Het is wellicht de paradox van dit programma dat de context-gebonden behandeling van de concepten cruciaal is voor het welslagen van het programma, terwijl op hoofdlijnen de commissie zich alleen uitspreekt over de concepten en niet over de contexten.

3

Didactiek

Onderwijsveld

In de discussie rond het rapport kwam herhaaldelijk het gespreksonderwerp naar voren dat de commissie zich te veel met de didactiek van het vak economie bemoeide terwijl dit niet tot haar opdracht gerekend mocht worden.

Teulings II

De commissie staat in essentie nog steeds achter de intentie van Teulings I om probleemgericht te werken (zie de bovengenoemde paradox) maar wil graag dat didactiek een keuze is van het onderwijsveld. Kortom, de commissie adviseert over de invulling van het examenprogramma en niet over de didactiek. De keuze van

didactiek is een zaak die docenten op basis van hun professionele competentie en ervaring zelf moeten maken. Tegelijkertijd benadrukt de commissie het belang om leerlingen te leren om concepten in praktische situatie daadwerkelijk toe te passen. Dit uitgangspunt ligt ook ten grondslag aan de voorbeeldopgaven voor dit programma die in dit rapport zijn opgenomen.

4

Verhouding micro-macro-economie

Onderwijsveld

In het rapport *Economie moet je doen* is aangegeven hoe in de economische wetenschap bij het verklaren van maatschappelijke verschijnselen steeds meer aansluiting is gezocht in termen van het handelen van mensen in de samenleving. In menige discussie werd het programma geïnterpreteerd als een programma dat te zwaar leunt op micro-economische theorieën en dat er alleen maar aandacht zou worden besteed aan individuele beslissingsprocessen binnen huishoudens en bedrijven en niet aan maatschappelijke keuzes (LWEO, 2002). Het programma wekt de suggestie 'alsof we in Nederland te maken hebben met een liberale nachtwakersstaat' (LWEO, 2002). Voorts werd herhaaldelijk opgemerkt dat leerlingen vaak zullen worden geconfronteerd met nieuws dat macro-economisch van aard is en dat om die reden meer aandacht voor macro-economische onderwerpen gerechtvaardigd is. De burger als kiezer zal zich moet kunnen wapenen met kennis over zaken die het publieke belang treffen.

Teulings II

Meer aandacht voor macro-economie valt goed in te passen binnen de structuur die in het rapport *Economie moet je doen* geschetst wordt. Dit was het oordeel van de deskundige macro-economen die de commissie had aangezocht om een oordeel uit te spreken over het advies van Teulings I. De commissie Teulings II deelt dit oordeel. Zij wenst in het programma meer aandacht aan macro-economie te besteden dan in Teulings I is gebeurd. Voor een goed begrip is het echter nuttig om bij de invulling van de macro-economie een onderscheid te maken tussen drie onderwerpen: (1) de economie van de publieke sector en de rol van de overheid in het behartigen van publieke belangen; (2) de lange termijn waarbij groei en welvaart

centraal staan; en (3) de korte termijn, waarbij conjuncturele schommelingen rond het marktevenwicht worden onderzocht.

Het eerste onderdeel laat zich goed begrijpen met concepten die genoemd zijn in Teulings I zoals prijsdiscriminatie, monopolievorming, publieke goederen, het gevangenendilemma, en collectieve verzekeringen als antwoord op averechtse selectie. Kortom, de micro-economische concepten zijn beslist niet de theorieën die horen bij een nachtwakerstaat. In tegendeel, de voornaamste kritiek op het functioneren van markten komt juist voort uit micro-economische inzichten. Inzicht in de 'Wealth of Nations' bouwt voor een groot deel voort op inzichten als het ruilmechanisme en comparatieve voordelen. Voor goed begrip van de ontwikkelingen in welvaart en verdeling van de welvaart zal in dit onderdeel ook aandacht besteed worden aan aggregatie, algemeen evenwicht en lange termijn groeiprocessen.

Conform deze gedachte is het eerste deel – de economie van de publieke sector – ondergebracht bij de diverse micro-economische concepten. Groei en inkomensverdeling zijn ondergebracht in een apart concept, Welvaart en groei. Voor het tweede deel – de conjunctuurtheorie en -beleid – heeft de commissie een nieuw concept 'Goede tijden, slechte tijden' geïntroduceerd waarin de korte termijn schommelingen in economische activiteit worden geanalyseerd. Door deze mengeling van micro-economische en macro-economische concepten krijgt het nieuwe examenprogramma een benadering die men ook in moderne verhandelingen over economie kan aantreffen (zie Mankiw, 1998 en Teulings, 2002).

5

Relatie met de basisvorming en vernieu(en)de onderbouw

Onderwijsveld

Een van de discussiepunten van het debat richtte zich op de beperking die de commissie opgelegd werd om uitsluitend het programma voor de tweede fase te herzien (onder andere VECON, 2003) en geen aandacht te besteden aan de doorlopende leerlijnen die lopen tussen de vernieu(en)de onderbouw en de tweede fase.

Teulings II

Met ingang van augustus 2006, uiterlijk augustus 2007, wordt de vernieuwde onderbouw ingevoerd. Er zijn 58 kerndoelen geformuleerd, waarvan een vijftal specifiek

aan het vak economie lijken gekoppeld. Scholen worden vanaf dat moment veel vrijheid geboden het onderwijs een eigen invulling te geven. Er wordt echter wel van uitgegaan dat het programma van de vernieuwde onderbouw in de eerste twee jaren van het voortgezet onderwijs wordt afgerond. Bovendien wordt gesuggereerd de 11 kerndoelen onder 'mens en maatschappij' analoog aan een bètavak in een nieuw gammavak invulling te geven. Hierdoor dreigt het aparte vak economie, dat sinds 1993 in de huidige basisvorming in de onderbouw van havo/vwo-scholen is ingevoerd, weer te verdwijnen. Economie - het meest gekozen vak in de tweede fase - kan zo het enige vak worden dat louter in de tweede fase wordt onderwezen. In dat geval kan formeel geen sprake meer zijn van een gewenste doorlopende leerlijn.

Het onderwijsveld, inclusief de Inspectie, heeft kritiek geformuleerd op de wijze waarop het vak economie in de basisvorming in de eerste jaren vorm heeft gekregen. Deels is de kritiek het gevolg van startproblemen. De helft van de scholen hebben het vak in leerjaar drie gepland zodat zowel leerlingen als docenten de keuze van het vak in de tweede fase beter kunnen verantwoorden. Het programma van het vak economie in de basisvorming is voor de meeste leerlingen in de tweede fase echter te eenvoudig. Recentelijk hebben educatieve uitgeverijen in nieuwe methodes hieraan een mouw gepast om de overgang naar het vak in de tweede fase te versoepelen. Docenten melden nu ook beter in staat te zijn leerlingen van goede adviezen voor vervolgstudie in de tweede fase te kunnen voorzien.

Het programma in de basisvorming en vernieuw(en)de onderbouw is bestaansgericht. Bij het vak economie in de basisvorming zijn leerlingen in staat gebleken hun rol als consument, arbeider en burger beter te begrijpen. Dat is een groot voordeel, zoals bleek bij de start van het vak in de tweede fase. Het vak in de tweede fase is maatschappijgericht. Dat maakt een vakinhoudelijke soepele doorlopende leerlijn echter niet voor de hand liggend. Tot aan de leeftijd die leerlingen aan het begin van de tweede fase bereiken, ongeveer 15 jaar, zijn talentvolle leerlingen prima in staat een relatief hoog abstractieniveau te halen, maar is vrijwel geen enkele leerling al in staat enig gevoel te krijgen voor 'maatschappelijke belangen(tegenstellingen)'. Het grote voordeel van een apart vak in de (derde klas van de) vernieuw(en)de onderbouw ligt dan ook vooral elders: tijdwinst in de tweede fase door het beschikken over aangeleerde (vak)vaardigheden. Het aanleren van vaardigheden kost in de praktijk veel tijd. En in de tweede fase bij nul beginnen kost tijd die ten koste gaat van de studeerbaarheid van een degelijk nieuw economieprogramma.

6 *Relatie met M&O*

Onderwijsveld

In haar rapport gaf de commissie Teulings I aan dat bedrijfseconomie en algemene economie steeds meer verweven raken. Vanuit het maatschappelijk veld werd de commissie bovendien op het hart gedrukt dat het lezen van balansen en verlies- en winstrekeningen essentiële kennis is die niet verwaarloosd mag worden in een programma economie. Er bestaat echter enige angst bij het onderwijsveld dat het onderscheid tussen economie en M&O onvoldoende gewaarborgd blijft.

Teulings II

Balansen en verlies- en winstrekeningen kunnen niet onbesproken blijven in het nieuwe economieprogramma. De commissie zal er daarentegen zorg voor dragen dat het onderscheid tussen M&O en economie wordt gewaarborgd. In het vak economie worden de basale begrippen van een balans en verlies- en winstrekening besproken. Voor het vak M&O blijft er dan nog meer dan voldoende ruimte over om specifieke begrippen uit te werken. Beide vakken vullen elkaar prima aan.

7 *Verhouding havo -vwo*

Onderwijsveld

Zowel de VECON, de LWEO als het CITO hebben hun bezwaren geuit over het feit dat het rapport in eerste instantie geschreven lijkt voor het vwo, waardoor het havo er 'bekaaid' vanaf komt. Volgens de LWEO (2002) doet het examenprogramma geen recht aan de specifieke kwaliteiten van de havo-leerling en aan de specifieke eisen waaraan de havo-leerling moet voldoen. Bij de start van de commissie Teulings I werd het probleem van het zogenoemde 'theezakjes'-model (de havo krijgt een verwaterd vwo-programma voorgeschoteld) terdege onderkend, met name omdat het praktisch bij ieder examenprogrammaontwerp ter sprake komt. Desalniettemin heeft de commissie Teulings I het verwijt gekregen dat zij het theezakjes-model heeft toegepast, en, naar het oordeel van de commissie Teulings II, niet geheel ten onrechte. Dit maakt duidelijk hoe moeilijk het is om een werkelijk afzonderlijk programma voor het havo te maken. De LWEO en het CITO suggereren

om bij het vervolg van het herzien van het examenprogramma eerst een havo-versie te ontwikkelen en daarna een vwo-versie. Een dergelijke volgorde van werken heeft als voordeel dat een samenhangend havo-programma de basis vormt dat de nodige verdieping krijgt in het vwo-programma.

Teulings II

De commissie wil differentiatie aanbrenge in het examenprogramma naar havo - en vwo-niveau, waarbij waar mogelijk ingespeeld kan worden op de specifieke kwaliteiten of interesses van havo - en vwo-leerlingen. Dit betekent niet dat de havo met een verwaterd vwo-programma te maken krijgt of het vwo met een opgevaardeerd havo-programma. Bepaalde concepten en contexten komen op het havo aan bod en niet op het vwo en vice versa.

Om het programma beter te laten aansluiten bij de belangstelling en competenties van leerlingen wil de commissie leerlingen de gelegenheid geven om de samenstelling van de economiesstof tot op zekere hoogte zelf te kunnen bepalen. Door middel van het aanbieden van keuzeonderwerpen wil de commissie ook de doelstelling van een zogenaamde profieldifferentiatie bereiken. Deze differentiatie zal vooral van groter belang zijn voor het vwo, waar tijd en talenten ruimer voorhanden zijn, dan voor het havo. Voor het schoolexamen formuleert de commissie een lijst met mogelijke keuzeonderwerpen, waaruit een leerling kan kiezen. Op die manier is het mogelijk om binnen een school het programma te differentiëren naar leerlingen met een uiteenlopend profiel, vakkenpakket, talent of belangstelling.

Onderwijsveld

Een belangrijk probleem dat door de commissie Teulings I niet diepgaand is behandeld is de vraag in welke vorm het centraal examen en het schoolexamen gegoten moet worden. Het CITO heeft (zie Blokker, 2004) aangegeven dat tot op heden de examens (en examenmakers) ongewild de wetgevende macht in handen hebben terwijl het in theorie de rol van de uitvoerende macht behoort te hebben. Het examenprogramma, dat de wetgevende macht zou moeten hebben, bood in het verleden weinig houvast. Om een dergelijke ongewenste rolverdeling te voorkomen zou

de commissie Teulings II een antwoord moeten geven op de vraag hoe en in welke vorm de lesstof over het schoolexamen en centraal examen verdeeld moet worden.

Teulings II

Met uitzondering van het concept 'Schaarste' maken alle concepten deel uit van het programma voor het centraal examen. Voor het centraal examen heeft de commissie voor een aantal concepten tevens een paar (verplichte) contexten geformuleerd waarin die concepten in ieder geval moeten worden herkend. Het schoolexamen bevat examinering van het concept 'Schaarste', de keuzeonderwerpen en experimenten. (zie hoofdstuk 3)

9

Begrippenlijst

Onderwijsveld

In het rapport *Economie moet je doen* (blz. 99) werd melding gemaakt van de wenselijkheid om in het onderwijs een algemeen aanvaarde lijst van begrippen te gebruiken. In de commentaren (VECON, 2003) wordt deze lijst als 'behulpzaam' gezien, zolang er maar gewaakt wordt tegen het samenstellen van 'een wetenschappelijke lijst' waarbij docenten geen inbreng hebben. Anderen (LWEO, 2002) juichen een begrippenlijst juist toe omdat zo'n lijst duidelijkheid kan scheppen voor methoden- en examenmakers, maar het maken van een begrippenlijst zou in samenspraak moeten gebeuren met docenten en examenmakers.

En het CITO (Knoben et al., 2003) stelt 'het gaat ons bij een begrippenlijst niet om een canon van begrippen en definities, maar om een heldere afbakening van het schoolvak economie'. Het CBS heeft inmiddels op haar website een begrippenlijst die voor het gebruik van economische statistieken haar nut kan bewijzen hoewel deze te moeilijk lijkt voor havo-leerlingen.⁶

Teulings II

Een begrippenlijst kan een nuttige functie vervullen als middel om de communicatie tussen examenmakers, methodemakers en docenten te bevorderen. Een dergelijke lijst is niet geschikt om in te zetten in de leerstofoverdracht. In de lespraktijk zou de verleiding kunnen ontstaan om de replicatie van definities tot kennis te ver-

6

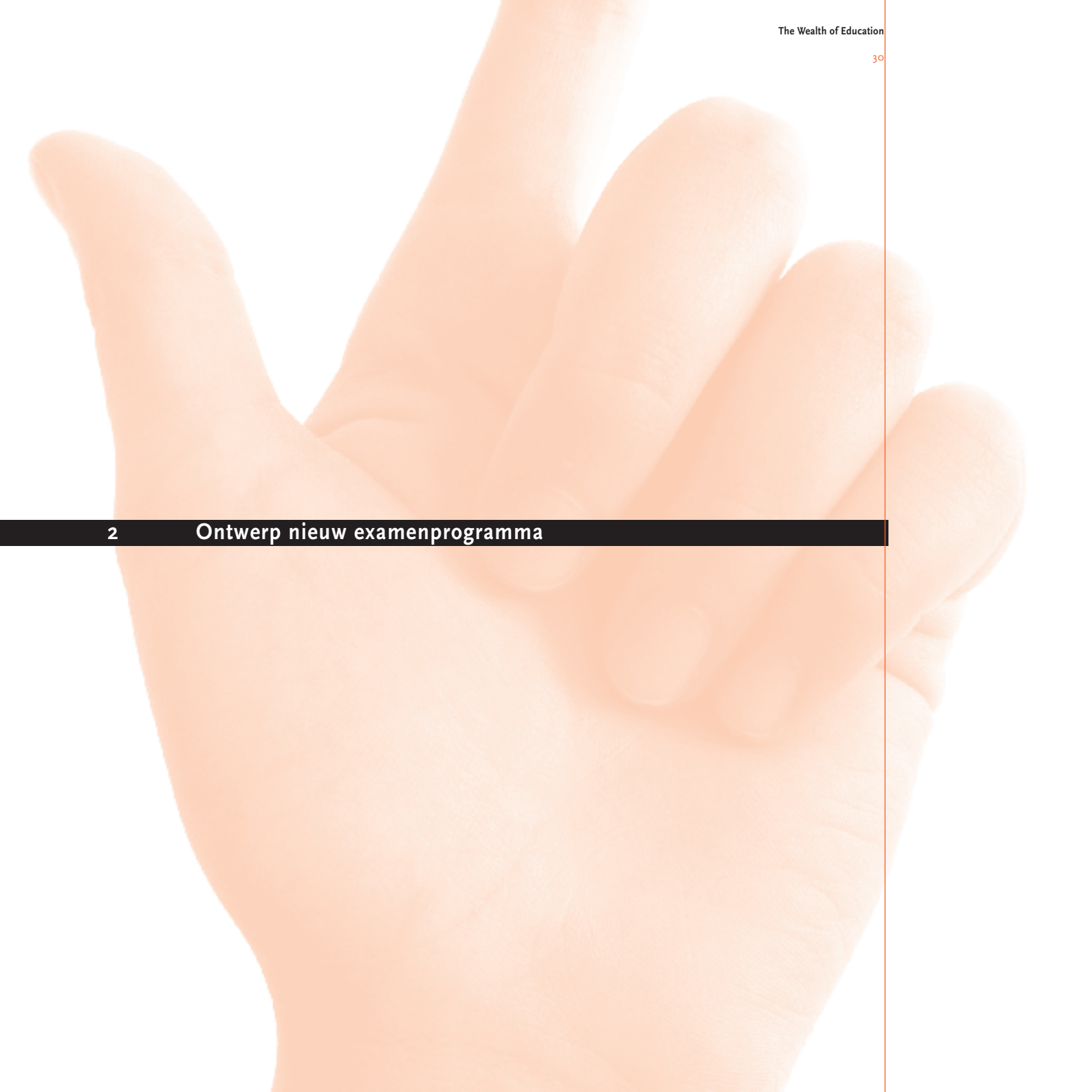
Zie voor een overzicht
<http://www.cbs.nl/nl/standaarden/begrippen/index.htm>

heffen. De commissie Teulings II zal zich beperken tot het formuleren van de formele begrippen die nadrukkelijk gebonden zijn aan de concepten. Contextgebonden begrippen zullen uiteraard door docenten, methode- en examenmakers worden toegelicht. Het CBS zou de in statistieken voorkomende operationele begrippen kunnen omschrijven.

Tot slot

De uitkomst van de weging van discussiepunten komt erop neer dat de concepten die de commissie Teulings I introduceerde een goed uitgangspunt bieden om de veelzijdigheid van het vak economie over het voetlicht te brengen. Op punten zijn bijstellingen nodig. De commissie Teulings II heeft een lijst van concepten opgesteld die vorm geeft aan het examenprogramma waarbij meer aandacht aan macro-economie gegeven is. Om het vak werkelijk uitdagend en maatschappelijk relevant te maken, dienen de concepten in contexten toegepast te worden waardoor de verlangde transfer van kennis tot ontwikkeling komt. De keuze van contexten is in hoge mate het voorrecht van de docent. Voor het centraal examen wil de commissie echter een beperkt aantal (verplichte) contexten vastleggen. In het hiernavolgende hoofdstuk zal het examenprogramma volgens deze uitgangspunten worden uitgewerkt.

2 Ontwerp nieuw examenprogramma

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk worden de inhoud en de structuur van het examenprogramma economie voor de tweede fase gepresenteerd. De keuze en vormgeving van het programma zijn gebaseerd op een aantal uitgangspunten die hier kort worden toegelicht.

Een kijk op economie

Bij de keuze van het programma heeft de commissie gestreefd naar een beperkt programma met acht *concepten* die een economische kijk op maatschappelijke verschijnselen geven. Bij het vormgeven en uitdragen van het vak economie dient de veelzijdigheid tot uiting te komen. Hoewel een dergelijke doelstelling eenvoudig klinkt is een uitwerking van deze gedachte allerm minst eenvoudig. Economie is zowel een wetenschap als een kunst omdat het herkennen van concepten in tal van contexten verbeeldingskracht en creativiteit vereist. Het economisch denkraam kan prachtig zijn in zijn eenvoud maar het komt pas tot leven in wat Alfred Marshall noemt 'the ordinary business of life'. Een dergelijke gedachtegang is ook de leidraad voor dit programma geweest. Men zou de economische kijk kunnen beschouwen als een allesoverkoepelende vaardigheid. Het programma dient leerlingen te activeren om zelf op onderzoek uit te gaan en het programma mag niet in theoretische verhandelingen blijven steken.

Kennistransfer

Het paradoxale van dit programma is dat de praktijk van alledag voorop staat, terwijl de commissie zich moet beperken tot het expliciteren van de concepten waarmee de praktijk begrepen kan worden. Om het karakter van het programma tot zijn recht te laten komen worden daarom – per concept in een toelichtende tekst – diverse *contexten* besproken waarbinnen de concepten ontdekt kunnen worden. Het eigenlijke programma is te vinden in de tabel die op de tekst volgt, waarin alle begrippen die in het programma voorkomen worden opgesomd. In de les of op het examen kunnen andere contexten aan de orde komen. De toelichtende tekst geeft een idee over het niveau waarop de begrippen moeten worden toegepast. Het idee hierachter is dat een economische kijk het beste verworven kan worden (d.i. de *transfer* van kennis) door het ontdekken van eenheid in de verscheidenheid van de economie van alledag.

Keuzevrijheid context

De commissie wil het onderwijsveld in hoge mate de vrijheid geven om de contexten naar eigen inzicht te kiezen. De commissie wil zich immers niet bemoeien met de wijze waarop het onderwijsveld kennis overdraagt. De gepresenteerde praktijkvoorbeelden moeten vooral gezien worden als hulpmiddel bij het totstandkomen van een les- of examenprogramma. Docenten, examen- en methodemakers zijn echter vrij om andere contexten in de les, het examen of de methode te behandelen.

Ondanks de keuzevrijheid van het onderwijsveld vindt de commissie het toch noodzakelijk om enige coördinatie tot stand te brengen. Bij de explicitering van het formele programma zullen waar nodig een aantal verplichte contexten genoemd worden.

Vaardigheden

Bij de keuze van vaardigheden voor de verschillende concepten wordt geen rangschikking verondersteld. De overkoepelende vaardigheid is het ontwikkelen van een 'economische kijk': het leren herkennen en toepassen van economische *concepten* in uiteenlopende *contexten*, een vaardigheid die hierboven als *transfer* is beschreven. Hieronder wordt puntsgewijs kort toegelicht welke algemene vaardigheden leerlingen dienen te beheersen in het kader van het examenprogramma economie.

1

Informatievaardigheden

De leerlingen moeten in staat zijn concrete maatschappelijke verschijnselen te analyseren vanuit een economische invalshoek. Zij moeten voldoende economische begrippen kennen en kunnen selecteren voor hun analyse. Uitgaand van een gegeven probleemstelling dienen zij deze begrippen vervolgens te hanteren en toe te passen in de omschreven context.

- De leerlingen moeten de benodigde informatie kunnen halen uit digitale en niet-digitale bronnen. Dit kunnen zowel teksten zijn als tabellen, grafieken, cartoons, film- en televisiebeelden. Het gericht toepassen van de mogelijkheden van internet verdient aanbeveling.

- De leerlingen dienen de betrouwbaarheid van de gehanteerde databronnen te kunnen inschatten en toetsen.
- Leerlingen moeten in staat zijn feiten van meningen te onderscheiden.
- Leerlingen dienen de bronnen op de juiste wijze te interpreteren en in combinatie met hun economische kennis te komen tot een oplossing van economische vraagstukken.

Het aanleren van deze vaardigheid kost tijd, maar is in de huidige informatiemaatschappij noodzakelijk.

2 *Rekenvaardigheden*

De leerling kan, mede met gebruikmaking van ICT/(grafische) rekenmachine:

- basisrekenvaardigheden toepassen op economische relaties;
- werken met lineaire vergelijkingen;
- werken met beschrijvende statistieken;
- relaties rekenkundig en grafisch weergeven;
- berekende resultaten vertalen naar hun economische betekenis; en
- informatie uit grafieken interpreteren en analyseren.

3 *Standpuntbepaling*

De informatie in een beschreven context kan soms leiden tot de vraag om een beargumenteerd standpunt in te nemen vanuit de gezichtspunten van een van de belangengroeperingen. Om die reden wordt er van de leerlingen verwacht dat zij:

- de rol van de verschillende actoren kunnen herkennen en beschrijven;
- een eventuele botsing van belangen kunnen herkennen en beschrijven;
- oplossingen voor het mogelijk ongewenste gedrag kunnen aandragen en die kunnen onderbouwen met economische concepten;
- een standpunt kunnen bepalen en onderbouwen; en
- een economisch betoog kunnen opstellen.

4

Strategisch inzicht

Bij het ontwikkelen van strategisch inzicht kan men zich afvragen of een inwijding in de speltheorie niet vooraf moet gaan aan alle economielessen, zoals de econoom Dixit (2004) dat poneert. Het herkennen van allerlei economische mechanismen wordt dan aanzienlijk makkelijker. De suggestie van Dixit is om in het overdragen van speltheorie gebruik te maken van de ervaringskennis die leerlingen reeds bezitten en van daar kennis op te bouwen. Als men het probleem van milieuvervuiling kan uitleggen aan de hand van de vraag waarom de gedeelde huiskamer of keuken in studentenhuizen vaak zo smerig is, dan beklijft dat voorbeeld ongetwijfeld beter dan wanneer men een abstract gevangenendilemma opzet. De vrijheid van keuze van context kan niet groot genoeg zijn zolang de leerling geholpen wordt om in te zien waar dilemma's schuilgaan. Elektronische versies van spelsituaties zijn er overigens genoeg (hoewel veelal Engelstalig)¹, wat het voor leerlingen mogelijk maakt om op eigen gelegenheid door te krijgen wanneer samenwerken loont en wanneer niet.²

1

Om interactief het (herhaalde) prisoners' dilemma te spelen, zie: <http://www.gametheory.net/html/applets.html>.

2

Wellicht dat op dit punt een mogelijke samenwerking tot stand kan komen tussen universiteiten en scholen. Op de Universiteit van Amsterdam wordt veel gebruikt gemaakt van klaslokaalexperimenten bij het economie-onderwijs, vooral door de docenten van de afdeling Industriële Organisatie. Deze onderzoeksgroep heeft inmiddels ruime ervaring in het opzetten, uitvoeren en analyseren van klaslokaalexperimenten. Men zou universitaire faculteiten (wiskunde, economie, sociologie) waar speltheorie wordt beoefend kunnen betrekken in het ontwerpen van simpele internetspelen voor het voortgezet onderwijs. In ruil voor het ontwerpen zouden deze faculteiten gratis input kunnen krijgen voor hun onderzoek naar spelsituaties.

5

Experimenteren

Economie moet je doen en in dat licht is het experimenteren en het doen van onderzoek een wezenlijk onderdeel van het schoolexamen.

Experimenten kunnen de leerstof grijpbaar maken. Vraag- en aanbodcurves, concurrentie en consumenten- en producentensurplus zijn abstracte begrippen en wanneer toegepast in een experiment leidt dat tot strategisch inzicht. De kans is ook groter dat de stof langer beklijft wanneer de begrippen niet alleen figuren op papier of schoolbord blijven (zie Bergstrom en Miller, 1998). Daarnaast hebben experimenten het voordeel dat men ziet welke grenzen aan de verklaringskracht van theoretische concepten gesteld kunnen worden. Een experiment moet de volgende elementen bevatten:

- Leerlingen formuleren vooraf bepaalde verwachtingen en controleren achteraf of deze zijn uitgekomen.
- Leerlingen formuleren vooraf een relevante probleem- of vraagstelling en werken deze uit in relevante deelvragen.
- Leerlingen maken in de uitvoering van hun experiment inzichtelijk hoe economische verschijnselen kunnen uitwerken in de maatschappij. Een experiment bestaat bij de gratie van de abstractie: door overbodige details weg te laten krijgen uitvoerders van het experiment zicht op de belangrijkste karakteristieken van een situatie. Een goed experiment moet dus zo simpel mogelijk zijn (Dixit, 2004).
- Leerlingen presenteren de onderzoeksresultaten op samenhangende wijze waarbij een confrontatie plaats vindt tussen eigen en andere opvattingen.
- Leerlingen beoordelen en evalueren het verloop van het experiment en betrekken daarin hun activiteiten- en tijdsplanning.

De manieren waarop experimenten kunnen worden uitgevoerd zijn divers. Zij kunnen de vorm krijgen van web-based simulatiespellen, enquêtes of gedragsspellen in klassikaal verband. Het gebruik van experimenten impliceert dat docenten doelbewust tijd moeten besteden aan deze nieuwe manier van lesgeven, waarbij zij veel vrijheid hebben in de vormgeving van dit onderdeel van het economieprogramma.

Differentiatie havo-vwo

Een belangrijk punt in het ontwerpen van een programma was om aandacht te besteden aan het eigen karakter van havo en vwo. In de uitwerking van het programma zijn er twee substantiële differentiatiemogelijkheden, namelijk in (1) concepten en (2) vaardigheden.

Bij de uitwerking van het examenprogramma is er op gelet om de programma's zo goed mogelijk te laten aansluiten op de specifieke kwaliteiten van de havo- en vwo-leerling. Dit geschiedt door bepaalde programmaonderdelen voor te schrijven voor bijvoorbeeld havo, die niet noodzakelijk bij het vwo terug hoeven komen.

Het tweede differentiatiepunt betreft de vaardigheden. Van vwo-leerlingen zal op verschillende terreinen meer gevraagd worden omdat van deze leerlingen meer abstractie- en leervermogen verwacht kan worden.

Keuzeonderwerpen

De inrichting van het examenprogramma zal zich richten op de leerling die het profiel Economie & Maatschappij (E&M) heeft gekozen. Het is echter wel wenselijk dat het vak een uitstraling heeft naar leerlingen in de verschillende profielen en ook recht doet aan de kwaliteiten van de verschillende groepen leerlingen (C&M, N&T, N&G en E&M). Om tegemoet te komen aan de belangstelling en de competenties van de heterogene leerlingenpopulatie wil de commissie een differentiatiemogelijkheid in het schoolexamen aanbrengen en wel door het gebruik van keuzeonderwerpen. Keuzeonderwerpen kunnen zowel concepten als contexten betreffen. De keuzeonderwerpen worden per concept genoemd in de tabellen die het examenprogramma vormgeven. Bij het bestuderen van keuzeonderwerpen wordt aanspraak gemaakt op informatievaardigheden. Daarnaast moeten leerlingen zelfstandig een eenvoudig economisch onderzoek kunnen opzetten en uitvoeren over een concreet maatschappelijk vraagstuk.

De economische kijk in vogelvlucht

Wat houdt die economische kijk precies in? De commissie heeft acht concepten omschreven die de kern van het examenprogramma vormen:

- 1 Schaarste
- 2 Ruil
- 3 Markt
- 4 Ruilen over de tijd
- 5 Samenwerken en onderhandelen
- 6 Risico en informatie
- 7 Welvaart en groei
- 8 Goede tijden, slechte tijden

Dit programma sluit aan bij ontwikkelingen in de wetenschap en moderne verhandelingen over economie. Er is een unieke mengeling van oude en nieuwe programmaonderdelen ontstaan die men tot dusver niet elders aantreft. De moderne inzichten over macro-economie en micro-economie, zoals uiteengezet door Mankiw (1998), worden aangevuld met speltheoretische inzichten zoals Dixit (2004) die beschrijft. De concepten zijn gerangschikt naar complexiteit waarbij men een hiërarchie kan bespeuren van micro- tot macro-economisch, van statisch tot dynamisch of eenvoudigweg van simpel tot complex. De basale concepten zoals schaarste, ruil en markt vormen de basis van ieder economieprogramma. Hoe verder men in het programma vordert,

hoe complexer de concepten, waarbij vooral de macro-economische concepten met de nodige complexiteit zijn omgeven. Deze ordening zegt echter niets over de vraag in welke volgorde de concepten in werkelijkheid moeten worden aangeboden. Het programma laat docenten en methodemakers daar volledig vrij. Met deze acht concepten krijgt de leerling een kans om grip te krijgen op terreinen waar economie en samenleving elkaar treffen.

Opbouw explicitering programma

De explicitering van de afzonderlijke concepten wordt voorafgegaan door de presentatie van een aantal contexten, eerst voor het havo en vervolgens voor het vwo. De verschillende presentaties voor havo en vwo zullen niet alleen inhoudelijk verschillen maar ook in toon en benadering. Deze contexten hebben het karakter van een 'memorie van toelichting' bij het formele programma. Deze toelichtingen hebben niet het doel een volledig overzicht te geven van het programma. Het voornaamste doel is om de relatie tussen concept en context aan te geven. Concepten zullen cursief in de inleidende teksten voorkomen om zo de aandacht er op te vestigen. Soms worden oude vertrouwde concepten in nieuwe contexten geplaatst. De tekst dient dan vooral om deze nieuwe toepassing voor het voetlicht te brengen. Soms ook zijn de concepten nieuw voor de tweede fase. De tekst behandelt dan veelal oude, traditionele contexten, waar het nieuwe concept voor een ander perspectief zorgt. In die gevallen worden de concepten ook wat uitgebreider besproken, omdat het hier voor docenten, examen- en methodemakers wellicht nog niet duidelijk is wat zij van leerlingen mogen verwachten. De tekst geeft daarmee inzicht in het niveau waarop leerlingen verondersteld worden de besproken concepten te kunnen hanteren.

Na de presentatie van contexten wordt het formele examenprogramma per concept geëxpliciteerd in tabellen. De tabellen bezitten de status van 'wet', de memorie van toelichting heeft geen officiële status. In het verwerven van een economische kijk is het noodzakelijk om duidelijk te maken op welk niveau leerlingen de genoemde concepten dienen te beheersen. In het expliciteren van het programma heeft de commissie zich beperkt tot vier specifieke beheersingsniveaus die essentieel zijn om de stof meester te maken: beschrijven, analyseren, rekenen en grafische vaardigheden.

Beschrijven omvat het herkennen van concepten in concrete maatschappelijke verschijnselen op basis van verschillende soorten bronnen (geschreven of gesproken tekst, beeldmateriaal en grafische presentaties). Bij die beschrijving moeten zij de rol van verschillende actoren en een mogelijk conflict kunnen herkennen. Beschrijven is een vaardigheid die geldt voor het toepas-

sen van alle concepten en wordt in het vervolg van de explicitering ook niet meer in de tabellen gespecificeerd. Wanneer in de tabellen geen enkele vaardigheid is gemarkeerd dan betekent dit dat het concept slechts op dit basale niveau beheerst dient te worden.

Het *analyseren* van een verschijnsel kan plaatsvinden voorafgaand aan het rekenen of grafisch uitbeelden van een verschijnsel, maar evengoed kan het rekenen of grafisch uitbeelden weer aanleiding zijn om nieuwe analysevragen te stellen. Onder analyseren valt onder andere het formuleren van vragen, het onderscheiden van oorzaak en gevolg, van lange- en kortetermijnproblemen, het ordenen en interpreteren van informatie, het abstraheren van overbodige details en het bepalen en onderbouwen van een standpunt.

Bij *rekenvaardigheden* kan gedacht worden aan het maken van berekeningen, het oplossen van vergelijkingen, het gebruikmaken van beschrijvende statistiek en het herleiden van de werkelijkheid uit cijfers zodat de probleemstelling beantwoord kan worden.

Onder *grafische vaardigheden* vallen het opstellen en lezen van grafieken en figuren (o.a. kringloop of beslisboom), waarbij eventueel ICT en de (grafische) rekenmachine gebruikt kunnen worden.

2.2

Concept 1: schaarste

Inleiding

“You can’t always get what you want” zongen de Rolling Stones en met die wijsheid begint in feite iedere economieles. Wanneer middelen schaars zijn, wordt een mens gedwongen om doelmatig met die middelen om te gaan. De definitie van het vak economie begint dan ook voor velen bij de definitie die Lionel Robbins ooit heeft gegeven: “Economics is the science which studies human behaviour as a relationship between ends and scarce means which have alternative uses.” (Robbins, 1935:16). Schaarste is een leidend principe en men zou kunnen stellen dat het een overkoepelend principe voor de gehele economische wetenschap is. Schaarste dwingt om keuzes te maken. Het huishouden – de ‘oikos’ waar de economie zijn naam aan ontleent – is bij uitstek geschikt om te illustreren hoe we met schaarste omgaan en hoe dat gegeven aanzet tot ruil. Het wensenlijstje van zaken die men wil doen of hebben is onbepaald. Daar staat tegenover dat de bestedingsruimte van mensen aan grenzen gebonden is. Binnen de ruimte die het inkomen of het *budget* biedt, moeten keuzes gemaakt worden en die keuzes worden geïnspireerd door voorkeuren.

Het basale inzicht dat het concept schaarste biedt, dient voor zowel havo- als vwo-leerlingen over het voetlicht gebracht te worden. Bij het overdragen van deze kennis kan zo nodig differentiatie aangebracht worden in het beheersingsniveau.

2.2.1

havo

Schaarste en keuzes maken

Aan het maken van keuzes ontkomt niemand. Mensen hebben te weinig middelen om het onbepaald aantal behoeftes dat zij hebben te bevredigen. Economen gaan daar althans van uit. Traditioneel is het weliswaar niet de taak van de economische wetenschap het hoe en waarom van het vormen van wensen en verlangens te verklaren, toch is het interessant iets van die behoeftes te weten. Is er een rangorde? Veranderen ze in de tijd en door een stijging van inkomen?

Ook voor jongeren is schaarste een alledaags fenomeen. Zij verruimen hun budget met bijbaantjes om een mobieltje of een cadeau voor hun vriend(in) te kunnen kopen of om uit te kunnen gaan. Als je werkt voor een bijbaan kun je in die tijd geen huiswerk maken. Binnen een gezinshuishouden wordt gedebatteerd over de aanschaf van een auto, nieuwe computer of vakantie. Die afwegingen doen zich ook in andere huishoudens voor. Een bedrijf vraagt zich af welke markt aan te boren, welk product verder te ontwikkelen of welk verkoopkanaal te gebruiken. Binnen de publieke sector of instellingen met een publieke taak zijn de afwegingen nog complexer. In de gezondheidszorg moeten pijnlijke keuzes worden gemaakt tussen geld voor thuiszorg of geld voor verpleging in tehuizen, tussen onderzoek naar behandeling van veelkomende ziektes of onderzoek naar zeldzame ziektes. De dilemma's zijn overal.

Opofferingskosten

Omgaan met schaarste betekent dat er prioriteiten gesteld moeten worden. Dat wordt nog eens extra ingepeperd door ouders en grootouders die altijd zeggen dat je een dubbeltje maar één keer kunt omdraaien: geld besteed aan een mobiel kan niet meer besteed worden aan nieuwe kleren. Indien kleren de op-een-na-hoogste prioriteit genieten dan zijn dat de *opofferingskosten* voor de aanschaf van een mobiel. Dat heeft de koper er merkbaar voor over, want met het kopen van een mobiel worden zijn behoeften beter bevredigd en is hij daarom welvarender.

Budget

Organisaties – of ze nu een winstoogmerk hebben of niet – stellen doorgaans een begroting op om een beter zicht te krijgen op de prioriteitsstelling. Sommige huishoudens stellen ook een budget op. Gezien het schuldenprobleem van jongeren adviseert het Nibud jongeren een budget op te stellen. Een *budget* bevat alle beschikbare middelen die een huishouden of persoon heeft om behoeften te bevredigen. Daarnaast wordt een lijst van doelen opgesteld waaraan de middelen uitgegeven kunnen worden. Achteraf wordt zichtbaar hoe de besteder met schaarste is omgegaan.

Alternatieve aanwendbaarheid

Goederen kennen vaak meer aanwendingsmogelijkheden. Denk bijvoorbeeld aan olie. Wordt olie aangewend voor de productie van kunststof of als transportbrandstof? Moet grond gebruikt worden voor landbouw of voor recreatie? Dergelijke keuzes gelden voor de inzet van productiefactoren en andere middelen. Bij vrijwel alle keuzes is er dus sprake van alternatief aanwendbare middelen.

2.2.2

VWO

Wie keuzes maakt vergelijkt impliciet de kosten en baten van een handeling. Een actie of keuze is pas de moeite waard indien de baten de kosten overtreffen. Wie verhuist of migreert moet transportkosten en wellicht aanpassingskosten maken bij het verwerven van een nieuwe baan. Een voorgenomen verhuizing is pas de moeite waard als de baten, in wat voor vorm dan ook, de kosten overtreffen. Het maken van keuzes klinkt eenvoudig, in de praktijk kan men echter in een valkuil stappen die tot incorrecte beslissingen leidt, namelijk het verwaarlozen van opofferingskosten. Het concept van *opofferingskosten* vormt een van de belangrijkste onderdelen van een economische kijk. Wie kiest voor één optie, laat andere opties varen. Het veronderstelt dat goederen of tijd *alternatief aanwendbaar* zijn. Brood kan men eten maar men kan er ook vis mee vangen. Een huis kan men gebruiken om in te wonen maar ook om in te richten en te exploiteren als 'bed & breakfast'. Pas dan begint het afruilen relevant te worden. Wie werkt, kan niet van zijn vrije tijd genieten, wie na zijn examen doorstudeert, kan niet werken, en ga zo maar door. Opofferingskosten worden herhaaldelijk door economen ten tonele gevoerd om het maken van keuzes te begrijpen. De moeilijkheid met het concept is dat het subjectief is wat precies opgeofferd wordt. De opofferingskosten van een handeling zijn namelijk de kosten van het beste alternatief dat men laat schieten. Met andere woorden, de beste actie die iemand besluit *niet* te maken vormen de kosten van wat iemand *wel* doet. Voor de een kan die opoffering vrije tijd zijn, voor weer een ander een fles wijn. Het begrijpen van alledaagse dilemma's en keuzes kan op eenvoudige wijze behandeld worden. Hieronder zijn een aantal afwegingen uitgewerkt.

Popconcert versus avondje bardienst

Er komt een popgroep in Ahoy en je bent een echte fan. Hoewel het entreekaartje maar €20 kost is het popconcert €40 waard voor jou. Dat wil zeggen, in het uiterste geval zou je bereid zijn €40 te betalen. De kosten- en batenverhouding lijkt duidelijk: €40 baten tegenover €20 kosten en er is maar één conclusie: op naar het popconcert. Maar dat zijn niet de enige kosten die verbonden zijn aan een avondje popconcert. De fan moet ook de kosten in beschouwing nemen van het beste alternatief dat hij opoffert door naar het popconcert te gaan. Hij kan ook een avondje achter de bar werken van een jeugdhonk waarvoor hij €30 vergoeding krijgt. Dat barwerk is zo leuk dat hij het ook wel voor niets zou hebben gedaan. De vraag die gesteld moet worden is “Ga ik naar het popconcert of ga ik een avond bardienst draaien?”

De kosten van het popconcert zijn niet alleen de expliciete kosten van €20, maar ook de opofferingskosten van €30. De totale kosten bedragen dus €50, die de baten van €40 overtreffen. Met andere woorden, de beste beslissing is om een avondje bardienst te draaien en niet naar het popconcert te gaan. Iemand die de opofferingskosten verwaarloost in zijn besluitvorming zou precies de omgekeerde beslissing nemen.

Popconcert versus werken bij benzinepomp

Het bovenstaande voorbeeld is speciaal omdat bardienst draaien leuk is voor de persoon in kwestie. Hij zou het immers ook voor niets hebben gedaan. Laten we nu eens aannemen dat de persoon een bijbaan heeft als pompbediende. Met een avondje achter de kassa van een benzinepomp verdient hij ook €30, maar echt leuk is deze baan niet. Voor minder dan €20 zou hij het zeker niet doen. De vraag of hij naar het popconcert moet gaan of werken is nu moeilijker te beantwoorden. De opofferingskosten moeten nu gecorrigeerd worden met het ongemak van de baan. De totale kosten die meegenomen moeten worden in de beslissing zijn nu €20 voor het kaartje plus €10 voor de nettowaarde van de bijbaan ($€30 - €20$). Tegenover deze kosten staan nu baten van €40 en de beslissing is duidelijk: op naar het popconcert.

Kiezen in alledaagse praktijk

De praktijk van alledag kent tal van dit soort voorbeelden waarmee men gedrag kan verklaren. En op deze praktijkvoorbeelden zijn tal van variaties mogelijk. De prijzen van goederen en diensten kunnen veranderen, voorkeuren zijn aan verandering onderhevig en door al dit soort (exogene) wijzigingen veranderen de keuzes. Hoewel het begrip opofferingskosten simpel oogt komt het in allerlei gedaantes in latere concepten terug. Het werpt licht op intertemporele keuzes (zie concept 4) en op maatschappelijke afwegingen (zie concepten 3, 7 en 8). Iemand die geld op een spaarrekening zet, offert directe consumptie op. Wie een Betuwelijn aanlegt met belastinggeld offert het investeren van dat geld in onderwijs op, althans als onderwijs volgens de kiezer of zijn volksvertegenwoordiger het beste alternatief is.

2.2.3

Explicitering begrippen

Havo: schaarste^a

concepten	beheersingsniveau		
	analyseren	grafisch	rekenkundig
schaarste en keuzes maken			
behoefte en beperkte middelen	●		●
alternatieve aanwendbaarheid			
opofferingskosten			
prijzen en budget(lijn)		●	●

^a
De bolletjes geven aan op welk vaardigheden-niveau (analyserend, grafisch of rekenkundig) de concepten beheerst dienen te worden.

Vwo: schaarste^a

concepten	beheersingsniveau		
	analyseren	grafisch	rekenkundig
schaarste en keuzes maken			
behoefte en beperkte middelen	●	●	●
alternatieve aanwendbaarheid			
opofferingskosten	●		●
prijzen en budget (lijn)	●	●	●

a
De bolletjes geven aan op welk vaardigheden-niveau (analyserend, grafisch of rekenkundig) de concepten beheerst dienen te worden.

2.3 Concept 2: ruil

Inleiding

“Waar twee ruilen, moet er een huilen”. Deze Nederlandse volkswijsheid is in strijd met hoe een econoom het ruilproces bekijkt. De kern van het idee van ruilen is dat beide transactiepartners erop vooruit gaan. De verkoper verkoopt het product tegen een prijs die een winst oplevert en de koper koopt het product waarbij de aankoopprijs onder de prijs zal liggen die de koper maximaal bereid is te betalen. Bij een ruil die gebaseerd is op vrijwilligheid zijn er twee partijen die er op vooruit gaan, anders gezegd ze hebben allebei er baat bij dat de transactie tot stand komt. De spreekwoordelijke ‘win-win’-situatie is de drijvende kracht die handel, productie en arbeidsdeling mogelijk maakt, of, om het in de woorden van Adam Smith uit te drukken:

“It is not from the benevolence of the butcher, the brewer, or the baker that we expect our dinner, but from their regard to their own interest. We address ourselves not to their humanity, but to their self-love, and never talk to them of our own necessities, but of their advantages.”

Het transactiemechanisme is dermate fundamenteel dat het concept van ruil direct volgt op het schaarsteconcept. Er kan immers geen arbeidsdeling bestaan zonder ruil. De definitie van de economische wetenschap van Lionel Robbins schiet daarom tekort. Economie is meer dan rationele keuzetheorie en omvat meer dan de vraagstukken van optimale allocatie.³ Beide begrippen – schaarste en ruil – kunnen niet zonder elkaar. Het ruilproces kan daarom op net zo veel aandacht rekenen als het maken van keuzes in de wetenschap dat middelen schaars zijn.

³ Nobelprijswinnaar Buchanan (1964) hekelt om deze reden de benadering van Robbins. Keuzes maken is belangrijk, maar uiteindelijk zou het vak moeten draaien om de ruil. Buchanan is dan ook meer geporteerd van een ‘theorie van markten’ en niet zozeer een theorie van ‘optimale allocatie’.

Ruil, arbeidsdeling en transactiekosten

Vroeger leefden de meeste mensen in relatief kleine gemeenschappen een vrijwel autarkisch bestaan. De productie werd vrijwel geheel door de gemeenschap zelf geconsumeerd. Onderling en met andere gemeenschappen werd er wel geruild, maar aanvankelijk alleen de overschotten. Zo konden er goederen worden verkregen die de gemeenschap zelf niet voortbracht. Uit de ruilonderhandelingen bleek soms dat het goedkoper was om te ruilen dan zelf te produceren.

Deze directe ruil had nogal wat voeten in de aarde. Transactiepartijen moesten elkaar zien te vinden. Bovendien moest afgesproken worden hoeveel van het ene goed in termen van het andere waard is, de ruilverhouding. Alle energie en kosten die gemoeid zijn met het effectueren van de handel, worden *transactiekosten* genoemd. Koper en verkoper moeten elkaar ook in behoorlijke mate vertrouwen. In ieder geval moet duidelijk zijn dat ze eigenaren van de verhandelde waar zijn. Bij ruil worden namelijk de eigendomsrechten op de goederen overgedragen. Ook andere afspraken moeten nagekomen worden, zoals de tijdige levering van de goederen. Transactiekosten kunnen fors oplopen. Het controleren van het eigendomsrecht en het afdwingen van contractuele afspraken kunnen hoge transactiekosten met zich meebrengen.

Gemeenschappen konden door *arbeidsdeling* en *specialisatie* de arbeidsproductiviteit enorm doen stijgen. Aanvankelijk maakte de specialist-meubelmaker kasten naast zijn werk als landbouwer, later als zelfstandige als lid van een gilde. Als gevolg van specialisatie nemen de transactiekosten echter sterk toe. De voltijdse kastenmaker moet nu al zijn andere goederen door ruil van anderen betrekken en die anderen moeten toevallig een kast van hem willen kopen. Daar blijft het niet bij. Het zou wel erg toevallig zijn als de ruilverhouding één (kast) op één (geit) zou zijn. Misschien werden kasten voor meerdere geiten of geitenvlees geruild. Dus moeten er ook nog afspraken gemaakt worden over de levering van het geitenvlees in panklare moten. De kastenmaker had immers niet de beschikking over een techniek om het vlees op te slaan.

Handel met lieden van buiten de gemeenschap geeft een extra versnelling aan het vliegwiel van de arbeidsdeling. De afzetmogelijkheden zijn groter, waardoor de vraag naar goederen diverser wordt. Maar in de tussentijd is er wel een duidelijk onderscheid gekomen tussen *productie* en *consumptie*. De koper-consument werd steeds minder zelf de producent van benodigde goederen.

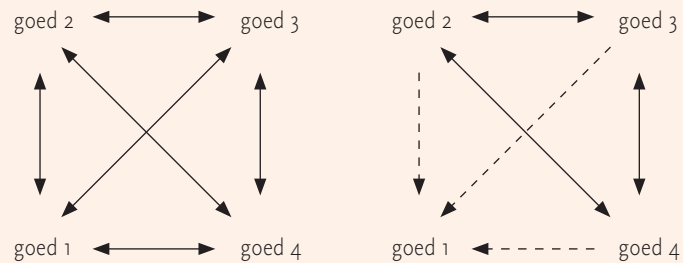
Geld als smeermiddel van de ruil

“Geld is, strikt gesproken, niet een goed dat men kan verhandelen, het is slechts een instrument waarover men heeft afgesproken dat het ruilen van goederen bevordert. Het maakt geen deel uit van het raderwerk der handel: het is de olie die de raderen smeert en soepel laat lopen.” Deze woorden komen niet uit de mond van een bankpresident maar werden opgetekend door de filosoof David Hume in zijn standaardwerk *Of Money* (1752). Het ligt voor de hand om deze woorden in verband met ruil te brengen. Immers, we leven niet in een ruileconomie maar in een geldeconomie. Zonder geld is ruilen een lastige zaak. Voor de dagelijkse praktijk is dat soms moeilijk in te zien, maar het wordt ogenblikkelijk duidelijk wanneer men situaties van landen onder de loep neemt waar hyperinflatie heerst. Met het wegvallen van een geldsysteem dreigt de ruil stil te vallen en daarmee de arbeidsdeling. Directe ruil komt terug en een economie krijgt weer een sterker autarkisch karakter. De productie valt terug op een laag pitje. De burgeroorlog op de Balkan in de negentiger jaren van de vorige eeuw creëerde zo'n situatie. In een klap verdween het vertrouwen in de dinar. Langs de wegen vond weer directe ruil plaats van bijvoorbeeld etenswaar tegen benzine of water. Als gevolg van de enorme voordelen van indirecte ruil boven directe ruil gaat een samenleving bij wantrouwen ten aanzien van de eigen munt snel 'op zoek' naar een nieuwe munteenheid. In ex-Joegoslavië werd het de Duitse mark, de munteenheid van het economisch sterke Duitsland.

Geld levert enorme transactiekostenbesparingen op die voor de argeloze burger in stabiele economieën onzichtbaar blijven. Wat doet geld dan precies in deze rol? De negentiende-eeuwse econoom Jevons (1875) stelde dat voor de totstandkoming van een ruil er sprake moet zijn van 'double coincidence of wants': behoeften moeten als twee druppels water overeenkomen. Iemand die schoenen wil en een hemd daarvoor wil ruilen moet maar net iemand vinden die een hemd wil hebben en schoenen in de aanbieding heeft.

Wanneer er bijvoorbeeld vier goederen zijn zoals in figuur 2.1 afgebeeld dan moeten er zes wederzijdse prijzen bestaan om handel te laten plaatsvinden.

Figuur 2.1 Overgang van ruilhandel naar handel met geld

De pijlen geven de wederzijdse verhoudingen of prijzen weer. In een geldmaatschappij wordt de band met het standaardgoed dat als geld gaat functioneren verankerd, aangegeven door stippellijntjes. (zie verder Klamer en Van Dalen, 1998)

Wanneer echter goed 1 wordt aangewezen als ruilmiddel dan hoeft men alleen nog maar de wederzijdse prijzen van de overige drie goederen uit te rekenen. De band met het ruilmiddel (aangegeven met de stippellijn) blijft bestaan maar die verhouding is voor altijd vastgeklonken in een bepaalde verhouding of prijs. Het gebruik van een ruileenheid maakt de handel aanzienlijk eenvoudiger en het maakt verdere arbeidsdeling mogelijk. De vraag blijft natuurlijk: welk goed neemt deze functie aan?

De moeilijkheid waar men in een ruilmaatschappij mee worstelt is dat er in het veruilen van goederen kosten gemaakt moeten worden voordat men besluit een goed te kopen. Ieder goed moet namelijk beoordeeld worden en hoe groter het aantal goederen dat men nodig heeft des te groter is de kennis van zaken waarover men moet beschikken. Niemand wil natuurlijk een kat in de zak kopen. Het ligt voor de hand om experts zoals goudsmeden – voorlopers van de banken – in te schakelen om de waarde van goederen te bepalen. Geld ontstaat wanneer er in een maatschappij

een goed aanwezig is waarvan iedereen kan zien wat het waard is en wel tegen zeer geringe *transactiekosten* (Alchian, 1977). Welk goed dat uiteindelijk wordt, is voor een belangrijk deel afhankelijk van de beoordelingskosten maar voor een deel ook een conventie: geld moet immers door iedereen worden geaccepteerd. Edelmetalen hebben in de loop der tijd als dekking voor geld gefunctioneerd. Goud of zilver zijn deelbaar, handzaam, duurzaam, gemakkelijk te bewerken, betrekkelijk schaars, en bij twijfel kon men te rade gaan bij wetenschappers en goudsmeden. Vaak deed ook vee dienst als geld, zoals in het betalen van bruidsschatten. Krijgsgevangenen in de Tweede Wereldoorlog gebruikten sigaretten als ruilmiddel en in Japan functioneerde rijst als geld.

Geld en geldfuncties

Met de 'uitvinding' van het geld verdwijnt een groot deel van de transactiekosten van de ruilhandel. Natuurlijk blijven de transportkosten en het 'gedoe' over het controleren van eigendomsrechten bestaan. Echter, het maken van afspraken over ruilverhoudingen en de overbrugging van tijdsverschil tussen en (ver)kopen en leveren zijn ineens een stuk gemakkelijker geworden. Goederen worden geruild tegen geld en de verkoper koopt met dat geld weer goederen die hij wenst en wanneer hij die wenst. Geld is daarmee ongedifferentieerde koopkracht. Met geld is het tijdperk van de indirecte ruil, zoals wij die kennen, aangebroken.

Geld vervult drie functies: van *ruilmiddel*, van *rekenmiddel* en van *oppotmiddel*. De functies van ruilmiddel en oppotmiddel spreken voor zich. De functie van het geld als rekenmiddel maakt dat bij gegeven prijzen voor goederen alle onderlinge ruilverhoudingen bepaald zijn. Bij een prijs van €3.000 voor een scooter en van €2 voor een ijsje, kun je uitrekenen hoeveel ijsjes kunnen worden aangeschaft in de plaats van een scooter.

Geld kan worden ingedeeld in *chartaal* geld, de munten en de bankbiljetten, en *giraal* geld. Het girale geld is het (elektronische) geld op rekeningen bij financiële instellingen. Als gevolg van de voortschrijdende techniek wordt elektronisch betalen steeds betrouwbaarder. De hoeveelheid chartaal, contant, geld daalt daardoor relatief sterk ten opzichte van de hoeveelheid giraal geld.

Voorwaarden voor het functioneren van een geldsysteem

Wil geld als geld functioneren dan moet het wel aan een reeks voorwaarden voldoen. Allereerst is er de technische eis dat het *deelbaar* moet zijn in voldoende verschillende coupures. Misschien is het bestaan van centen en stuivers wat overdreven, maar iedereen begrijpt dat het niet echt handig is wanneer er alleen maar €500-biljetten in omloop zijn. Ook moet het geld om begrijpelijke redenen *handzaam* en *duurzaam* zijn. Onze munten oxideren niet zo snel en na een wasbeurt valt ook nog goed te zien om welk eurobiljet het gaat. Los van een wettelijk verbod, moet het geld verder *niet gemakkelijk zijn na te maken*. De talrijke echtheidskenmerken van de eurobiljetten zijn bekend.

Vervolgens moet de waarde van het materiaal waarvan het geld gemaakt is, de *intrinsieke* waarde, niet hoger zijn dan de waarde die op het geld gedrukt staat, de *extrinsieke* (of nominale) waarde. Tot het einde van de zeventiende eeuw was het slaan van munten niet gemechaniseerd waardoor munten zeer onregelmatig van kwaliteit waren. Iedereen die de beschikking had over een weegschaal kon zo de zwaardere exemplaren uit de circulatie halen. Op den duur waren alleen nog maar de 'slechtere' exemplaren in omloop. Deze wetmatigheid – 'bad money drives out good money' – staat bekend als de *Wet van Gresham*. Wanneer er twee of meer vormen van geld circuleren die dezelfde nominale waarde bezitten, dan zal betaling over het algemeen plaatsvinden in de geldsoort die intrinsiek de minste waarde bezit.

Banken en geldcreatie

Wie geldcreatie wil begrijpen kan aansluiting zoeken bij de evolutie van banken als bewaarinstanties van geld – waarbij honderd procent dekking van geld gegarandeerd is – tot kredietinstanties die geld slechts ten dele dekken met reserves. In feite staan twee vragen op het programma: welke functies vervullen banken als financiële intermediairs? en hoe beïnvloeden banken het aanbod van geld? De werking van het banksysteem en het vertrouwen dat banken genieten, kan via bankbalansen worden uitgelegd, maar kan wellicht beeldender worden geïllustreerd aan de hand van een 'run' op de bank. De macro-economische effecten van bankieren en de rol die de centrale bank speelt in toezicht van banken en sturing van de geldhoeveelheid worden in concept 8 behandeld.

Arbeidsdeling en specialisatie

Er wordt geruild omdat actoren er beter van worden: de ruil biedt wederzijds voordeel. Sinds David Ricardo weten we dat internationale ruil ook voordelig kan zijn voor beide partijen als er niet alleen van *absolute*, maar ook van *comparatieve voordelen* sprake is. Het economisch handelen op basis van comparatieve voordelen komt in allerlei dagelijkse situaties voor. Ook daar waar je het niet zou verwachten zoals in het huishouden en in de organisatie van bedrijven.

Wie doet de huishoudelijke taken in een huishouden met twee partners? Het emancipatoire ideaal wordt vaak verwoord in de opvatting dat beide partners in gelijke mate verantwoordelijk moeten zijn voor het huishouden. De praktijk is echter weerbarstiger. Vrouwen, zeker in huishoudens met kinderen, vervullen een veel grotere taak in het huishouden dan mannen. Dat was vroeger zo, maar in het heden blijkt het ook nog op te gaan (zie Pott-Büter en Tijdens, 1998). Voor deze blijkbaar hardnekkige traditionele rolverdeling kunnen we een verklaring vinden in de theorie van de comparatieve voordelen.⁴

Het startpunt van de analyse van comparatieve voordelen zou de situatie van twee alleenstaanden kunnen zijn die ieder hun eigen huishouding voeren. Zodra zij met elkaar gaan samenwonen, kunnen beiden er op vooruitgaan door tenminste één van de twee te laten werken volgens zijn of haar comparatieve voordelen.⁴ En het hoogste rendement bereiken beiden wanneer ze allebei werken volgens hun comparatieve voordelen. Dat een en ander niet altijd gebeurt, heeft natuurlijk ook te maken met het feit dat in de praktijk werk meer is dan alleen maar een inkomstenbron.

Hoe hoger geschoold en hoe hoger het inkomen, hoe groter de opofferingskosten om het huishouden te doen. De onbetaalde huishoudelijke taken komen dan op de schouders terecht van de partner met het relatief laagste inkomen en de geringste opofferingskosten bij betaald werk buitenshuis. Dat blijkt in de praktijk meestal de vrouw in een huishouden. Op dezelfde manier kan men ook begrijpen waarom huishoudens waarin beide partners een (relatief) hoog inkomen genieten, vaker kiezen voor het huren van arbeid voor huishoudelijke taken of voor kinderopvang. Ook deze mensen kunnen perfect in staat zijn de huishoudelijke taken te verrichten, maar in die uren verdienen ze meer buitenshuis.

⁴ Voor een instructieve elektronische introductie in de leer van comparatieve en absolute voordelen, zie: http://kkfung.org/resources/advantage/advantage_main.html

Ruil en transactiekosten breder gezien

De transactiekosten die in het geldverkeer optreden en die een rol voor banken als intermediair mogelijk maken, liggen voor de hand. Maar in feite doen transactiekosten zich voor bij iedere ruil of er nu geld aan te pas komt of niet. Met het begrip 'transactiekosten' in de hand kan men een begin maken met het begrijpen van instituties of organisatievormen. Om een voorbeeld te geven: met behulp van transactiekosten kan men verklaren waarom bedrijven bestaan of waarom bedrijven zich splitsen. Het is in essentie de vraag die Ronald Coase stelde in zijn artikel *'The Nature of the Firm'* (1937). Door marktactiviteiten binnen de muren van het bedrijf te halen kunnen bedrijven markten overtreffen in efficiency. Bedrijven kunnen transactiekosten (of 'marketingkosten' zoals Coase ze in eerste instantie noemde) verminderen of elimineren. Transactiekosten zijn de kosten die verbonden zijn aan het vinden van iemand om handel mee te drijven of om een contract af te sluiten waarin overeenstemming bestaat over de prijs en leveringsvoorwaarden en om na sluiting van het contract erop toe te zien dat partijen hun beloften nakomen. Het klinkt eenvoudig, maar in ieder bedrijf is er een zoektocht naar wegen om transactiekosten te verminderen. Een bedrijf is in feite een institutie die een enorme hoeveelheid opdrachtgever-opdrachtnemer-relaties aangaat om productiemiddelen in te kopen, die middelen vervolgens te organiseren en het product of de dienst weer te verkopen. Dit idee zal in latere concepten (5 en 6) nog verder uitgediept worden omdat specifieke elementen van de relatie tussen opdrachtgevers en -nemers – zoals asymmetrische informatie en risico – nadere aandacht verdienen.

Autopech

De coördinatie via de markt dan wel via een bedrijf komt wellicht nog het beste tot uitdrukking via een simpel voorbeeld. Iemand heeft problemen met de uitlaatpijp van zijn auto. Hij kan zijn auto bij een garage brengen waar het probleem verholpen wordt. De garagehouder maakt een diagnose van het probleem, koopt de nieuwe onderdelen in, schakelt personeel in om het probleem te verhelpen en aan het einde van de dag betaalt de eigenaar van de auto één rekening. Het alternatief is dat de eigenaar eerst een automechanicien inschakelt die een diagnose maakt, vervolgens koopt de eigenaar zelf onderdelen in, huurt tijd bij een autowerkplaats, schakelt zelf een 'mannetje' in die de nieuwe uitlaat aanbrengt. Al deze activiteiten kosten geld en waarschijnlijk schuilt de grootste kostenpost in de tijd die de klant in het organi-

seren van deze reparatie moet steken. Voor welke methode – markt of bedrijf – de klant kiest, hangt af van de kosten van de twee opties. Het verschil zal niet alleen in de materiaalkosten naar voren komen maar voornamelijk in de transactiekosten.

Gezinshulp

De bedrijfsvraag van Coase wordt ook beantwoord door het gezin dat de afweging maakt huishoudelijke hulp in te kopen of het huishouden zelf te regelen. Wanneer de zaken op decentrale wijze worden gecoördineerd, moet iedereen voor zich maar zien hoe hij of zij het huishouden regelt. Boodschappen doen, kinderen naar school brengen, schoonmaken, koken, etc. Tijd is geld en voor sommigen valt het te overwegen om de diensten van een huishoudelijke hulp of een au pair in te kopen. De uiteindelijke vraag wat een gezin zal doen, valt moeilijk in te schatten omdat veel afhangt van de vraag wat de opofferingskosten zijn. Mensen met een hoog inkomen zullen al snel zien dat hun opofferingskosten wel erg hoog zijn en dat er beter van positie geruild kan worden met een huishoudelijke hulp die tegen lagere kosten het werk verzet.

Ruil en eigendomsrechten

Ruilen komt pas tot volle wasdom als er eigendomsrechten bestaan. Wie een huis koopt, wil er zeker van zijn dat het eigendom op een stuk grond en een huis ook bij de verkopende partij rust. Omgekeerd wil de verkopende partij weten of de koper de prijs van het huis kan betalen. Bij koop en verkoop van een huis moeten koper en verkoper precies weten waar de koop betrekking op heeft: hoe de grenzen lopen van het perceel, hoe groot het is, of er recht van overpad is, of er hypotheek op rusten en ga zo maar door. Het effectueren van transacties gaat in afwezigheid van een transparant rechtssysteem gepaard met aanzienlijke transactiekosten. In dat licht kan men ook instituties als het Kadaster en het notariaat beter begrijpen. Door navraag te doen bij het Kadaster kan een koper nagaan of de verkoper het huis in eigendom heeft en welke rechten hij precies kan ontleen aan de koop. In het belang van de rechtszekerheid wordt veel waarde aan deze informatie gehecht en daarom is deze informatie tegen (marginale) kosten opvraagbaar. Ondanks die openbaarheid blijft het effectueren van een huisaankoop tamelijk complex en uit bescherming van de burger is men verplicht om de koop via een notaris te laten plaatsvinden.

De notaris is de tussenpersoon die de eigendomsrechten van transactiepartijen controleert en dankzij die specialisatie kan hij aanzienlijk op de transactiekosten besparen.

Internationale handel en ...

Natuurlijk kunnen de principes van ruil niet alleen binnen de context van het gezin worden uitgelegd. Het is van oudsher het domein van internationale handel. De econoom David Ricardo (1772-1823) was een van de eersten die dit expliciet maakte en verduidelijkte hoe twee landen ondanks het feit dat een van de landen een absoluut voordeel had in het produceren van goederen, er toch wederzijds profijtelijke handel kon ontstaan zolang beide landen maar handelen volgens hun comparatieve voordelen. Uit de handel tussen mensen of groepen van mensen vloeit een *arbeidsdeling* voort die het mogelijk maakt om meer te produceren dan mogelijk is wanneer iedereen op zichzelf is aangewezen. Internationale handel blijft een belangrijke context, al was het maar omdat globalisering een niet te ontkennen fenomeen is.

... en transactiekosten

In de praktijk van alledag en in uitlatingen in krant en publieke debatten komt deze verwevenheid van economieën of van groepen mensen herhaaldelijk terug. De kunst met het onderwerp van internationale handel is om het model van comparatieve voordelen te laten aansluiten bij hedendaagse ontwikkelingen. De theorie wordt herhaaldelijk aangegrepen om internationale handelsstromen te verklaren, maar in de empirie ondersteunt de theorie maar in beperkte mate. In theorie zouden bijvoorbeeld kapitaalrijke landen alleen maar kapitaal-intensieve goederen exporteren. Getoetst aan de praktijk blijkt deze theorie maar in vijftig procent van de gevallen de stroom van productiefactoren correct te voorspellen (Trefler, 1995). Blijkbaar is er iets anders aan de hand en door aandacht te besteden aan transport- en transactiekosten kan men beter begrijpen waarom geografische nabijheid zo belangrijk is in internationale handel (WRR, 2002). Het handelen over lange afstand maakt dat het monitoren van de levering en de betaling van goederen bijvoorbeeld problematisch is. In de Gouden Eeuw maakten handelsfirma's daarom gebruik van familiebanden om handel over grote afstanden mogelijk te maken.

Tegenwoordig is de familie niet meer de basis waarop handel op lange afstanden wordt gedreven, maar toch spelen verwantschapsnetwerken een rol: banken zoals ABN-AMRO zetten filialen met Nederlandse medewerkers neer in handelsbolwerken of strategische handelspunten in de wereld.

2.3.3

Explicitering begrippen

Havo: ruil^a

concepten	beheersingsniveau		
	analyseren	grafisch	rekenkundig
ruil			
onderscheid productie en consumptie	●		
motieven van winststreven en behoeftenbevrediging			
statusgoederen	●		
wederzijds voordeel			
eigendomsrechten			
arbeidsdeling en specialisatie	●		

^a
De bolletjes geven aan op welk vaardigheidsniveau (analyserend, grafisch of rekenkundig) de concepten beheerst dienen te worden.

concepten	beheersingsniveau		
	analyseren	grafisch	rekenkundig
geld als smeermiddel van de ruil			
ruil-, reken- en oppotmiddel			
geld in relatie tot transactiekosten	●		
fiduciar geld			
technische vereisten geld (duurzaam, handzaam, niet reproduceerbaar en deelbaar)			
chartaal en giraal geld			
geldschepping, liquiditeit en bankbalans	●		●
intrinsieke en extrinsieke waarde			
wet van Gresham	●		
verplichte contexten			
functieverdeling binnen bedrijf en gezin			
keuzeonderwerpen			
geschiedenis van het geld			
geschiedenis van eigendomsrechten			
toezicht DNB op betalingsverkeer			
verhandelbare emissierechten			

Vwo: ruil^a

concepten	beheersingsniveau		
	analyseren	grafisch	rekenkundig
ruil			
onderscheid productie en consumptie	●		
motieven van winststreven en behoeftenbevrediging			
wederzijds voordeel	●		
eigendomsrechten	●		
comparatieve en absolute voordelen	●		●
arbeidsdeling en specialisatie	●		
transactiekosten	●		
geld als smeermiddel van de ruil			
ruil-, reken- en opotmiddel			
fiduciar geld	●		
technische vereisten geld (duurzaam, handzaam, niet reproduceerbaar en deelbaar)			
chartaal en giraal geld			
intrinsieke en extrinsieke waarde	●		
geldschepping, liquiditeit en bankbalans	●		●
wet van Gresham	●		

^a
De bolletjes geven aan op welk vaardigheden-niveau (analyserend, grafisch of rekenkundig) de concepten beheerst dienen te worden.

concepten	beheersingsniveau		
	analyseren	grafisch	rekenkundig
verplichte contexten			
functieverdeling binnen bedrijf en gezin			
hypotheek en huis (eigendomsrechten)			
keuzeonderwerpen			
niet-rationaliteit: fixatie-effecten ^{b*}			

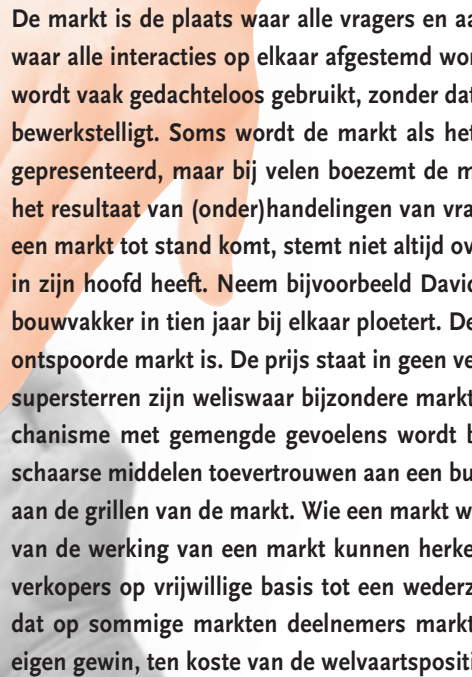
b
Toelichting bij keuzeonderwerpen: het fixatie-effect (of 'framing') heeft betrekking op het empirische feit dat mensen winsten en verliezen asymmetrisch beoordelen. Mensen waarderen bijvoorbeeld een zekere winst van € 100 hoger dan een verwachte winst van € 200 waarbij men 50-procent kans heeft op een verlies van € 100 en een 50-procent kans op een winst van € 500. Bij het fixatie-effect draait het om de optische illusie. Mensen nemen andere beslissingen afhankelijk of opties gesteld zijn in termen van verlies of winst. Uitkomsten worden vanuit twee perspectieven gezien terwijl de objectieve uitkomsten onveranderd blijven.

*

Een asterisk (*) achter de keuzeonderwerpen geeft aan dat deze onderwerpen door wetenschappelijke specialisten worden uitgewerkt in een essay zodat vakdidactici het geschikt kunnen maken voor docenten en leerlingen. Dit wordt in hoofdstuk 4 (paragraaf 4.4) verder toegelicht.

2.4

Concept 3: markt

Inleiding

De markt is de plaats waar alle vragers en aanbieders voor een goed of dienst elkaar treffen en waar alle interacties op elkaar afgestemd worden via het prijsmechanisme. Het concept 'markt' wordt vaak gedachteloos gebruikt, zonder dat men nu werkelijk doorheeft wat een markt precies bewerkstelligt. Soms wordt de markt als het wondermiddel voor maatschappelijke problemen gepresenteerd, maar bij velen boezemt de markt angst in omdat de uitkomst van de 'markt' – het resultaat van (onder)handelingen van vragers en aanbieders – hard kan zijn. De prijs die op een markt tot stand komt, stemt niet altijd overeen met de rechtvaardige prijs die de consument in zijn hoofd heeft. Neem bijvoorbeeld David Beckham die in één week meer verdient dan een bouwvakker in tien jaar bij elkaar ploetert. De eerste reactie is dat de markt voor voetballers een ontspoorde markt is. De prijs staat in geen verhouding tot de geleverde prestaties. Markten voor supersterren zijn weliswaar bijzondere markten, maar ze maken goed duidelijk dat het prijsmechanisme met gemengde gevoelens wordt bejegend. Liever wil men daarom de allocatie van schaarse middelen toevertrouwen aan een bureaucratie of een (wets)regel dan deze over te laten aan de grillen van de markt. Wie een markt wil doorgronden, moet zowel de voor- als de nadelen van de werking van een markt kunnen herkennen. Een voordeel van de markt is dat kopers en verkopers op vrijwillige basis tot een wederzijds profijtelijke ruil kunnen komen. Een nadeel is dat op sommige markten deelnemers marktmacht bezitten en die macht gebruiken voor hun eigen gewin, ten koste van de welvaartspositie van de consument en andere producenten.

2.4.1

havo

De markt en de verbeelding van de markt zijn een concept waarin alles samenkomt wat de economische kijk vertegenwoordigt: vraag en aanbod, ruil, prijs, evenwicht, waarde en welvaart. Economie kan heel simpel zijn en die suggestie wekken vraag en aanbodschemata's ook. Het lastigste onderdeel van de economie schuilt echter in de toepassing. In deze tekst worden de meest basale onderdelen behandeld die het mogelijk maken om de markt en marktdynamiek te begrijpen.

Verhalen over markten klinken in theorie vaak mooi, de praktijk is doorgaans weerbarstiger. De vragen die aan bod kunnen komen bij de behandeling van marktwerking laten zich het beste illustreren aan de hand van de luchtvaartindustrie. Wie namelijk een vliegreis wil boeken en een vliegreis maakt, krijgt gedurende dat pro-

ces te maken met concurrentie tussen aanbieders, de prijs van olie, prijsdiscriminatie, belastingen en aanbiedingen. Wie van Amsterdam naar Boston vliegt, weet wellicht op welke data hij wil vertrekken en terugvliegen, maar heeft nog geen idee wat zo'n vliegreis kost. Hij heeft wel een prijs in zijn hoofd wat de reis ten hoogste mag kosten (zijn *betalingsbereidheid*). Aan de andere kant zal hij er niet voor voelen om teveel te betalen; de consument wil een zo groot mogelijk verschil tussen zijn betalingsbereidheid en de prijs, een maximaal *consumentensurplus*, vinden. Hij gaat dus op zoek naar de laagste prijs. Het internet is een goede plek om een prijsvergelijking te starten en daar kan op een van de vele prijsvergelijkingssites het echte zoeken beginnen. Bij het opgeven van reiswensen blijkt al snel dat de consument specifiekere moet worden. Wanneer wil men precies vertrekken en terugkomen, is het voordeliger om een retour te boeken of twee enkele reizen, hoe vaak wil men overstappen, met welke maatschappij wil men reizen, in welke klasse wil men zitten, etc.

Markt

Enmaal in het vliegtuig begint de verwondering of wellicht de vertwijfeling. Waarom is het vliegtuig dat van Amsterdam naar Parijs vliegt kleiner dan het vliegtuig dat van Parijs naar New York vliegt? Waarom is een vlucht via een aantal tussenstops over het algemeen goedkoper dan een directe vlucht van Amsterdam naar Boston? En waarom is de prijs van een 'business class'-stoel zo veel hoger dan de prijs van een 'economy'-stoel? Het eten is iets beter, de stoelen zijn iets breder, maar kunnen we met een kostencalculator in de hand het prijsverschil verklaren? Ongemerkt is men vragen gaan stellen over de werking van vraag en aanbod op deze markt. De vraag ontstaat door de medepassagiers en alle andere consumenten die een vliegreis overwegen. Aan de hand van de betalingsbereidheid van verschillende consumenten kan men de vraagcurve afleiden. Het aanbod komt van de vele luchtvaartmaatschappijen die Nederland en omstreken als vertrekbasis gebruiken of dat overwegen. Deze enigszins losse definitie van een markt maakt duidelijk dat een echte harde grens tussen marktdeelnemers moeilijk valt te trekken. Het afbakenen van een markt is een probleem, waarmee bijvoorbeeld toezichthouders, zoals de Nederlandse Mededingingsautoriteit (Nma), worstelen en heeft alles te maken met de homogeniteit en *substitueerbaarheid* van producten. De lijn Amsterdam-Boston kan bijvoorbeeld vervangen worden door Amsterdam-Parijs-Boston, maar heeft

weinig concurrentie te duchten van luchtvaartmaatschappijen die vliegen op de lijn Amsterdam-Seoul. In dat opzicht moet de markt voor luchtreizen niet worden beschouwd als één grote markt, maar als een verzameling van vele kleine deelmarkten.

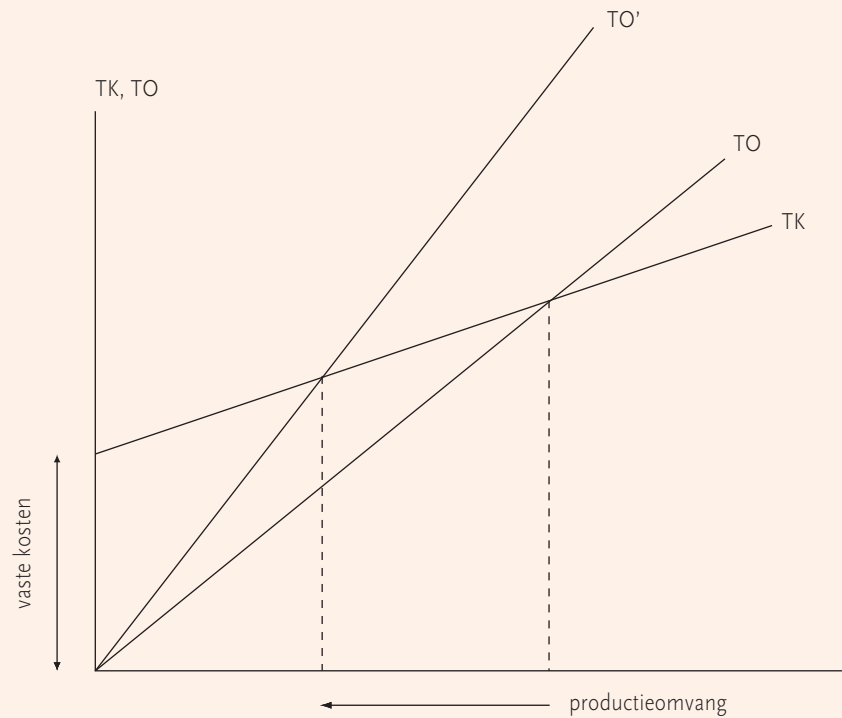
Aanbod

Aanbieders van goederen en diensten streven naar winst. Voor de individuele aanbieder is winst het verschil tussen opbrengsten en kosten. Kosten kunnen worden ingedeeld in *vaste kosten* en *variabele kosten*. De vaste kosten veranderen niet als de productieomvang verandert. Neem het geval van iemand die een vliegtuigmaatschappij wil beginnen. De kosten voor de aanschaf van een vliegtuig zijn een voorbeeld van vaste kosten. De variabele kosten veranderen juist wel als de productieomvang en het aanbod verandert. Een voorbeeld hiervan zijn de grondstofkosten, zoals kerosine. Er bestaat nog een andere kostensoort, de *marginale kosten*. Dat zijn de extra kosten die moeten worden gemaakt voor een productie-uitbreiding. Het aanbodgedrag van een aanbieder kan worden afgeleid van zijn winststreven en de kostenstructuur waarmee hij te maken heeft.

Quitte spelen: het break-even point

Voor een ondernemer is het toetreden tot een markt in essentie een kwestie van kosten en baten. Wie bijvoorbeeld een vliegtuigmaatschappij wil beginnen, moet een inschatting maken van de te verwachten omzet. Een belangrijk omslagpunt om toe treden tot een markt is het break-even point: het omzetpunt waar de totale kosten (TK) gelijk zijn aan de totale opbrengsten (TO). Vanaf dat punt begint een onderneming met winst te draaien (zie figuur 3.1).

Figuur 3.1 Break-even, winst en productie

Evenwicht en prijs

De vraag is nu hoe de prijs die zo allesbepalend is voor de omzet van de ondernemer tot stand komt. Op dit punt moeten *vraag- en aanbodschema's* worden afgeleid. Voor het aanbod valt eenvoudig te herkennen hoe het aanbod varieert met de prijs. Bij een hogere prijs draait de TO-curve in figuur 3.1 naar links (naar TO') en verschuift de break-even omzet naar links. Het wordt dus aantrekkelijker om bij een hogere prijs toe te treden. Als iedere ondernemer zo denkt, zal de *aanbodcurve* een stijgende lijn vertonen: hoe hoger de prijs, hoe meer aanbieders bereid zijn om een bepaald goed te produceren en aan te bieden.

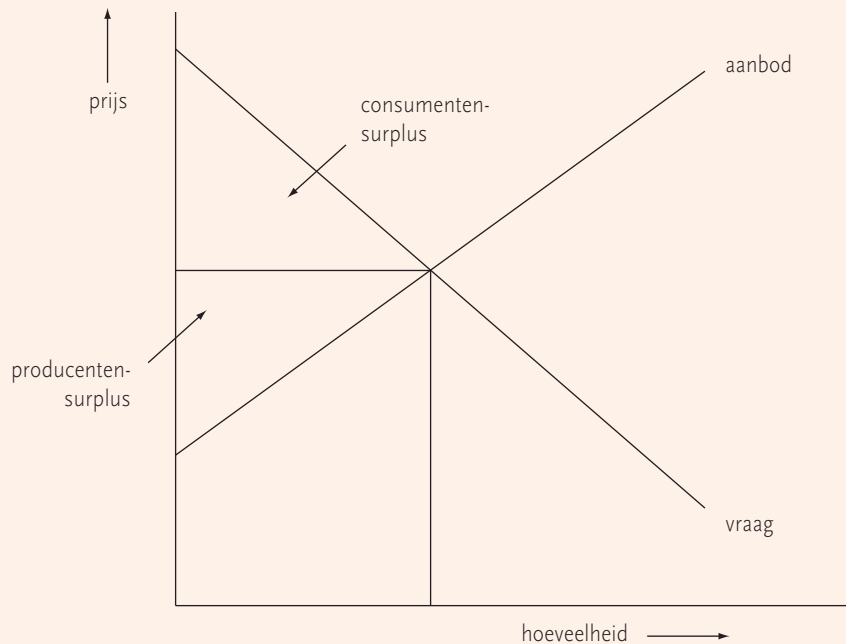
De *vraagcurve* is het spiegelbeeld van de aanbodcurve. Het individuele koopgedrag is een functie van de prijs van het goed, de prijzen van andere goederen, het besteedbaar inkomen en nog vele andere variabelen. Om simpel te beginnen is

het voldoende om vraaggedrag te zien in termen van de prijs van het product en het beschikbare inkomen.⁵ De vraagcurve verloopt normaal gesproken dalend: hoe lager de prijs, hoe meer mensen bereid zijn om geld neer te tellen voor het product in kwestie.

Het snijpunt waar vraag en aanbod elkaar ontmoeten, is het evenwicht. Bij deze evenwichtsprijs en -hoeveelheid zijn het consumenten- en producentensurplus maximaal. Figuur 3.2 geeft dit op schematische wijze weer. Het *consumentensurplus* is het verschil tussen de *betalingsbereidheid* van een consument voor een vlucht en de prijs die op de markt geldt. Het *producentensurplus* is het verschil tussen de prijs die de producent ontvangt en de minimale prijs waartegen men het goed wil aanbieden.

⁵ De overige vraagfactoren worden op het havo-niveau niet afzonderlijk behandeld.

Figuur 3.2 Vraag, aanbod, consumenten- en producentensurplus

Elasticiteiten

De omvang van het surplus bij consumenten en producenten, de reacties in prijs en de verhandelde hoeveelheden hangen voor een groot deel af van de gevoeligheid van marktpartijen voor prijsveranderingen. De gevoeligheid van de consumenten ten aanzien van prijsveranderingen respectievelijk veranderingen in het besteedbaar inkomen kan worden weergegeven met een kengetal: de *prijselasticiteit van de vraag* respectievelijk de *inkomenselasticiteit*.⁶ Bij normale goederen is de prijselasticiteit van de vraag altijd negatief. De inkomenselasticiteit is bij het overgrote deel van de goederen positief, maar voor enkele negatief. Dan gaat het om *inferieure goederen*. Bij *luxegoederen* is er een drempelinkomen (pas bij dat inkomen wordt er geld aan dat goed uitgegeven) en is de inkomenselasticiteit van de vraag groter dan 1.

Marktvormen

Ondernemers kunnen meer winst maken door marktmacht uit te oefenen. Daarin slagen ze meer of minder naargelang de aard van de producten en vooral het aantal concurrenten. Bij *volledige mededinging* hebben ondernemers de marktprijs maar te accepteren en daarop hun aanbod te bepalen. Er zijn immers erg veel concurrenten met een voor consumenten identiek product (homogeen goed) op de markt actief. Wereldgrondstoffenmarkten zijn hier voorbeelden van. Ook bij *monopolistische concurrentie* zijn er erg veel concurrenten, maar ondernemers kunnen bij klanten een streepje voor krijgen omdat voor de consument de producten niet identiek zijn (heterogene goederen). In alle kroegen kan men iets drinken, maar voor klanten zijn niet alle kroegen even aantrekkelijk.

Van een *oligopolie* is sprake wanneer een paar bedrijven gezamenlijk een zeer groot marktaandeel hebben. De producten waar bedrijven mee concurreren in een oligopolie kunnen zowel homogeen als heterogeen zijn, terwijl in het geval van monopolistische concurrentie het uitsluitend om heterogene producten gaat. Bij een homogene oligopolie valt te denken aan ondernemingen die tankstations uitbaten en bij een heterogene oligopolie aan bijvoorbeeld gsm-operatoren, bouwondernemingen, supermarkten en autoproducenten.

Een ander belangrijk verschil is dat oligopolistische bedrijven, in tegenstelling tot monopolistische concurrentie, het belang van wederzijdse interactie inzien. Samenwerken of niet (zie verder concept 5) is een groot vraagstuk. Duopolie is een extreme vorm van oligopolie. Wanneer concurrenten met elkaar samenwerken om

6

We spreken af dat als de reactie minder dan evenredig aan de prijsverandering is en de elasticiteit dus kleiner is dan 1, de vraag naar dat goed prijsinelastisch is en dat deze prijselastisch is bij een elasticiteit groter dan 1.

op die manier marktmacht uit te oefenen, is er sprake van kartelvorming. De bouw-fraudeaffaire in Nederland illustreert treffend hoe bedrijven kunnen samenwerken om marktuitskomsten te manipuleren.

Prijdiscriminatie

Wie een vliegticket boekt, weet hoe sterk de prijzen uiteen kunnen lopen. Menigeen zal daarom bij het boeken van een vliegreis de oer-Hollandse vraag stellen: betaal ik niet te veel voor een vlucht? Wie een vlucht boekt en weer terug wil keren in een weekend is vele malen duurder uit dan degene die een vlucht boekt waarbij de terugkeer na het weekend valt. Maar waar zijn die prijsverschillen op gebaseerd? Wat is de ratio achter deze prijsstelling? We zijn snel geneigd om de oorzaak van prijsverschillen in eerste instantie te zoeken in kostenverschillen. De kosten van vliegen in het weekend zullen wellicht iets hoger liggen dan doordeweeks in verband met weekendtoeslagen, maar dat kan nooit de enorme prijsverschillen verklaren die in de luchtvaart gebruikelijk zijn. De meest voor de hand liggende verklaring is dat de luchtvaartmaatschappijen *prijdiscriminatie* toepassen. Bij prijsdiscriminatie gaat het om het op de markt brengen van hetzelfde product tegen verschillende prijzen op duidelijk te onderscheiden deelmarkten. Afhankelijk van de aard van het product komt het veel voor bij monopolisten en oligopolisten. Maatschappijen weten dat er klanten zijn met een hoge en een lage betalingsbereidheid en door middel van het aanbieden van verschillende prijs-kwaliteitpakketten hopen aanbieders dat er een natuurlijke selectie van klanten plaatsvindt.

Om die manier van prijsdiscriminatie toe te passen moet er wel enige vorm van marktmacht zijn, anders wordt het prijsverschil weggeconcurrereerd. In de praktijk is op bepaalde vliegroutes sprake van marktmacht, waardoor prijsdiscriminatie mogelijk is. De doorverkoop van tickets is praktisch onmogelijk omdat tickets op naam staan. Het onderscheiden van verschillende typen klanten is ook relatief eenvoudig omdat men uit ervaring weet dat zakenlieden vaak niet veel speelruimte hebben om de aankomst- en vertrektijd te variëren, terwijl andere klanten, zoals toeristen en mensen die op familiebezoek gaan, wel op andere tijden kunnen vliegen of een ander transportmiddel kiezen. De vraagelasticiteit van verschillende groepen klanten valt met enig denkwerk en marktonderzoek te achterhalen.

Concurrentiebeleid

De overheid kan tegen ongewenste marktresultaten optreden. Bij wet is het verboden om prijsafspraken te maken en bij fusies moet er steeds toestemming worden gevraagd. De NMa heeft als taak voor voldoende concurrentie op markten te zorgen zodat ondernemingen geen misbruik kunnen maken van hun marktpositie. Ook op Europees vlak wordt de naleving van mededingingswetten streng gecontroleerd.

Octrooi- of patentwetten lijken in strijd met het beleid van de Nma omdat een patent de uitvinder een monopoliepositie geeft. Door het verlenen van een patent hoopt de overheid bedrijven te stimuleren om bijvoorbeeld nieuwe medicijnen te ontwikkelen, waarmee (betere) alternatieven voor bestaande medicijnen op de markt kunnen komen. Het verlenen van een monopolie kan gepaard gaan met ongewenste marktmacht. Een overheid die een patentsysteem ontwikkelt, staat daarom voor een dilemma dat onder andere kan worden opgelost via de looptijd van een patent. Uitvinders kunnen een monopoliepositie verkrijgen door hun uitvinding te claimen bij het octrooibureau, maar het zal zeker geen eeuwigdurende monopolie zijn. Gebruikelijk is een termijn van 15 à 20 jaar.

Marktingrijpen: prijsregulering

De uitkomst van de markt kan door de samenleving en politiek als ongewenst worden ervaren. Denkbaar is bijvoorbeeld dat bij een te lage marktprijs de werkgelegenheid van boeren te sterk onder druk komt te staan. Dan wordt vaak als oplossing voorgesteld om een bodemprijs vast te stellen zodat meer boeren een winstgevend bestaan kunnen leiden. Een andere doelstelling kan zijn het zeker stellen van voedselvoorziening. Als aanbieders van deze *minimumprijs* gebruik willen maken, ontvangen ze een hogere prijs dan de vrije marktprijs. De markt wordt nu niet meer vanzelf geruimd. Bij de minimumprijs is de totale aangeboden hoeveelheid groter dan de totale vraag. Een dergelijke prijsrestrictie geldt voor de belangrijkste landbouwproducten in de Europese Unie.

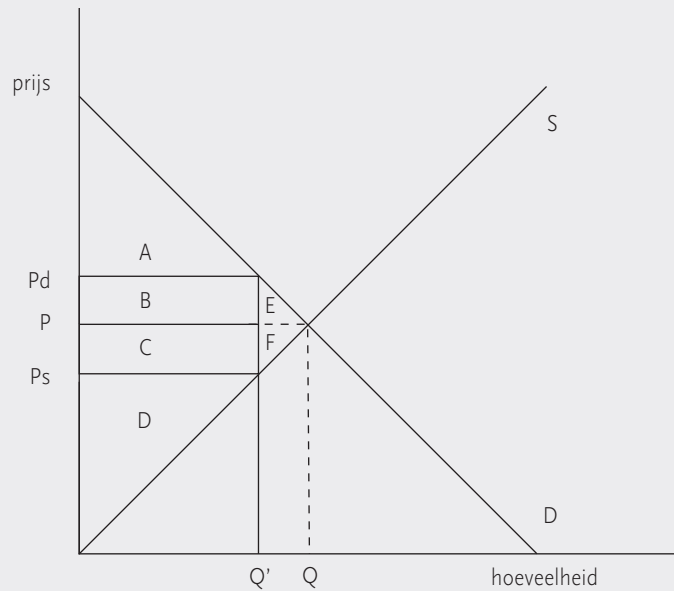
Aan de andere kant kan de wens zijn om een consumptie van een goed te stimuleren. Dan moet een *maximumprijs* worden ingevoerd die lager ligt dan de vrije marktprijs. Er bestaat bijvoorbeeld een maximumprijs voor huurhuizen. Het tekort aan huurhuizen wordt onder andere opgelost door huurders op een wachtlijst te zetten. Hier wordt in feite het beschikbare aanbod aan (goedkope) huurhuizen in de tijd over de huurders verdeeld.

Welvaart en economische politiek

De markt wordt vaak alleen maar als het kruis van vraag en aanbod gezien. Maar wie over de winnaars en verliezers van economische politiek wil nadenken, zal nadrukkelijk de welvaartseconomie naar voren moeten schuiven. Het idee van consumenten- en producentensurplus maakt het mogelijk om over winnaars en verliezers van economische veranderingen na te denken. Tegelijkertijd kan men hiermee op intuïtieve wijze gevoel krijgen voor het concept van (Pareto-)efficiëntie (Mankiw, 1998). Overheidsingrijpen in marktstructuren of prijszettingsgedrag lijkt vaak verstandig, maar is dat het wel? Hoe kunnen we afwegingen van overheid en marktpartijen het beste begrijpen? Een natuurlijk criterium is het doelmatigheids criterium van maximale maatschappelijke welvaart. Maatschappelijke welvaart is de som van ruilwinsten van alle betrokkenen. Het natuurlijk ijkpunt is de casus van volledige mededinging, zoals uitgebeeld in figuur 3.2 waarin alle ruilmogelijkheden uitgebuit zijn. We spreken dan van *Pareto-efficiëntie*: de situatie waarin het volledige consumenten- en producentensurplus worden gerealiseerd. Het is een toestand waarin geen alternatieve ruilmogelijkheden meer bestaan, waardoor iemand erop vooruitgaat zonder anderen er op achteruit te laten gaan. Om het in termen van figuur 3.2 te stellen: gegeven de *betalingsbereidheid* van de consumenten en de productiebereidheid van producenten is de maatschappelijke welvaart – de som van het consumentensurplus en producentensurplus – hier maximaal.

Maar wat gebeurt er als de overheid bijvoorbeeld een belasting van €20 op vliegtickets wil heffen? Met de introductie van consumptiebelasting verschuift de productie van Q naar Q' en de prijs die de consumenten betalen is $(p_s + €20)$. Waar de belastinginkomsten $(B+C)$ naar toe gaan, is onduidelijk maar een veilige veronderstelling is dat die belastingen naar iemand in de samenleving gaan (en niet naar het buitenland), waardoor de maatschappelijke welvaart weliswaar nog groot is, maar toch een deel van de welvaart in de situatie zonder consumptiebelasting verloren gaat. Dit driehoekje $(E+F)$ – ook wel genaamd *Harberger-driehoek* – is het welvaartsverlies als gevolg van belastingheffing. Het zijn, met andere woorden, het consumenten- en producentensurplus die verloren gaan bij de heffing van belasting (zie tabel 3.1).

Figuur 3.3: Effecten van een belasting op een consumptiegoed

In de praktijk van de politiek worden beslissingen genomen die niet goed begrepen kunnen worden wanneer uitsluitend het principe van doelmatigheid wordt gehanteerd. Doelmatigheid moet in de politiek vaak strijden met het criterium van rechtvaardigheid, waarbij vooral de verdeling van het inkomen (of het consumenten- en producentensurplus) voorop staat. Het dilemma van *doelmatigheid versus herverdeling* is de kern van economische politiek. In figuur 3.3 is deze afweging duidelijk terug te zien. Het belasten van consumptie levert ruimte op om te herverdelen ($B+D$), maar het gaat ten koste van de doelmatigheid. Hoe meer men wil herverdelen via het verhogen van de belasting (in figuur 3.3 het verschil tussen vraag- en aanbodprijs: $P_d - P_s$), des te groter het welvaartsverlies.

Tabel 3.1 Welvaartsgevolgen belastingheffing

	zonder belasting	met belasting
consumentensurplus	A+B+E	A
producentensurplus	C+D+F	D
belastinginkomsten	–	B+C
maatschappelijke welvaart	A+B+C+D+E+ F	A+B+C+D
Harberger-driehoek (= welvaartsverlies)	–	E+F

Kosten van marktmacht

Een belangrijke vraag bij de analyse van markten is of markten wel naar behoren functioneren en er geen misbruik wordt gemaakt van dominante marktposities. Een monopoliepositie van een bedrijf kan een dergelijke verdenking oproepen. Maar waar is dat op gebaseerd? Dit wordt wellicht duidelijk in figuur 3.4.

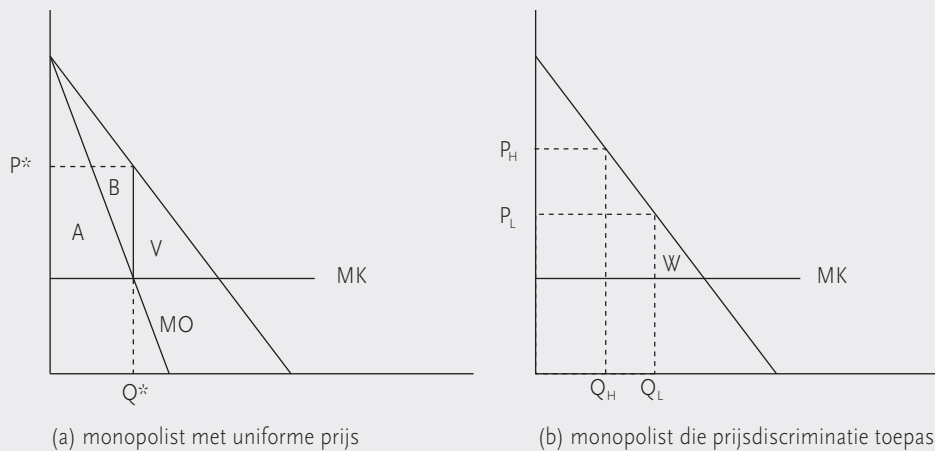
Een monopolist met bijvoorbeeld een luchtvaartlijn volledig in handen, die één prijs hanteert, zal zijn prijs zodanig vaststellen dat de winst maximaal is, op het snijpunt waar marginale kosten (MK) gelijk zijn aan de marginale opbrengsten (MO). Dit is weergegeven in figuur 3.4a. Door deze prijsstrategie sluit de monopolist vragers uit die het product hoger waarderen dan de waarde van de middelen die nodig zijn om het goed te produceren. Het welvaartsverlies van deze strategie is vlak V in figuur 3.4a: het consumentensurplus dat verloren gaat. Nu kan het zo zijn dat de monopolist een en hetzelfde product voor twee verschillende prijzen kan verkopen (zie figuur 3.4b). Het hoge segment van de markt betaalt pH en het lage segment betaalt pL, waardoor het welvaartsverlies (het driehoekje W) aanzienlijk kleiner wordt. De monopolist kan immers via deze strategie meer consumenten bereiken.⁷

7

Een dergelijke strategie zien we overigens niet in het bedrijfsleven; de overheid doet in feite precies hetzelfde wanneer zij belastingtarieven of prijzen voor overheidsdiensten kiest. Zowel de overheid als de monopolist zullen het welvaartsverlies zo klein mogelijk proberen te houden. Dat kunnen zij doen door middel van prijsdiscriminatie of door het belastingtarief te variëren in relatie tot de vraagelasticiteit.

Met perfecte prijsdiscriminatie kan de monopolist zelfs het welvaartsverlies terugbrengen tot nul. Het nadeel is wel dat het volledige consumentensurplus overgaat in handen van de monopolist. Het is die afweging – meeweging belang van de consument – die vaak op de achtergrond loert bij mededingingsbeleid en die politici aanzet tot het reguleren van prijzen. De regulering kan bijvoorbeeld betrekking hebben op het bepalen van *maximumprijzen* om zo paal en perk te stellen aan het overhevelen van het consumentensurplus naar de monopolist. Maar het kan ook betrekking hebben het voorkomen van roof- of bodemprijzen waarmee dominante marktpartijen toetreders van de markt proberen te verwijderen of af te schrikken.

Figuur 3.4 Welvaartsverlies van een monopolie

Monopoliewinst en toetreding

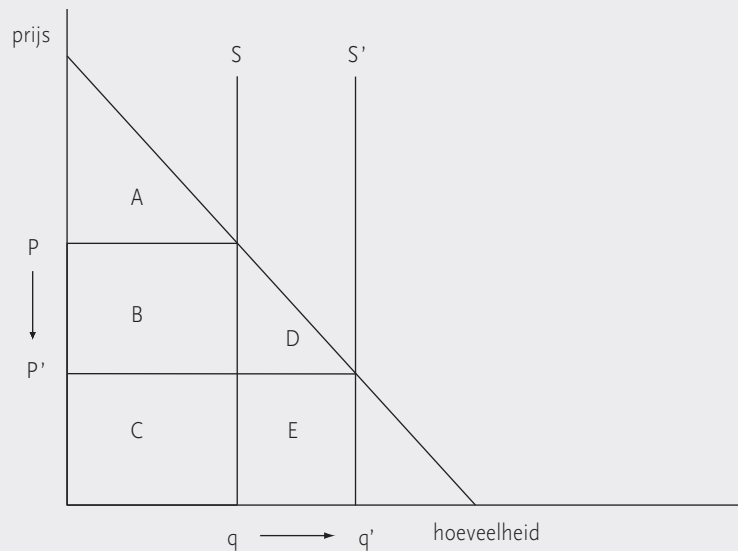
Het creëren van een markt of het op de markt brengen van een nieuw product of dienst is een kostbare zaak met het nodige ondernemingsrisico. Aan zo'n stap zijn namelijk hoge vaste kosten verbonden en de nieuwe ondernemer wil kunnen beoordelen of die stap de moeite waard is. Alles hangt af van de monopoliewinst die de toetreders kan behalen. Indien bijvoorbeeld het vierkant $(A+B)$ in figuur 3.4 a de vaste kosten overtreft, is toetreden de moeite waard. In feite wordt in figuur 3.4 a het dilemma weergegeven van de overheid bij de vormgeving van haar innovatiebeleid. Een patent geeft uitvinders voor een beperkte periode het alleenrecht op het uitbaten van de vinding. Uitvinders worden dus het vooruitzicht van een (tijdelijke) monopoliepositie met een bijbehorende winst geboden (vierkant $A+B$). Dat is ook de voornaamste reden waarom patenten met gemengde gevoelens worden ontvangen. Enerzijds prikkelt de bescherming van de intellectuele eigendom – het patent of octrooi – de bedrijven om te investeren in innovatie, anderzijds ontstaat er met het gunnen van het alleenrecht monopoliekracht met de bekende welvaartskosten.

De winnaars en verliezers van handelsliberalisatie

Handel of ruil kent niet altijd alleen winnaars, maar ook verliezers. Een evenwichtig examenprogramma moet aandacht besteden aan dit soort effecten. Wat gebeurt er bijvoorbeeld wanneer een derde partij deel gaat uitmaken van een unie? Dit kan worden geïllustreerd aan de hand van de eventuele toetreding van Turkije tot de Europese Unie. Een andere vraag is wat er gebeurt bij een grote toestroom van immigranten. In figuur 3.5 kunnen dit soort gevallen gestileerd worden weergegeven voor het ontvangende land of unie.

De vraagcurve kan de vraag naar goederen of diensten weergeven of, als het gaat om de analyse van immigratie, de vraag naar arbeid. De uitgangssituatie is de kruising van de vraagcurve met de aanbodcurve S . Het consumentensurplus is de driehoek A en het producentensurplus is oppervlak $B+C$. Bij toetreding verschuift de aanbodcurve van S naar S' , neemt de aangeboden hoeveelheid goederen of arbeid toe en daalt de prijs c.q. het loon.

Figuur 3.5: Winnaars en verliezers van handelsliberalisatie

Het valt eenvoudig te zien wie de winnaars en verliezers zijn van buitenlandse toetreders. In het geval van goederenmarkten zijn de consumenten de winnaars omdat het consumentensurplus toeneemt tot $A + B + D$. De binnenlandse producenten zien oppervlak B verdwijnen en de toetreders pikken oppervlak E in. Per saldo is de welvaart toegenomen maar men kan de gemengde gevoelens begrijpen die achter dit soort verschuivingen schuilgaan. Eenzelfde redenering gaat op voor de casus van immigratie (zie Borjas, 1995), waarbij de vragers van arbeid (de bedrijven) de grote winnaars zijn en de autochtone aanbieders van arbeid de verliezers. De immigranten die de arbeidsaanbodschok teweegbrengen, eigenen zich oppervlak E toe.

2.4.3 Explicitering begrippen

Havo: markt^a

concepten	beheersingsniveau		
	analyseren	grafisch	rekenkundig
vraag en aanbod			
betalingsbereidheid	●	●	
vraag- en aanbodcurve	●	●	●
marktevenwicht prijs, hoeveelheid en omzet	●	●	●
veranderingsfactoren van vraag en aanbod	●	●	
inkomens- en prijselasticiteiten (alleen segmentelasticiteit)	●		●
substitutie en complementariteit			
normale, inferieure en luxegoederen			
marginale kosten versus marginale baten			
marktstructuur			
volledige mededinging	●	●	
monopolie	●	●	
prijstdiscriminatie		●	
oligopolie	●		
monopolistische concurrentie	●		

^a
De bolletjes geven aan op welk vaardigheden-niveau (analyserend, grafisch of rekenkundig) de concepten beheerst dienen te worden.

concepten	beheersingsniveau		
	analyseren	grafisch	rekenkundig
toetreding			
break-even point in toetredings- beslissingen	●	●	●
vaste en variabele kosten	●	●	●
welvaart en economische politiek			
consumenten- en producentensurplus	●	●	
prijnsregulering (maximum- en minimumprijzen)		●	
concurrentiebeleid: kartel- en fusie- controle			
patenten/octrooien			
verplichte contexten			
arbeidsmarkt			
keuzeonderwerpen			
wereldgrondstoffenmarkten			
wereldenergiemarkt en OPEC			
de geschiedenis van de VOC, een monopolist en multinationale onder- neming			
pro en contra globalisering			

Vwo: markt^a

concepten	beheersingsniveau		
	analyseren	grafisch	rekenkundig
vraag en aanbod			
betalingsbereidheid	●	●	
vraag- en aanbodcurve	●	●	●
marktevenwicht: prijs, hoeveelheid en omzet	●	●	●
veranderingsfactoren van vraag en aanbod.	●	●	
inkomens- en prijselasticiteiten (alleen segmentelasticiteit)	●		●
substitutie en complementariteit	●		
normale, inferieure en luxegoederen	●		
marginale kosten versus marginale baten	●	●	
vaste en variabele kosten	●	●	●
marktstructuur			
volledige mededinging	●	●	
monopolie	●	●	
prijstdiscriminatie	●	●	
oligopolie	●	●	
monopolistische concurrentie	●	●	

^a
De bolletjes geven aan op welk vaardigheden-niveau (analyserend, grafisch of rekenkundig) de concepten beheerst dienen te worden.

concepten	beheersingsniveau		
	analyseren	grafisch	rekenkundig
welvaart en economisch politiek			
consumenten- en producentensurplus	●	●	
Pareto-efficiëntie	●		
welvaartsverliezen (Harberger-driehoek)	●	●	
dilemma doelmatigheid en herverdeling			
prijsgereguleering (prijrestricties)		●	
belastingen, subsidies en afwenteling	●	●	
concurrentiebeleid: kartel- en fusiecontrole	●	●	
patenten/octrooien	●		
verplichte contexten			
arbeidsmarkt			
innovatie en R&D			
handelsliberalisatie			
keuzeonderwerpen			
Bertrand- en Cournot-concurrentie*			
wereldgrondstoffenmarkten			
wereldenergiemarkt/OPEC			
luchtvaart			
pro en contra globalisering			

2.5 Concept 4: ruilen over de tijd

Inleiding

Ruil vindt niet alleen op één moment in de tijd plaats, maar ook over de tijd. Wie in de toekomst met pensioen wil, zal in het heden moeten sparen. Wie investeert, kan die middelen vandaag niet meer gebruiken. De prijs die deze intertemporele ruil coördineert, is de rente. Dit basale inzicht is in een handelsland als Nederland een bekend gegeven. Wie het Centraal Station van Amsterdam uitloopt, ziet al snel een rij oude handelshuizen; boven een van deze huizen (nu een coffeeshop) staat de tekst: “De cost gaet voor de baet uyt”. Dit refereert aan een tijd waarin Nederland groot werd door de handel en waarin menigeen zich realiseerde dat de baten van handel niet direct voortvloeien uit investeringen. Wie investeert en onderneemt, ziet in het begin vooral veel kosten op zich afkomen en weinig winst. Dit dynamische aspect van handel is in de behandelde concepten nog niet expliciet aan de orde geweest. Iedereen weet echter dat de schaduw van de toekomst een rol speelt in veel beslissingen en dat het motto “de kost gaat voor de baat uit” vandaag nog net zo actueel is als in de Gouden Eeuw. Wie vandaag na zijn schooltijd een vervolgopleiding kiest, hoopt daar in de toekomst de vruchten van te plukken. Wie regelmatig naar de sportschool gaat, niet rookt en verstandig eet, hoopt vandaag en morgen gezonder door het leven te stappen dan de persoon die de verleidingen van een makkelijke levensstijl niet kan weerstaan.

2.5.1 havo

De tijd wordt in oude prenten vaak weergegeven als een levenstrap, waarbij de mens de seizoenen van het leven passeert. Het begin en het einde van het leven vallen eenvoudig te markeren, maar de tussenliggende fasen zijn minder scherpomlijnd. In de zeventiende-eeuwse ‘Trap des ouderdoms’ vormen de jaren vijftig van een mensenleven de top, maar zoals een bijschrift opmerkt: “*Des menschen op en neder-gangh valt d'ene soet en d'ander bangh*”. Van de wieg tot het graf worden beelden van het leven tentoongesteld om aan te geven dat het leven zijn eigen getijden kent. De levensloop staat in het hedendaagse debat over de gevolgen van vergrijzing in het brandpunt van de belangstelling en kan uitstekend dienen om de consequenties

van het individuele vergrijzingsproces te begrijpen. De volgende vragen spelen een rol in de levensloop: Waarom sparen mensen? Waarom bestaat er een leerplichtige leeftijd en laten we niet toe dat kinderen al op jonge leeftijd beginnen met werken? Is het erg dat mensen aan het begin van hun leven een schuld opbouwen die hun jaarlijkse inkomen ver overtreft? De levensloop biedt een aardig houvast om dynamische problemen te behandelen.

Menselijk kapitaal

Neem bijvoorbeeld de vraag of het verstandig is om een studie te volgen na afronding van havo of vwo. In het vraagstuk van studeren zit overduidelijk het element van 'de kost gaat voor de baat uit' en om dit goed te kunnen begrijpen kan de analogie met kapitaalinvesteringen behulpzaam zijn. Investeren in onderwijs is niet anders dan investeren in menselijk kapitaal. Hier spelen alle problemen die investeerders ook in fysiek kapitaal overwegen: rendement, afschrijvingen, financiering met schuld of eigen vermogen en, om de parallel nog verder te trekken, ook bij menselijk kapitaal zijn durfkapitalisten (ouders, overheid) aanwezig die een deel van de financiën fourneren om de investering mogelijk te maken. Menselijk kapitaal is echter meer dan formeel onderwijs, het kan ook het onderwijs op de werkvloer zijn, in de vorm van stages of door middel van 'learning by doing' (leren door te doen) en het kan ook de investeringen in de eigen gezondheid omvatten. Investeren in menselijk kapitaal houdt steeds minder op bij het afronden van een formele vervolgstudie. Levenslang leren op de werkvloer en leren door middel van cursussen worden steeds belangrijker voor een hoog 'inkomensrendement'.

Carrière maken

Met het behalen van een diploma rest er vaak een flinke *studieschuld*. Na de studie komt de levensfase van werken en carrière maken. De studentenkamer wordt veruild voor een eigen woning, die al dan niet met een partner en kind(eren) wordt bewoond. Ruim de helft van de inwoners van Nederland woont in een huis dat hun eigendom is. In verreweg de meeste gevallen is daarvoor al vrij snel na het beëindigen van een studie een schuld aangegaan, de hypothecaire geldlening, een geldlening waarbij het onroerende goed als onderpand dient.

Veel mensen moeten na hun studie jarenlang een groot deel van hun inkomen reserveren voor aflossing en rente over schulden (afhankelijk van het feit of ze voor

een huurhuis of een koophuis hebben gekozen) en dan kunnen er ook nog de uitgaven voor het grootbrengen van kinderen zijn. Afhankelijk van de carrière, maar meestal in de nazomer in een mensenleven, komt geleidelijk het moment waarop de schulden grotendeels zijn afbetaald en de kinderen langzaam economisch zelfstandig worden. In het geval van een schuld op een eigen huis is door het aflossen een vermogen vergaard. Het is voor velen de tijd om de carrière af te bouwen en na te denken over het pensioen.

Pensioen

Vrijwel alle mensen boven de 65 jaar verrichten geen betaald werk meer. Hoe kunnen de meesten dan toch een redelijk inkomen bezitten? Hoe komen zij aan een inkomen? Iedere ingezetene van Nederland die tussen 15 en 65 in Nederland heeft gewoond, krijgt een uitkering volgens de AOW, een volksverzekeringwet. Of men nu rijk is of arm, iedereen krijgt hetzelfde bedrag. Deze uitkeringen worden direct betaald door ingezetenen van Nederland tot de leeftijd van 65 jaar door middel van een inkomensheffing. Hier is sprake van een *omslagstelsel*: het totaal van de uitkeringen aan 65-plussers wordt in de vorm van premies omgeslagen over de betalers. De financiering van de AOW staat als gevolg van de vergrijzing onder druk. Steeds minder mensen moeten voor steeds meer ouderen betalen. De huidige financiële solidariteit tussen generaties komt hierdoor onder druk te staan en vragen dringen zich op, bijvoorbeeld of 'rijke' bejaarden moeten meebetalen aan de AOW-uitkering voor 'arme' bejaarden en of het zin heeft om een AOW-fonds te creëren.

Veruit de meeste ouderen boven de 65 jaar ontvangen een inkomen boven op hun AOW-uitkering. Dit is het gevolg van diverse soorten *besparingen* tijdens het werkzame leven: contractuele en vrije besparingen. Het gaat hier om vormen van een *kapitaaldeckingsstelsel*. Een groot deel van de werknemers spaart contractueel verplicht bij pensioenfondsen. Pensioenfondsen verschillen in de garanties die ze afgeven. Nederlandse pensioenfondsen garanderen in hoge mate het niveau van de pensioenuitkering (als percentage van het laatst verdiende loon of het gemiddelde loon), waardoor de te betalen premie kan variëren, terwijl Amerikaanse pensioenfondsen in hoge mate de pensioenen definiëren in termen van de in te leggen premies waardoor de uitkering kan variëren. De rest van het inkomen van ouderen is het gevolg van vrije besparingen en beleggingen.

Vorraden en stromen

Een analyse van de verschillende 'seizoenen' van het leven begint met het onderscheid tussen voorraden en stromen. Besparingen, consumptie en inkomen vertegenwoordigen een *stroom*, grootheden die per tijdseenheid worden gemeten. Stromen brengen veranderingen in *voorraden*, grootheden die op een moment in de tijd worden gemeten. Besparingen leiden tot vermogensvorming en wie meer consumeert dan hij of zij verdient, maakt schulden.

Rente, de prijs van uitstellen consumptie

Besparingen of het aangaan van schulden komt echter niet uit de lucht vallen en wordt zeker bepaald door de prijs die het ruilen over de tijd coördineert. Het concept 'ruilen over de tijd' is in wezen niet moeilijker dan het concept 'ruilen'. Bij ruilen in de tijd komen alle voorgaande concepten terug in hernieuwde vorm. In plaats van het direct ruilen van een goed voor een ander goed, wordt een consumptiegoed in het heden geruild tegen een consumptiegoed in de toekomst. Wanneer een persoon spaart voor de toekomst, offert hij of zij consumptie vandaag op voor consumptie morgen. Er wordt een *intertemporele afweging* gemaakt.

Op de markt voor kapitaal komt het aanbod van kapitaal (*besparingen*) samen met de vraag naar kapitaal (*investeringen*) en wordt de prijs van kapitaal gevormd, beter bekend als de *reële rente*. Veranderingen in de rente kan men zien als een verandering in de prijs van het uitstellen van consumptie. Die verandering heeft net als bij gewone prijsveranderingen substitutie- en inkomenseffecten. Een hogere rente maakt sparen voor de toekomst aantrekkelijker. Tegelijkertijd kan men een renteverhoging zien als een verhoging van de opofferingskosten van consumptie in het heden. Wanneer de rente hoger wordt, substitueren mensen hogere toekomstige consumptie voor lagere consumptie in het heden. Als gevolg van een renteverhoging nemen de besparingen toe. Maar er is ook een inkomenseffect omdat de rente het inkomen van vermogenstitels bepaalt: iemand met een flinke spaarrekening zal een renteverhoging als een inkomensverhoging zien terwijl iemand met een flinke schuld een renteverhoging als een verlaging van inkomen zal ervaren.

Bedrijven

Ruilen over de tijd gebeurt natuurlijk niet alleen door burgers, maar vooral door bedrijven. In essentie is er geen verschil in de bovenstaande verhalen over 'de levensloop' en het 'ruilen over de tijd' door bedrijven. Eigenaars stoppen geld in een onderneming (*eigen vermogen*) en lenen geld (*vreemd vermogen*) om een bedrijfsactiviteit te verrichten en daarmee een hoger rendement op dit geïnvesteerde vermogen te behalen dan de rentestand op de kapitaalmarkt. Ook bedrijven maken een balans waarop traditioneel aan de rechterzijde de financieringsbron staat vermeld en aan de linkerkant de bestemming van het geïnvesteerde kapitaal. Soms blijft de waarde van de investering vrij stabiel, zoals in grond en panden, meestal echter neemt de waarde ervan in de loop der tijd af, zoals bij machines, transportmiddelen en voorraden. Deze waardeverminderingen zijn als kosten te zien onder de post *afschrijvingen* op de resultatenrekening. Alle bedrijven maken, naast de balans, een *resultatenrekening*, waar de periodieke winst of verlies kan worden afgelezen en de wijze waarop die tot stand is gekomen. De resultatenrekening toont dus systematisch de stroom opbrengsten en kosten die het gevolg zijn van de productieactiviteiten van het bedrijf.

2.5.2

vwo

Investeren, sparen en ontsparen

Investeren in menselijk kapitaal vereist geduld. Wie arts, accountant of notaris wil worden heeft een lange weg te gaan omdat de tijd die men moet investeren in kennis en vaardigheden vele jaren kan omvatten en men al die tijd geen inkomen verdient en alleen maar een studieschuld opbouwt. Daar staat tegenover dat dergelijke opleidingen gemiddeld genomen in de toekomst een hoger inkomen opleveren. Wie snel geld wil verdienen, zal geneigd zijn om meteen na school een baan te zoeken, maar hij of zij zal vaak niet de salarissprongen maken die mensen met een vervolgopleiding meemaken. De verdien capaciteit van het menselijk kapitaal maakt het mogelijk om vermogen op te bouwen. Met dat gegeven is men ook in staat om het geld te verschuiven naar een moment in de tijd dat men het kan gebruiken om onroerende en roerende goederen, zoals huizen en auto's, aan te schaffen.

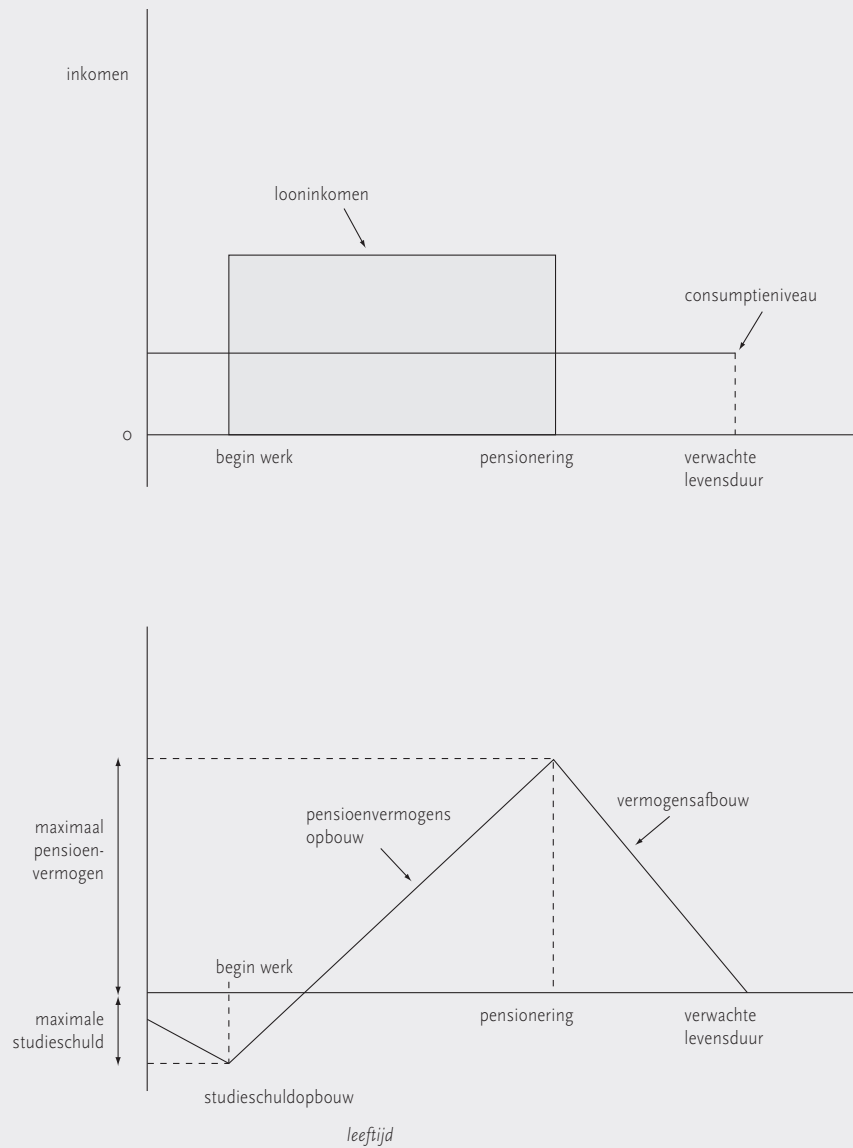
Figuur 4.1 geeft op sterk gestileerde wijze een inzicht in de ontwikkeling, over

een mensenleven, van investeringen, besparingen, inkomen en consumptie. Aan het begin van het leven wordt nog een schuld opgebouwd om school en studie te financieren. Zodra men na de studie een tijdje heeft gewerkt, slaat de schuld om in een positief vermogen. Besparingen en ontsparingen leiden er toe dat er vermogen wordt opgebouwd en op het moment van pensionering afgebouwd. Zo kan een relatief constante levensstandaard over het leven worden gefinancierd. De kern van de levenscyclustheorie is dat de opbrengsten van menselijk kapitaal (het gearceerde vierkant in fig. 4.1) wordt gebruikt om een relatief constant levensstandaard te bereiken over het leven.

Kapitaal- versus omslagstelsel

Het voorgaande dynamische probleem betrof een enkel individu dat via sparen en lenen zijn levenspad financiert. Vele werknemers financieren hun pensioen echter niet via een eigen spaar- of beleggingsrekening, maar doen dat vaak op collectieve wijze via een pensioenfonds. Daarnaast is er voor iedere burger in Nederland zelfs een speciaal pensioen, namelijk de AOW. Er zijn echter fundamentele verschillen in de wijze waarop beide pensioenen gefinancierd worden. De AOW wordt gefinancierd met het omslagstelsel, waarbij de AOW-uitkering aan alle 65-plussers betaald wordt door alle werkenden. Dit betekent dat er ieder jaar er een overdracht plaatsvindt van werkenden naar ouderen. Het rendement is afhankelijk van de vraag of uitkeringen geïndexeerd zijn voor loon- en prijsstijgingen. Bij het zuivere kapitaaldekkingstelsel is daar geen sprake van omdat alle pensioenrechten gedekt worden door geaccumuleerde pensioenpremies. Het rendement van dit systeem is het rendement op de ingelegde premies. Een fundamentele vraag die keer op keer opspeelt, is welk systeem een hoger rendement oplevert. Dergelijke vragen worden weer actueel nu in de Verenigde Staten voorstellen gedaan worden om het Amerikaanse staatspensioen te privatiseren. Is dat een goed voorstel of niet? En welk systeem is gevoeliger voor bevolkingsvergrijzing?

Figuur 4.1a Levensloopbesparingen, inkomen en vermogensopbouw

Overheidstekort en -schuld

Wie de verhitte discussies over de staatsschuld volgt, krijgt het idee dat iedere vorm van staatsschuld of overheidstekort een doodzonde is. Maar het instrument van staatsschuld is niet wezenlijk anders dan dat van private schuld. Een overheid kan door middel van schuld een deel van de productie van de toekomst naar het heden halen en kan omgekeerd door schuldaflossing of besparingen een deel van de hedendaagse productie naar de toekomst verschuiven. Om het probleem van overheidstekort en schuld in relatie met de economie te zien, is het essentieel om een overheidstekort te beschouwen als uitgestelde belastingheffing. Er kan een goede reden zijn om hiervoor te kiezen. Ga maar na en stel de volgende vragen: Moet een overheid te allen tijde inkomsten met uitgaven in evenwicht brengen of moet een overheid juist tekorten en overschotten toestaan? Hoe kan een overheid het beste handelen wanneer zich een tijdelijke meevaller – bijvoorbeeld de vondst van een gasbel – voordoet of wanneer zich een oorlog aandient? Het spreiden van belastingtarieven in de tijd is een optimale handelwijze omdat belastingen welvaartsverliezen veroorzaken (zie figuur 3.3) en het idee achter belasting spreiding is dat een overheid beter af is als zij twee gelijkmatige verliezen in twee opeenvolgende jaren verkiest boven een zeer groot verlies in het ene jaar en een klein verlies in het andere jaar.

Problemen ontstaan pas wanneer schulden in excessieve mate accumuleren omdat het afbetalen van de schuld dan ten laste van toekomstige generaties belastingbetalers komt. Een essentieel verschil tussen overheid en burgers is dat de overheid in principe onsterfelijk is en de burger juist een eindig leven heeft.

2.5.3

Explicitering begrippen

Havo: ruilen over de tijd^a

concepten	beheersingsniveau		
	analyseren	grafisch	rekenkundig
ruilen over de tijd			
sparen en investeren			●
rendement	●		
reële en nominale rente	●		●
rente als de prijs van uitstellen van consumptie	●		
intertemporele afweging			
voorraad- en stroomgrootheden			
kapitaal- versus omslagstelsel	●		
balansen			
vermogen (eigen en vreemd)			●
schuld (privaat)			●
afschrijvingen			●
balans en resultatenrekening (in verplichte contexten)	●		●
overheidstekort	●		
verplichte contexten			
huis en hypotheek			
onderwijs en menselijk kapitaal			
pensioen			
keuzeonderwerpen			
schuldenproblematiek arme landen			

^a
De bolletjes geven aan op welk vaardigheden-niveau (analyserend, grafisch of rekenkundig) de concepten beheerst dienen te worden.

Vwo: ruilen over de tijd^a

concepten	beheersingsniveau		
	analyseren	grafisch	rekenkundig
ruilen over de tijd			
sparen en investeren	●		●
rendement	●		
reële en nominale rente	●		●
rente als de prijs van uitstellen van consumptie	●		
intertemporele afweging	●		
voorraad- en stroomgrootheden	●		●
kapitaal- versus omslagstelsel	●		●
overheidstekort als uitgestelde belastingheffing	●		
belasting spreiding in de tijd	●		
balansen			
vermogen (eigen en vreemd)	●		
schuld (privaat)	●		
afschrijvingen	●		
balans en resultatenrekening (in verplichte contexten)	●		
overheidstekort en -schuld	●		●

a
De bolletjes geven aan op welk vaardigheden-niveau (analyserend, grafisch of rekenkundig) de concepten beheerst dienen te worden.

b
Hyperbolische discounting is een verbeelding van een psychologisch gegeven dat mensen zich moeilijk kunnen binden aan beloftes. De veronderstelling is dat mensen zowel een kortetermijnvoorkeur hebben om onmiddellijk te consumeren én een langetermijnvoorkeur om geduldig te zijn. Een werknemer geeft bijvoorbeeld de voorkeur aan een pauze van 20 minuten over 101 dagen boven 15 minuten pauze over 100 dagen. Maar zou men dezelfde keuze vooruit schuiven – 15 minuten pauze vandaag versus 20 minuten pauze morgen – dan keert de voorkeur voor deze werknemer zich om.

concepten	beheersingsniveau		
	analyseren	grafisch	rekenkundig
verplichte contexten			
onderwijs en menselijk kapitaal			
pensioen			
keuzeonderwerpen			
niet-rationaliteit: hyperbolische discontering ^b *			
optimale uitputting hulpbronnen (Hotellings regel) ^c *			
schuldenproblematiek arme landen			
verhandelbaarheid emissierechten			

c
 Hotellings regel voor het optimale gebruik van uitputbare hulpbronnen (denk aan olie) komt erop neer dat het optimale tijdpad van gebruik van een hulpbron zodanig moet zijn dat de nettoprijs (verkoopprijs minus de extractiekosten) van een eenheid van de hulpbron wanneer deze in zijn natuurlijke staat wordt gelaten moet toenemen met een percentage dat gelijk is aan de rente. Deze regel verbeeldt het dilemma van een gebruiker om een eenheid van de hulpbron op te wekken en de opbrengst te beleggen tegen de huidige rente versus de actie om de hulpbron met rust te laten.

*
 Een asterisk (*) achter de keuzeonderwerpen geeft aan dat deze onderwerpen door wetenschappelijke specialisten worden uitgewerkt in een essay zodat vakdidactici het geschikt kunnen maken voor docenten en leerlingen. Dit wordt in hoofdstuk 4 (paragraaf 4.4) verder toegelicht.

2.6 Concept 5: samenwerken en onderhandelen

Inleiding

Belangen kunnen botsen: het nastreven van eigen belang kan algemene of publieke belangen aantasten. Sterker nog, soms snijden mensen zich in hun eigen vingers door niet samen te werken met anderen. Dit werd ooit sterk verbeeld in het bekende gevangenendilemma. Samenwerking of het sluiten van contracten die tot wederzijds voordeel leiden, zouden een uitweg kunnen bieden uit het dilemma van individuele versus collectieve rationaliteit. Het blind najagen van het eigen belang heeft zijn keerzijde wanneer geen aandacht wordt besteed aan de externe effecten die van individueel handelen uitgaan. Dit is een centrale gedachte in het werk van Mancur Olson (1965) die probeerde te begrijpen wanneer collectieve actie tot stand komt en wanneer niet. Olsons stelling was dat individuele rationaliteit niet genoeg is om collectieve rationaliteit tot stand te brengen. Kennis van speltheorie is van essentieel belang om dilemma's in samenwerken en onderhandelen te begrijpen. Speltheorie wordt tegenwoordig in praktisch alle sociale wetenschappen en ook in de biologie toegepast. Dit geeft aan hoe breed het spectrum aan onderwerpen is dat men met speltheorie kan behandelen. Voor het examenprogramma is het zinvol te kijken naar economische onderwerpen waar het publieke en het individuele belang strijdig zijn.

2.6.1 havo

De dijken

Op de gezichten van buitenlandse toeristen valt een mengeling van angst, verbazing en ontzag te lezen als hen ter ore komt dat de polders zich onder de waterspiegel bevinden. Voor hen is duidelijk dat in de helft van Nederland een hoog spel werd en wordt gespeeld. In je eentje of met buren een flinke terp, dijk of polder aanleggen of financieren is geen optie. Het is een uitzonderlijk zware en kostbare inspanning en vele anderen profiteren ervan. Als je verwacht dat anderen, bijvoorbeeld kustbewoners, de zeedijk zullen aanleggen, kun je lang wachten. Kustbewoners zullen namelijk geen dijken financieren, omdat de polderbewoners dan zonder inspanning meeprofiteren. Dat geldt natuurlijk ook voor de polderbewoners. Als ze een afspraak maken waarin beide groepen beloven mee te werken, is het voor beide groepen interessant om de boel op te lichten. Het resultaat: niemand houdt de voeten droog. Er

komen geen dijken, polders en waterbeheersingswerken tot stand. Het polderspel kan grafisch worden weergegeven door het gevangenendilemma:

Figuur 5.1 *Het gevangenendilemma in de polder*

		speler b	
		niet bijdragen	bijdragen
speler a	niet bijdragen	0,0	6,-2
	bijdragen	-2,6	4,4

Toelichting: Het linkerbedrag is de netto bate voor speler A en het rechterbedrag de netto bate voor speler B.

In dit spel met een collectief goed kunnen spelers A en B kiezen tussen twee strategieën: bijdragen of niet bijdragen. De bijdrage is een vast bedrag, het is dus alles of niets. De kosten en baten van de verschillende strategieën om bij te dragen aan het collectieve goed, de dijk, zijn als volgt: de kosten van de bijdrage van iedere speler zijn 8. De baten van een eenheid bijgedragen aan de financiering van de dijk bedragen 6 en vallen toe aan iedereen, of iemand nu heeft bijgedragen of niet. Als beide spelers bijdragen, zijn de totale baten derhalve 12 en de netto baten voor iedere speler 4 ($= 12 - 8$). Als niemand bijdraagt, zijn de netto baten voor ieder speler 0. Als speler A zich echter als uitvreter opstelt en *gratis meelift* op de bijdrage van speler B, heeft A een netto bate van 6 ($= 6 - 0$) en is B de verliezer met een netto bate van -2 ($= 6 - 8$). Omdat het spel symmetrisch is, geldt dit andersom evenzo, wanneer B zich als uitvreter opstelt en A de brave burger is. De uitkomst van het spel, wanneer iedere deelnemer onafhankelijk van de ander een beslissing neemt, is om helemaal niets bij te dragen. Dat is de strategie die uiteindelijk wordt gekozen. Het kenmerk van het gevangenendilemma is dat beide spelers anders zouden hebben besloten als ze hadden geweten dat de ander bereid was mee te betalen. In het geval van de polder gaat het vaak niet om twee spelers maar eerder om twee groepen burgers;

het spel blijft echter wezenlijk hetzelfde. Door meeliftgedrag te vertonen, veroorzaken de meelifters *externe effecten*, namelijk het mislukken van de aanleg van een dijk. Meeliftgedrag is een belangrijke bron van de transactiekosten verbonden aan de aanleg van een dijk. Het 'polderspel' levert alleen een bevredigend resultaat op als alle spelers samenwerken.

Een element dat nog niet in het simpele polderspel naar voren is gekomen, is de rol van *zelfbinding* bij de totstandkoming van samenwerking. De stilzwijgende veronderstelling in figuur 5.1 is dat spelers een strategie kiezen onafhankelijk van wat de ander doet. In de praktijk kan zelfbinding echter de uitkomst van het spel beïnvloeden. Stel bijvoorbeeld dat speler A, voordat het spel begint, aankondigt dat wat er ook gebeurt en wat de andere speler ook doet hij of zij altijd zal bijdragen aan de aanleg van een dijk. Als die aankondiging geloofwaardig is, is dat voor speler B een signaal om ook bij te dragen. Het probleem kan nog eenvoudiger worden, wanneer er *sociale normen* bestaan. Op zo'n moment is er informatie over hoe mensen zich over het algemeen gedragen en welke sancties de maatschappij kent wanneer iemand zich niets van sociale normen aantrekt. Wanneer men met een handdruk een koop bezegelt, moeten beide partijen er ook vanuit gaan dat met de handdruk beloftes van levering en koopsom worden nagekomen.

Het probleem in de praktijk is dat beloftes niet altijd hard te maken zijn. Speler A kan zich bijvoorbeeld bedenken of niets aantrekken van sociale normen en dan is een handdruk niets waard. Daarnaast zal er bij een collectief goed als een dijk geen sprake zijn van twee individuen, maar van vele honderden of duizenden belanghebbenden. De samenwerking komt dan niet tot stand en een manier om spelers te binden is door een *contract* te sluiten. In het geval van de dijk houdt het contract in dat een centrale instantie de werken laat uitvoeren en de kosten op de belanghebbenden mag en moet verhalen. Collectieve dwang in een of ander vorm is nodig om het *meeliftgedrag* in te tomen. Nederlandse waterschappen beschikken over een zeer sterk juridisch kader om de polderbewoners te dwingen de gezamenlijke polder te onderhouden en niet in gevaar te brengen. Het gevangenendilemma in de polder is exemplarisch voor vele *collectieve goederen*.

Gezondheid

Het resultaat van het vraag- en aanbodspel is niet altijd efficiënt en gewenst. Bij de markttransactie wordt niet met alle deelnemers in de maatschappij voldoende rekening gehouden. Sport Utility Vehicles (SUV of in de volksmond ook wel 'asobak') zijn bijvoorbeeld dure auto's die een extra belasting vormen voor het verkeer. Toch betaalt de eigenaar van zo'n grote auto niet voor de financiële gevolgen van de verkeersproblemen die hij of zij veroorzaakt of van de extra verkeersslachtoffers. Een ander voorbeeld zijn de kosten van de gezondheidszorg voor de behandeling van rokengerelateerde ziektes, die op de vrije markt niet in de prijs van een pakje sigaretten worden verdisconteerd.

In al deze voorbeelden is er sprake van negatieve en positieve *externe effecten*. Bij het spel rond deze goederen zijn er partijen die op korte termijn alleen maar kunnen verliezen en partijen die alleen maar kunnen winnen. De eigenaar van de SUV geniet een voordeel wanneer hij niet voor verkeersslachtoffers hoeft te betalen. Het verkeersslachtoffer verliest altijd, tenzij de SUV-eigenaar verplicht wordt een extra bijdrage te betalen. In het geval van roken kan bijvoorbeeld een sterke sociale norm ervoor zorgen dat de roker rekening houdt met de niet-roker. Verder kan een centrale instantie worden aangewezen die de roker en autogebruiker een accijns oplegt om het gebruik te verminderen.

CAO's

Samenwerkingsproblemen gaan gepaard met heikele vragen. Wat is de garantie dat je partner evenveel energie steekt in een opdracht en niet op jouw inspanningen teert? Samen met een partner een bedrijf beheren, biedt veel voordelen boven een eigen bedrijf, maar hoe wordt de winst verdeeld? De oplossing is het sluiten van een mondeling of schriftelijk contract na onderhandelingen tussen de partijen. Dit samenwerkingsdilemma komt ook terug bij CAO-onderhandelingen tussen werkgeversorganisaties en vakbonden. Wie gaat er met het groeiende inkomen vandoor? Het is een ingewikkeld spel. Vakbonden en werkgeversorganisaties lijken voor altijd tot elkaar veroordeeld te zijn en het belang van de een bepaalt tot op zekere hoogte ook het belang van de ander. Volgend jaar komen ze elkaar immers weer tegen. Te grote looneisen gaan op termijn ten koste van de werkgelegenheid, onrust op de arbeidsmarkt leidt tot productiviteitsverlies en lagere winsten en te lage lonen tasten de koopkracht aan.

Bouwfraude

Aannemers in de bouw kunnen op een markt van volledige mededinging een order verwerven door hun diensten tegen de laagste prijs aan te bieden. Opdrachtgevers zoals de overheid kunnen op die manier een project van een gegeven kwaliteit aanbesteden tegen concurrerende prijzen. Veel markten ontwikkelen zich als een oligopolie. Zolang er nog zwakke en lastige kleine partijen op de markt zijn, loont de strategie van een verscherpte prijzenslag. De grote marktpartijen kunnen baat hebben door bouwprojecten tijdelijk onder de kostprijs aan te bieden. Als deze concurrentie eenmaal van de markt is verdwenen, kunnen de blijvers een andere strategie hanteren: stilzwijgende, mondelinge of schriftelijke prijsafspraken maken en de strijdbijl van de prijzenoorlog begraven omdat die voor elke overblijvende spelers alleen maar verliezen zou opleveren. 'Bouwfraude' is een 'natuurlijk' resultaat van het oligopoliespel, waarbij aanbieders zich in 'overleg' het surplus in de markt toe-eigenen.

2.6.2

vwo

De supermarkt die een prijzenslag met zijn naaste concurrenten begint, weet dat hij morgen al een reactie kan verwachten van zijn concurrenten. Op zo'n moment is een belangrijke vraag of de prijzenslag wel een verstandige marketingstrategie is. Kan de supermarkt niet beter stilzwijgend samenwerken en zichzelf niet verlagen tot de stap van een prijzenoorlog? Een van de mechanismen die samenwerking (of samenspanning) kan bevorderen, is het besef dat het spel vandaag niet eindigt maar morgen en overmorgen zich herhaalt. Voor de kortzichtigen die de toekomst niet laten meewegen in hun beslissingen, bestaan er nauwelijks dilemma's: zij gaan eenvoudig voor de optie die vandaag de meeste winst oplevert; dat zet menige samenwerkingsrelatie onder druk. De schaduw van de toekomst heeft echter een sterke invloed op samenwerking. Zelfs de gevangene in het traditionele gevangendilemma zal in zijn overwegingen mee moeten nemen dat het verlinken van een medegevangene gevolgen kan hebben voor zijn toekomst, als hij vrijkomt en de dreiging van een aanslag reëel is.

De afwegingen tussen de voordelen op de korte en die op de lange termijn spelen natuurlijk een rol in tal van alledaagse situaties. Neem de prijzenoorlog tussen de

supermarkten. Albert Heijn zette met veel prijs- en advertentiegeweld een aanval in op concurrenten als C-1000 en Konmar, die geleidelijk marktaandeelen van het dure merk AH hadden afgesnoept. De Zaanse multinational wilde per se marktaandeel terugwinnen. Samenwerken komt neer op het in stand laten van bestaande prijsverhoudingen tussen supermarkten. Het breken met deze prijstraditie kan door de concurrenten worden opgevat als een oorlogsverklaring en die wordt dan ook beantwoord met sterkere prijsverlagingen. Het is een strategie van oog om oog, tand om tand. Bij het voeren van een prijzenslag of het *afschrikken van toetreders* speelt *zelfbinding* een grote rol. Wanneer een kleine prijsvechter bijvoorbeeld de markt wil betreden, kunnen bestaande grote partijen signalen afgeven waarmee zij aangeven dat zij tot het uiterste zullen gaan om concurrentie af te schrikken.

Bij een prijzenoorlog wordt vaak gezegd dat een prijzenslag zelden een winnaar kent. Er is minder winst bij gelijke marktaandeelen voor alle partijen. Waarom ontstaan er dan toch prijzenslagen? En niet slechts een keer, maar herhaaldelijk? Vliegtuigmaatschappijen, supermarktconcerns, bedrijven die diensten aanbieden voor mobiele telefonie, computers, hifi, internet of energie, allemaal zijn ze in het recente verleden de slag om de consument aangegaan door prijzen te verlagen. De logica van prijzenoorlogen kan enigszins worden begrepen door deze terugkerende concurrentiestrijd te zien als een *herhaald gevangenendilemma* (zie verder Dixit en Sheath, 2004, blz. 345 e.v.). Wanneer de lange termijn een belangrijke rol speelt in strategische beslissingen, is de optie om andere spelers te benadelen zeker niet een keuze die voor de hand ligt. Eenmalig andere partijen benadelen zal wel voorkomen wanneer de winst van non-coöperatie de verdisconteerde waarde van de afstraffing overtreft. Kortom, de winst in het heden wordt afgewogen tegen het verlies in de toekomst.

Reputaties en planningshorizon

In prijzenoorlogen spelen de verwachte winsten en verliezen van dergelijke stappen een grote rol, maar gaat het ook om het geduld of ongeduld van de spelers of de *reputatie* van de speler als 'samenwerker' of 'vechter'. Het gaat uiteraard ook om de belangen op korte of lange termijn: wanneer de toekomst namelijk niet erg belangrijk is, zullen dit soort prijzenoorlogen eerder ontstaan. Nog belangrijker is misschien wel de vraag wat voor type de speler is: een 'samenwerker' of een 'prijsvechter' ('verrader'). Het zogenaamde 'Folk Theorema' in de speltheorie laat zien

dat wanneer spelers elkaar herhaaldelijk treffen er *vele evenwichtsuitkomsten* mogelijk zijn, afhankelijk van hoe spelers zich onderling gedragen, vooral wanneer het gaat om het afstraffen van non-coöperatief gedrag. In feite krijgen spelers te maken met een coördinatiesituatie omdat intensief concurreren optimaal is als alle anderen dat ook doen; zo kan men ook de strategie van het 'goede leven' volgen als ook anderen hoge prijzen vaststellen. Stilzwijgend samenwerken is dan het devies. Die samenwerking zal stabiel zijn naarmate er meer informatie is en de markt transparant is. Voor een mededingingsautoriteit zijn dit soort inzichten van wezenlijk belang. Tegelijkertijd wijzen de theoretische inzichten op de problemen in de praktijk, aangezien het zeer moeilijk is om kartelvorming aan te tonen (Van Damme en Verboven, 2001). De Nederlandse benzinemarkt is bijvoorbeeld zeer transparant, maar het aantonen van samenspanning in prijsgedrag is praktisch onmogelijk. Het indirecte bewijs, uit gebleken prijszettingsgedrag, is vaak onvoldoende hard voor een rechter en het directe bewijs (zoals notulen uit vergaderingen of afgeluisterde telefoongesprekken) zal door een kwaadwillend kartel goed verborgen blijven.

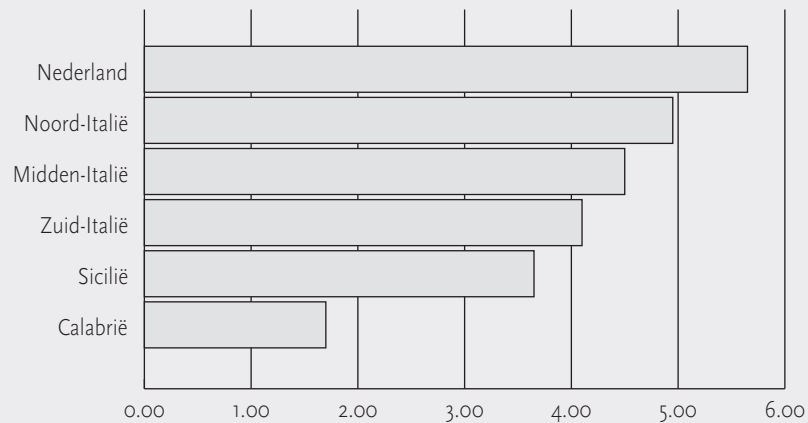
Sociale normen

Het probleem van meerdere evenwichten laat zich ook op andere fronten gelden en werpt licht op hoe sociale normen kunnen verschillen. Neem bijvoorbeeld het vertrouwen dat inwoners in Italië hebben in de ander wanneer het aankomt op transacties. Figuur 5.2 laat zien dat dit vertrouwen binnen Italië aanzienlijk verschilt. Ter vergelijking is het vertrouwensniveau in Nederland toegevoegd.

In Noord-Italië is men weliswaar op zijn hoede bij het aangaan van transacties maar het vertrouwen is zeker niet zo laag als in Zuid-Italië (waaronder Calabrië en Sicilië), waar men de ander niet of nauwelijks vertrouwt. Dit illustreert de mogelijkheid van meerdere evenwichten die kunnen ontstaan in herhaalde spelen, zoals in het gevangenendilemma. Het evenwicht – ik verraad de ander voor altijd (omdat de ander mij toch altijd verraad) en de ander verraadt mij altijd (omdat ik hem toch altijd verraad) – is stabiel. Ik noch de ander kan afwijken zonder dat iemand zich tekort te doen. Voor individuen is het doorbreken van dit soort 'self-fulfilling prophecies' een moeizame zaak. Om het in termen van het gevangenendilemma te stellen: beide gevangenen verwachten collectief een bepaalde uitkomst, die daardoor ook werkelijkheid wordt. Transacties zullen in Noord-Italië makkelijker tot stand komen en dat is ook een reden waarom dit gedeelte van het land welvarender is. Geheel anders is

de situatie in het door de maffia beheerste Sicilië of Calabrië, waar de verwachting van beroving door de maffia zijn sporen nalaat in het dagelijks leven en het onderlinge vertrouwen ondermijnt.

Figuur 5.2 Vertrouwen in handelspartners in Italië en Nederland

Vraag waarop figuur gebaseerd is: Kunt u mensen volledig vertrouwen in transacties of moet men altijd op zijn hoede zijn? (0 = altijd op hoede zijn, 10 = volledig vertrouwen)

Bron: European Value Survey, 2004

Berovingsprobleem

Er is een vermakelijk verhaal over een steenrijke dame die ooit een prachtig huis liet bouwen in Louisiana met alle grandeur die bij dat soort huizen past. Het had grote zuilen en brede trappen en ze wilde ook een uniek, gietijzeren toegangshek. Ze liet dat hek speciaal maken door een plaatselijke ijzergieterij. Toen het hek af was, schrok ze, zo afschuwelijk vond ze het. Ze zei tegen de smid dat ze het hek nooit meer wilde zien en verscheurde de rekening van 1400 dollar, voor die tijd een vermogen. De smid nam het hek terug, maar wist niet precies wat hij ermee moest omdat het alleen schrootwaarde had. Hij zette het op zijn terrein te koop voor 190

dollar. De rijke dame hoorde via via dat het hek voor 190 dollar te koop stond en liet een van haar personeelsleden het kopen voor precies dat bedrag. Sinds die tijd is het hek een toegangspoort tot haar landgoed. (Berendt, 1994).

Het verhaal is een voorbeeld van een berovingsprobleem, een dynamisch probleem, waarbij specifieke investeringen moeten worden gedaan voorafgaand aan het sluiten van een transactie. De kern van het probleem is dat contracten niet alles kunnen dekken en dat er investeringen gedaan worden die alleen (of voornamelijk) binnen de transactie waarde bezitten en niet daarbuiten. Bedrijven bundelen bijvoorbeeld de krachten voor onderzoek en moeten daarvoor investeren in apparatuur die buiten deze samenwerking waardeloos is. Deze *specifieke investeringen* leveren de bedrijven veel op als beide zich volop inzetten. Als een van beide partijen zich niet echt inzet en zijn geld en tijd liever aan andere zaken besteedt, wordt de tegenpartij benadeeld. Omdat speler A verwacht dat speler B zijn afspraken niet nakomt, verricht speler A zelf ook minder investeringen. De *kosten* van deze samenwerking zijn inmiddels *verzonken* en de benadeelde partij kan geen kant op met zijn investeringen. In de literatuur wordt van een berovingsprobleem gesproken omdat de partij die gedwongen is de verslechterde condities, zoals opgelegd door de andere partij, over te nemen, de facto wordt beroofd.

2.6.3 Explicitering begrippen

Havo: samenwerken en onderhandelen^a

concepten	beheersingsniveau		
	analyseren	grafisch	rekenkundig
samenwerken			
gevangenendilemma	●		●
externe effecten	●		
collectieve goederen	●		
meeliftgedrag	●		
sociale normen en contracten			
zelfbinding	●		
onderhandelen			
onderhandelen en surplusverdeling	●		
verzonken kosten			
verplichte contexten			
prijzenoorlog			
cao-onderhandelingen			
europese integratie			
maatschappelijk verantwoord ondernemen			
keuzeonderwerpen			
economische samenwerkingsvormen tussen (groepen van) landen			
pro en contra globalisering			
verhandelbare emissierechten			

^a De bolletjes geven aan op welk vaardigheden-niveau (analyserend, grafisch of rekenkundig) de concepten beheerst dienen te worden.

Vwo: samenwerken en onderhandelen ^a

concepten	beheersingsniveau		
	analyseren	grafisch	rekenkundig
samenwerken			
gevangenendilemma	●		●
externe effecten	●		●
herhaalde spelen	●		
meervoudig evenwicht	●		
afschrikking en toetreding	●		
collectieve goederen	●		
meeliftgedrag	●		
zelfbinding en geloofwaardigheid	●		
reputaties	●		
sociale normen en contracten			
onderhandelen			
onderhandelen en surplusverdeling	●		
berovingsprobleem en specifieke investeringen	●		
verzonken kosten	●		

^a
De bolletjes geven aan op welk vaardigheden-niveau (analyserend, grafisch of rekenkundig) de concepten beheerst dienen te worden.

concepten	beheersingsniveau		
	analyseren	grafisch	rekenkundig
verplichte contexten			
prijzenoorlog			
CAO-onderhandelingen			
europese integratie			
maatschappelijk verantwoord ondernemen			
keuzeonderwerpen			
evenwichtsconcepten (dominant, nash, subspel perfect)*			
het ultimatumspel en de winkelketenparadox: theorie en empirie*			
evolutionaire speltheorie: gevangenen-dilemma en voortplanting*			
economische samenwerkingsverbanden tussen (groepen van) landen.			
pro en contra globalisering			
publiek – private samenwerking*			
verhandelbaarheid emissierechten			

*

Een asterisk (*) achter de keuzeonderwerpen geeft aan dat deze onderwerpen door wetenschappelijke specialisten worden uitgewerkt in een essay zodat vakdidactici het geschikt kunnen maken voor docenten en leerlingen. Dit wordt in hoofdstuk 4 (paragraaf 4.4) verder toegelicht.

2.7

Concept 6: risico en informatie

Inleiding

“There are only two certainties in life: death and taxes.” Met dit cliché wordt menige discussie over onzekerheid beslecht. Onzekerheid is onlosmakelijk verbonden met ons leven en de boodschap is ‘we moeten er maar mee leren leven’. Het ‘leren leven’ met onzekerheid is een bekend leerstuk in de economie. Mensen maken keuzes onder onzekerheid. Om grip te krijgen op die onzekerheid verzamelen zij informatie om de kans op gebeurtenissen te kunnen beoordelen. Aangezien de informatie vaak een beperkt karakter zal hebben, moeten transactiepartijen een inschatting maken van mogelijke gebeurtenissen (risico) en van de mate waarin transactiepartners gebeurtenissen beïnvloeden of informatie achterhouden die relevant is voor het tot stand brengen van een transactie (asymmetrische informatie).

2.7.1

havo

Handelen met risico komt in tal van situaties voor. Mensen studeren hard, maar zullen ze later ook een interessante en goedbetaalde baan krijgen? Anderen beginnen een eigen bedrijf, maar zal het bedrijf ook gaan bloeien of zal het binnen een paar jaar failliet gaan? Hoe maken mensen beslissingen wanneer ze de consequenties van die beslissingen niet geheel kunnen overzien? Met andere woorden, hoe gaan mensen met onzekerheid om?

Scooterverzekering

Het verlies van een nieuwe scooter door een domme bestuurdersfout is pijnlijk, helemaal als de eigenaar zich realiseert hoeveel uren daarvoor in een bijbaantje zijn gestopt. Een ongeluk zit in een klein hoekje, ook voor andere scooterbezitters. Het risico van het financiële waardeverlies valt bij een verzekeringsmaatschappij

te verzekeren. Deze bedrijven hebben wiskundigen in dienst die de kans op een ongeluk met een bepaalde schadeomvang trachten te berekenen. Als 1 op de 60 scooterbezitters zijn voertuig in de prak rijdt en €3000 schade lijdt, volstaat dat iedere bezitter een premie van €50 betaalt om het individuele risico te verzekeren. Is de verzekeringsmaatschappij een particuliere onderneming, dan moet er nog een premieopslag bij voor de administratiekosten en winst. De scootereigenaar kan zich zo met een relatief klein premiebedrag indekken tegen het grote financiële risico dat verbonden is aan een ongeluk, vooropgesteld dat veel risicolopers zich willen verzekeren. Bij verzekeren, een vorm van risicospreiding, is er dus sprake van een vorm van solidariteit. Daarom valt schade aan een scooter nadat het ongeluk heeft plaatsgevonden niet meer te verzekeren en krijgt de eigenaar ook geen schadevergoeding als het toeval een handje is geholpen doordat hij moedwillig zijn scooter in de vernieling heeft gereden.

Tegen welk risico verzekerd kan worden en tegen welke premie is het resultaat van marktwerking op de verzekeringsmarkt. Verzekeringsnemers bepalen welk risico ze willen indekken, verzekeringsmaatschappijen doen een premiebod. Daarbij speelt niet alleen de inschatting van het aantal potentiële klanten een rol, maar bijvoorbeeld ook de omvang van een eigen risico. Bij een eigen risico wordt verwacht dat verzekeringsnemers minder risicovol gedrag zullen vertonen en wordt het uit te keren schadebedrag beperkt. Zonder een eigen risico bestaat de kans dat schade wordt geclaimd waarvoor andere verzekerden moeten opdraaien. Daarnaast zullen verzekeringsmaatschappijen trachten vormen van prijsdiscriminatie – bijvoorbeeld bonus-malusregelingen – toe te passen zodat risicogroepen gescheiden worden. Jonge chauffeurs blijken bijvoorbeeld meer brokken te maken dan oudere.

Collectief verzekeren

Naast de particuliere verzekeringsmarkt bestaan er de collectieve of sociale verzekeringen. Ook hier geldt het verzekeringsprincipe. De verzekeraars zijn in dit geval overheidsorganisaties en verzekeringsnemers zijn verplicht premie af te dragen tegen het indekken van risicovormen, waarvan de politiek het wenselijk acht dat deze verzekerd zijn. Bij de politieke besluitvorming zijn externe effecten (zoals volksgezondheid, armoedebestrijding, e.d.) betrokken evenals politieke wensen en de voordelen (lagere premies door grotere deelname) van verplichte solidariteit. Werknemers dienen premie af te dragen voor het risico van loonverlies als gevolg

van werkloosheid, ziekte en arbeidsongeschiktheid. Groepen werknemers dienen zich ook tegen ziektekosten te verzekeren. De uitkering bij deze werknemersverzekeringen staat in verhouding tot het gelopen risico en dus tot de premiehoogte. Alle ingezetenen in Nederland die een inkomen genieten en inkomensheffing betalen, betalen premie tegen het risico van het verlies van inkomen en van kosten als gevolg van ouderdom, invaliditeit, overlijden en medicijngebruik. De uitkering bij deze volksverzekeringen zijn een voor ieder gelijk bedrag.

Aanbod kapitaal

Op de kapitaalmarkt wordt gehandeld in risico's. Deze markt kan overkomen als een abstracte entiteit. De kapitaalmarkt is echter het knooppunt waar vraag en aanbod voor kapitaal samenkomen en waar Corporate Executive Officers (CEO's), private banken, aandeelhouders, durfkapitalisten en centrale banken zich bemoeien met de allocatie van kapitaal. Het aanbod van kapitaal is het resultaat van afwegingen van beleggers. Zij maken een afweging hoe lang en met hoeveel risico zij geld willen lenen of beleggen. Bij die keuze spelen twee zaken een hoofdrol, *risico* en *rendement*. De afweging is een dilemma voor de meeste mensen omdat zij wars van risico's ofwel risicoavers zijn. We spreken van *risicoaversie* wanneer iemand kan kiezen uit twee acties die naar verwachting hetzelfde rendement genereren en deze persoon de optie kiest die minder riskant is, d.w.z. een kleinere spreiding rond het verwachte rendement kent.

Vraag naar kapitaal

De vraag naar risicodragend kapitaal laat zich het beste illustreren aan de hand van een ondernemer die een bedrijf wil beginnen. Om de kapitaalmarkt in zijn volle rijkdom uit te leggen, zou men de levenscyclus van een bedrijf bij de kop kunnen pakken: van eenmanszaak volledig gefinancierd met eigen vermogen en familiebesparingen tot beursgenoteerd bedrijf gefinancierd met aandelen en obligaties.

Geboorte van een bedrijf

In de financieringsbehoefte voor een eigen bedrijf, de eenmanszaak, kan worden voorzien door eigen geld (eigen vermogen) of door geleend geld (vreemd vermogen) doorgaans van een bank. De financiële instelling maakt daarbij een risicoschatting. De onderneming wordt gevraagd om een ondernemingsplan of bij uit-

breiding om een projectplan. Bovendien wil de bank weten hoeveel eigen vermogen in het bedrijf is gestoken en wat voor soort *onderpand* ondernemers bereid zijn in te zetten. Banken zullen eerder bereid zijn geld te lenen aan eigenaars die een groter deel van de financieringsbehoefte zelf betalen, omdat de bank dan minder risico loopt dat de lening inclusief rente niet wordt terugbetaald. Onroerend goed wordt vaak als onderpand gebruikt omdat het een stabiele waarde vertegenwoordigt die bij faillissement een groot deel van het risico van de bank – de waarde van de lening – dekt. Hetzelfde geldt voor leningen van banken aan ondernemingen met de ondernemingsvorm van de vennootschap onder firma (VOF), waar meerdere eigenaren een volledig risicodragend eigen vermogen inbrengen.

De eigenaars van eenmanszaken en vennootschappen onder firma lopen een (veel) groter risico dan de vreemd-vermogensverschaffer, maar worden daarvoor beloond als van de omzet na aftrek van alle kosten inclusief de vaste rentelasten op vreemd vermogen winst overblijft. Natuurlijk kan er ook verlies worden geleden. Vreemd-vermogensverschaffers ontvangen dan wel hun rentevergoeding, eigenaren teren echter op hun vermogen in. Ook het privé-vermogen van de eigenaar(s) moet eventueel worden gebruikt voor de afbetaling van schulden. Aangezien vennoten van een VOF ieder met het privé-vermogen verantwoordelijk kunnen worden gesteld voor de totale zakelijke schuld, kan de vraag rijzen wat dan nog het voordeel van een VOF is. Allereerst kunnen bij een VOF meer personen meer geld inbrengen, waardoor alle deelnemers een grotere zaak kunnen beginnen dan alleen met een eenmanszaak. Dat is al een vorm van risicospreiding en verlaagt de drempel om voor het ondernemerschap te kiezen. Bij een VOF wordt de zaak door meer personen geleid en kan daarom van arbeidsspecialisatie worden geprofiteerd. Ondernemers kunnen ook het risico om voor hun privé-vermogen te worden aangesproken, vermijden door aandeelhouder te worden in de juridische ondernemingsvorm van een besloten vennootschap (BV). In dat geval zullen banken echter kredietaanvragen wegens een groter risico kritischer beoordelen.

Naar de beurs

De andere kant van de kapitaalmarkt is de aanbodkant. Ook die kant heeft zijn eigen visie en voorkeuren over hoe kapitaal moet worden verdeeld. Beleggers kunnen overwegen mede-eigenaar van een naamloze vennootschap (NV) te worden door aandelen te kopen. Van veel NV's zijn aandelen te koop op de effectenbeurs.

De meeste te kopen aandelen worden daar door andere aandeelhouders aangeboden, soms geeft het bedrijf zelf nieuwe aandelen uit. Iedere aandeelhouder heeft op basis van zijn aandeel bepaalde rechten, namelijk een deel van de uitgekeerde winst (dividend), een evenredig deel van de waarde bij verkoop en recht van goedkeuring van het ondernemingsbeleid.

Naast de te verwachten winstuitkering is voor aandeelhouders de ontwikkeling van de beurskoers een motief om vermogen in aandelen aan te houden. De beurskoers wordt op elke werkdag door het marktmechanisme bepaald. Bij een stijgende *rentestand* staan beurskoersen gewoonlijk onder druk. De voornaamste reden waarom de waarde van aandelen onder druk komen te staan kan aan de hand van de volgende situatie worden uitgelegd: Wanneer een belegger €100 leent en hij krijgt daarop eerst 5% rente (€5 rendement) en vervolgens 10% (€10 rendement), is dat in wezen een verdubbeling van het rendement. Wanneer een belegger aandelen bezit in een bedrijf waarvan de aandelen (van €100) een winst van €5 per aandeel maken, zal een verdubbeling van de rente de waarde van het aandeel halveren. Na de rentestijging is de winst immers onveranderd, maar is de waarde van het aandeel in de ogen van beleggers nog maar €50.

2.7.2

VWO

Wie deelneemt aan het verkeer, kan met zijn auto of scooter een ongeluk krijgen, met alle financiële gevolgen van dien. Men kan met dat risico leven. Mocht een ongeluk zich voordoen, dan heeft men pech. Men kan zich echter ook indekken tegen dat risico en deze mogelijke gebeurtenis verzekeren bij een verzekeringsmaatschappij die hier met winst hun bedrijf van kunnen maken.

Asymmetrische informatie in verzekeringen

Wat gebeurt er wanneer bijvoorbeeld de verzekerde meer weet dan de verzekeraar? Bij de behandeling van het verzekeringsprincipe zijn we ervan uitgegaan dat het optreden van een gebeurtenis buiten de invloedssfeer van de verzekerde ligt. De praktijk is echter anders. Privé-informatie speelt bij het afsluiten van contracten een grote rol. Privé-informatie is de kennis die een partij bezit en die te kostbaar is voor derden om te ontdekken. Wie een ziektekostenverzekering afsluit, weet meer

over zijn levensstijl en de risico's die eraan verbonden zijn dan de verzekeraar die een standaard inschrijvingsformulier op zijn bureau krijgt. Een markt waar privé-informatie een beslissende rol speelt, krijgt in feite te maken met twee fenomenen: *moreel gevaar* – het gebruik van informatie ten bate van de geïnformeerde partij en ten koste van de ongeïnformeerde partij – en *averechtse selectie* – het verschijnsel dat mensen die contracten accepteren, vaak ook degenen zijn met privé-informatie die zij kunnen gebruiken ten eigen bate en ten koste van andere partijen. Iedereen kan zich wel een voorstelling maken van de verleidingen die ontstaan zodra men zich heeft verzekerd. Zodra men bijvoorbeeld een fiets heeft verzekerd, neemt men niet meer alle voorzorgsmaatregelen om diefstal te voorkomen.

Een extreme vorm van *averechtse selectie* is wanneer de markt faalt. De selectie onder risicotypen is dan zo sterk dat uiteindelijk alleen de slechte risicotypen zich kunnen verzekeren en een markt voor 'goede' risico's ontbreekt. Stel bijvoorbeeld dat er een tweedehandsautomarkt is, waar kopers geen onderscheid kunnen maken tussen goede en slechte auto's en verkopers ook geen middelen hebben om dat onderscheid aan te geven, dan worden op die tweedehandsmarkt uiteindelijk alleen maar slechte auto's verkocht.

Loon = verzekering?

Wie als zelfstandige ondernemer een eenmanszaak begint, verkeert in de gelukkige omstandigheid dat al zijn of haar inspanningen direct zichtbaar zijn. Het loon van de onderneming is zijn of haar winst of verlies. Die transparante toestand verdwijnt zodra een onderneming zich uitbreidt en het aantal personeelsleden toeneemt. Op dat moment komt de ondernemer in aanraking met problemen die verbonden zijn aan *opdrachtgever- en opdrachtnemerrelaties*. De ondernemer is vaak onderweg, bijvoorbeeld op stap met klanten, en het personeel verwerkt uit het zicht van de baas de opdrachten op kantoor. De ondernemer staat hier voor het *dilemma van prikkelen versus verzekeren*: enerzijds wil hij dat alle neuzen dezelfde kant op staan en dat de belangen die hij deelt ook door zijn werknemers worden gedeeld. Dat kan hij bewerkstelligen door zijn werknemers te prikkelen en volledig op resultaat af te rekenen. Het nadeel van deze beloningsmethode is dat de werknemers nu worden opgehadeld met de volledige last van de onzekerheid over bijvoorbeeld ontwikkelingen op de markt, waar de werknemers weinig aan kunnen doen.

Werknemers die wars zijn van risico zullen dan ook een risicopremie vragen voor

het dragen van risico. Een risiconeutrale ondernemer kan op zo'n moment op treden als 'verzekeraar': de werknemer wordt niet aansprakelijk gesteld voor marktontwikkelingen waar hij niets aan kan doen, maar ontvangt dan ook minder loon. In ruil voor het lagere loon boekt de ondernemer winst, hij moet immers over het loon een lagere risicopremie betalen. De ondernemer heeft nu wel werknemers in dienst genomen, maar heeft door zijn compromis bewerkstelligd dat zijn werknemers niet langer geprikkeld worden om volledig het bedrijfsbelang te verdedigen. Het arbeidscontract (lees: de verzekering) van de werknemer beschermt deze namelijk niet alleen tegen onbeheersbare risico's, maar ook tegen de risico's die hij wel kan beheersen. We zien hier met andere woorden het morele gevaar van verzekeringscontracten terugkeren. Dit probleem speelt ook een grote rol in de relatie tussen aandeelhouders en directie. De directie wordt verondersteld te werken in het belang van de aandeelhouders, maar heeft in feite andere prikkels.

Scheiding leiding en eigendom

Eigendom met de daarbij behorende rechten is een moeilijk, maar essentieel onderdeel om inzicht te krijgen in de organisatiestructuur van bedrijven en in alle beloningsconstructies die helpen om het bedrijf winstgevend te maken. Wie de menselijke natuur een beetje kent, kan zich wellicht verbazen over het feit dat de aandeelhouders van een bedrijf ook niet de directe leiding van het bedrijf bezitten. Om een simpel voorbeeld te nemen: mensen die een auto bezitten gaan daar voorzigtiger mee om dan de bezitters van een lease-auto. De oplossing lijkt dan ook eenvoudig: wil je het beste gebruikmaken van activa (zoals een auto), dan moet je leiding én eigendom in één hand geven. Waarom wordt die regel in grote bedrijven dan geschonden? Het antwoord lijkt even simpel: een auto is een redelijk eenvoudig activum, een bedrijf daarentegen een complex activum. Eigenaren, zoals aandeelhouders, kunnen een bedrijf niet tot in alle finesses doorgronden en kunnen ook geen contract opstellen waarin alle eventualiteiten, rechten en plichten worden bepaald. Ondernemen is risico nemen en het gaat erom de verantwoordelijkheid daar te leggen waar die het beste genomen kan worden, namelijk bij de bedrijfsleiding. Aandeelhouders bezitten het recht op de vruchten van het bedrijf, zij zijn het die het surplus van een bedrijf uiteindelijk toekomt. Maar zij staan het recht om beslissingen te nemen af aan de bedrijfsleiding. Die weet beter wat innovatieve investeringen zijn, hoe personeel moet worden beloond, wat er aan marketing moet

worden uitgegeven, etc. Dit samenspel van leiding en eigenaren leidt tot complexe opdrachtgever- en opdrachtnemerrelaties. De aandeelhouders willen natuurlijk dat de leiding beslissingen neemt die in het belang van de aandeelhouders zijn. Dat ligt ten grondslag aan de opkomst van allerlei prikkelcontracten en optieplannen voor directeuren en presidenten. Een belangrijk punt is natuurlijk de vormgeving van het contract en op dit punt zijn in het verleden kosten over het hoofd gezien die aanleiding gaven tot fraude (Enron, Ahold) of tot moreel gevaar.

Privatisering

Een bedrijfsgeschiedenis volgt niet altijd het pad van eenmansbedrijf naar beursgenoteerd bedrijf. Een bedrijf kan ook voortkomen uit de privatisering van een overheidsbedrijf (niet te verwarren met verzelfstandiging van een overheidsbedrijf). De jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw werden gekenmerkt door groot-schalige privatiseringen in zowel ontwikkelde als ontwikkelingslanden. De kern van een privatisering is dat eigendomsrechten overgaan van publieke handen in private handen en dat de winst ten volle toevalt aan degenen die het ondernemersrisico dragen. Privatisering betekent echter ook dat het bedrijf de kans loopt op een faillissement. Een belangrijke reden om over te gaan tot privatisering van staatsbedrijven heeft te maken met het gebrek aan prikkels in het publieke domein om kosten te drukken of te innoveren. De overheid biedt als opdrachtgever als het ware een verzekering voor het staatsbedrijf: het staatsbedrijf kan in voor- en tegenspoed rekenen op de steun van de overheid. Een nadeel van deze gang van zaken is dat de opdrachtgever zich altijd met het bedrijfsbeleid kan bemoeien en er weinig prikkels tot efficiënt bedrijfsbeleid zijn. Het *berovingsprobleem* (zie voorgaand concept) doet zich hier ten volle gelden en ontnemt de prikkel tot investeren en innoveren. De overheid staat in feite voor het *dilemma van prikkelen versus verzekeren*. Managers van overheidsbedrijven hebben onvoldoende prikkels om te investeren in nieuwe en vaak risicovolle technieken, omdat de politiek de vruchten van die investeringen later toch zal afromen door het budget te verlagen. Via privatisering verbindt de politiek zich om dat niet te doen, zodat het management prikkels krijgt te investeren in vernieuwing.

Selectie in gezondheidszorg

De markt voor gezondheid is een markt met alle problemen die een verzekeraar zich kan voorstellen.⁸ Het fenomeen van de *averechtse selectie* (ook wel risicoselectie) staat vermoedelijk het meest op de voorgrond. Iemand met een slecht gebit die op zoek is naar een verzekering die de toekomstige hoge kosten voor het herstel van zijn gebit wil dekken, zal een dergelijke verzekering moeilijk kunnen vinden of deze alleen tegen een zeer hoge premie kunnen afsluiten. Een verzekering die zomaar iedereen toelaat bij een tandartsverzekering, terwijl andere verzekeraars wat strenger zijn, zal snel tegen de grenzen van een gezonde bedrijfsvoering aanlopen. Iedereen met een slecht gebit zoekt de goedkope verzekeraar op die binnen een jaar zijn premies zal moeten verhogen om de kosten te kunnen dekken. De mensen met een goed gebit zien dan niet in waarom ze deze hogere premies moeten betalen en stappen over op een andere verzekeraar, en als de premie nog hoger wordt, kunnen zij besluiten om het risico zelf te dekken, omdat dit immers nog een risico is dat mensen voor een goed deel zelf in de hand hebben. Het eindresultaat is dat de 'slechte risico's' (de mensen met een slecht gebit of een slechte gezondheid in de taal van de verzekeraar) de 'goede risico's' van de markt verdrijven. Een belangrijke voorwaarde voor zo'n scenario is dat de partijen geen instrumenten hebben om informatie boven tafel te krijgen.

Verplichte verzekering en solidariteit

Een verstrekend middel om averechtse selectie tegen te gaan is om als overheid een *verzekering verplicht* op te leggen en verzekeraars te verplichten om iedereen te accepteren. De overheid kan de risicoselectie tussen verzekeringsmaatschappijen grotendeels uitsluiten door het instellen van een vereveningsmechanisme, zoals een vereveningsfonds dat beheerd wordt door de overheid of door het collectief van verzekeraars waaruit verzekeraars met relatief veel slechte risico's in het klantenbestand een tegemoetkoming krijgen. Verevening kan vooraf plaatsvinden op grond van het risicoprofiel van klanten of achteraf op grond van werkelijk gemaakte kosten door klanten.

Met het instrument van verplichtstelling wordt van goede risico's gevraagd om solidair te zijn met slechte risico's. De concurrentie op de verzekeringsmarkt brengt het gevaar met zich mee dat het risicodraagvlak wordt uitgehold. Door de goede risico's te dwingen mee te betalen aan de verzekering van slechte risico's kan een

8

De vergelijkingssite van www.independer.nl biedt een aardig startpunt om thuis te raken in verzekeringen en een gevoel te krijgen van factoren die een rol spelen bij het aanbieden van verzekeringsproducten.

overheid het risicodraagvlak intact houden. Er zijn twee redenen om risico's verplicht te bundelen: doelmatigheid en rechtvaardigheid. Het kost bijvoorbeeld tijd en moeite om risicoklassen te onderscheiden. Als iedereen zich als een goed risico probeert te onderscheiden van een kleine groep slechte risico's, zijn al die inspanningen verspilde moeite, het is namelijk goedkoper om als grote groep van goede risico's de kleine groep van slechte risico's mee te nemen. Er staan geen duidelijke maatschappelijke baten tegenover het onderscheiden van risicoklassen, maar er kan ook een inkomenspolitieke reden zijn om een verzekering verplicht op te leggen. In veel West-Europese landen bestaat een politieke voorkeur om het inkomen te herverdelen in de richting van slechte risico's. De goede intenties achter het verplicht opleggen van een verzekering worden echter belemmerd door moreel gevaar, waarbij verzekeringnemers nalatig gedrag vertonen onder het motto 'ik ben toch verzekerd'. Dergelijk gedrag kan deels worden gestuurd door bijvoorbeeld het opleggen van eigen risico's.

2.7.3

Explicitering begrippen

Havo: risico en informatie^a

concepten	beheersingsniveau		
	analyseren	grafisch	rekenkundig
risico en verzekering			
risicoaversie	●		
verzekeren en risico	●		●
verplichte verzekeringen en solidariteit	●		
eigen risico	●		
effecten van asymmetrische informatie			
asymmetrische informatie	●		
averechtse selectie	●		
moreel gevaar	●		
risico en beleggen			
rendement en risico	●		
beleggen: obligaties versus aandelen	●		
rente versus winst			
relatie tussen waarde van aandelen en obligaties met rentestand	●		
risico in bedrijf			
ondernemingsvormen en financiering (onderpand, aantrekken van eigen en vreemd vermogen, toedeling ondernemingsrisico)			

^a De bolletjes geven aan op welk vaardigheden-niveau (analyserend, grafisch of rekenkundig) de concepten beheerst dienen te worden.

concepten	beheersingsniveau		
	analyseren	grafisch	rekenkundig
verplichte contexten			
sociale zekerheid			
faillissement en aansprakelijkheid			
keuzeonderwerpen			
privatiseren			
bedrijfsgeschiedenis van een multinational			
verzekeren, rendement en risico; rekenkundig			
opstarten eigen bedrijf			
gezondheidszorg			
de crisis van de jaren 30			

Vwo: risico en informatie^a

concepten	beheersingsniveau		
	analyseren	grafisch	rekenkundig
risico en verzekering			
risicoaversie	●		
verzekeren en risico	●		●
verplichte verzekeringen/solidariteit	●		
eigen risico	●		●
effecten van asymmetrische informatie			
asymmetrische informatie	●		
averechtse selectie	●		
moreel gevaar	●		
risico en beleggen			
rendement en risico	●		
beleggen: obligaties versus aandelen	●		
rente versus winst	●		
relatie waarde van aandelen en obligaties met rentestand	●		
risico in bedrijf			
dilemma prikkels versus verzekeren	●		
scheiding eigendom en leiding	●		
spreiden van risico tussen opdrachtgever en opdrachtnemer	●		
instituties			
toezichthouders financiële markten			

^a De bolletjes geven aan op welk vaardigheden-niveau (analyserend, grafisch of rekenkundig) de concepten beheerst dienen te worden.

concepten	beheersingsniveau		
	analyseren	grafisch	rekenkundig
verplichte contexten			
sociale zekerheid			
privatisering			
keuzeonderwerpen			
niet-rationaliteit: allais-paradox, aversie tegen verlies*			
veilingen*			
corporate governance*			
opstarten eigen bedrijf			
gezondheidszorg			

*

Een asterisk (*) achter de keuzeonderwerpen geeft aan dat deze onderwerpen door wetenschappelijke specialisten worden uitgewerkt in een essay zodat vakdidactici het geschikt kunnen maken voor docenten en leerlingen. Dit wordt in hoofdstuk 4 (paragraaf 4.4) verder toegelicht.

2.8 Concept 7: welvaart en groei

Inleiding

Economen zijn altijd op zoek naar dat ene mooie verhaal waarin alles samenvalt. Volgens Nobelprijswinnaar Coase zijn economen al tweehonderdvijftig jaar lang bezig met het uitwerken en verdiepen van *The Wealth of Nations* van Adam Smith. In de voorgaande concepten zijn een aantal thema's van Smith uitgewerkt. Macro-economie is in feite het onderdeel van de economische wetenschap waar de interacties van velen samenkomen in één geheel. Het principe van arbeidsdeling, het gebruik van gedekt en vervolgens ongedekt geld, het streven naar lagere transactiekosten bij het verruilen van eigendomsrechten, het verlenen van patenten aan uitvinders, het investeren in onderwijs en in nieuwe methoden en technieken, al deze mechanismen hebben door de eeuwen heen voor meer welvaart gezorgd. Om coherentie in het programma voor de tweede fase te krijgen is het van belang dat leerlingen inzicht krijgen in de mechanismen die de welvaart op lange termijn bepalen en leren zien hoe die welvaart verdeeld is.

2.8.1 havo

BBP en welvaart

Een goed begrip van welvaart en economische groei begint met het definiëren van het concept van studie. Het BBP (bruto binnenlands product) is de dimensie waarin doorgaans het productievolume van een economie in de statistieken wordt weergegeven. Het BBP komt tot stand door bij alle productiehuishoudingen van de omzetten de inkoopwaarde en de aanschafwaarde van de grondstoffen af te trekken. Bij non-profitbedrijven en de overheid wordt de productiewaarde gelijkgesteld aan de loonsom. Bij het bepalen van het BNP (bruto nationaal product) wordt rekening gehouden met inkomstenoverdrachten van en naar het buitenland die op de betalingsbalans te vinden zijn.

Als welvaartsmaatstaf bij het vaststellen van een welvaartsverschil tussen landen en welvaartsgroei van een economie in de loop der tijd, voldoet het BBP slechts in beperkte mate en belemmert het ook een goede vergelijking van bijvoorbeeld Amerikaanse en Europese economieën. Hoe meer een economie diensten 'vermarkt' (of verhandelbaar maakt), des te groter het BBP. Amerikanen maken in hun

dagelijks leven meer gebruik van (betaalde) diensten, terwijl de Europeaan veel meer onbetaald werk (zelf klussen, eten maken of kinderen opvangen) binnen het huishouden verricht (Freeman en Schettkat, 2005). Hier is sprake van het klassieke voorbeeld van de persoon die met zijn huishoudster trouwt. In de situatie dat een vrijgezel de huishoudster voor haar diensten betaalt, is het BBP groter dan in de situatie waarin de huishoudster als echtgenote onbetaald het huis aan kant maakt. Met andere woorden, het BBP daalt als gevolg van een huwelijk terwijl er evenveel goederen en diensten worden voortgebracht. Om praktische redenen worden in het BBP alleen op de markt verhandelde hoeveelheden goederen en diensten meegenomen. Het theoretische welvaartsbegrip van de economie is echter breder. Ook de keuze voor vrije tijd past hier bijvoorbeeld in. Als economen zeggen dat markten efficiënt zijn, gaat het over dit brede welvaartsbegrip.

Een andere tegenwerping van het BBP als maatstaf van welvaart is dat het geen rekening houdt met de kwaliteit van het milieu. Door het gebruik van uitputbare hulpbronnen (olie, mineralen) is groei niet noodzakelijk een goede zaak. Om de welvaart van toekomstige generaties mee te wegen in beslissingen van vandaag probeert men de schaarse hulpbronnen van een prijs te voorzien. De constructie van een 'groen BNP' moet vooral worden gezien als een middel om de ongeprijsde schaarste in beeld te brengen. Discussies over duurzaamheid gaan in wezen over concepten die reeds eerder aan bod zijn gekomen: schaarste, prijsvorming op een markt en ruilen over de tijd.

De economie systematisch onder de loep

Wie systematisch de verschillende geledingen van de economie op consistente wijze in kaart wil brengen, zoekt zijn heil bij het systeem van nationale rekeningen. Het nationale 'boekhoudsysteem' kan enige systematiek in de discussie brengen. In dat licht zou dit onderdeel vooral moeten worden toegepast om bijvoorbeeld nationale private en publieke besparingen uit elkaar te houden en om aan te geven hoe economieën via kapitaal- en goederenstromen met elkaar zijn verweven. Zo'n exercitie begint vaak met het neerzetten van een stelsel van nationale identiteiten, $Y = C + I + G + E - M$, waarbij het nationaal inkomen (Y) gelijk is aan consumptie (C), investeringen (I), overheidsuitgaven (G), export van goederen en diensten (E) minus de import van goederen en diensten (M). Deze identiteit kan wel enig licht werpen op de samenstelling van nationale besparingen (S). Het begint met het

inzicht hoe belastingen (T) in de identiteit moeten worden verweven: $S = (Y - T - C) + (T - G)$, kortom nationale besparingen is de som van private ($Y - T - C$) en publieke besparingen ($T - G$) die burgers vaak alleen maar kennen als een tekort aangezien de overheidsuitgaven vaak de belastinginkomsten overtreffen.

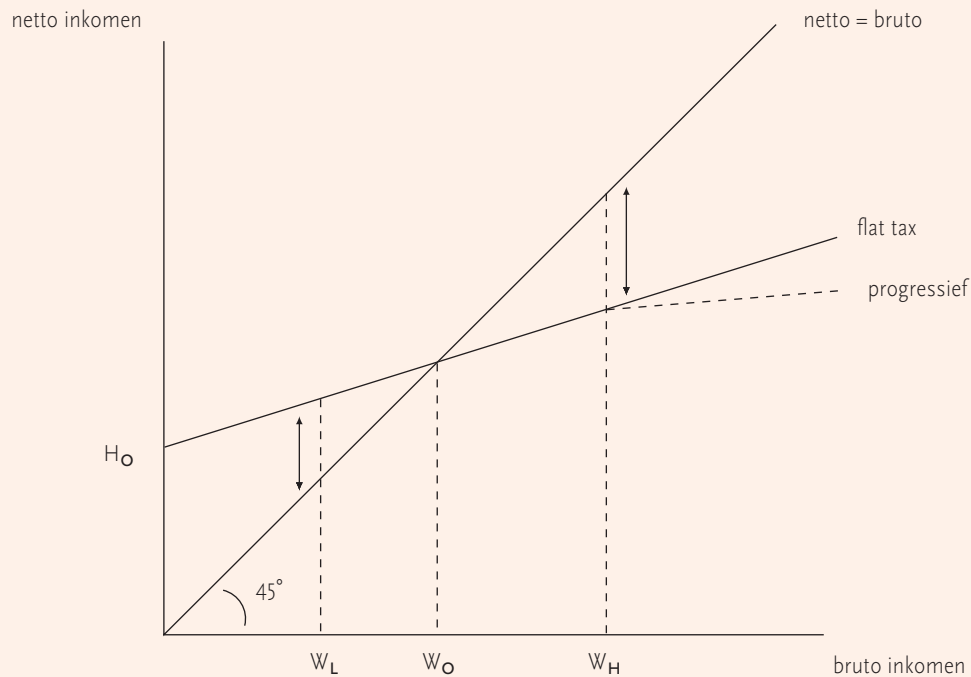
Inkomensverdeling en belastingen

Hoe het nationale inkomen over personen in de economie is verdeeld, is sterk afhankelijk van hoe ingezetenen met hun talenten omgaan. De methode van de *Lorenzcurve* is het meest geschikt om de (primaire personele) inkomensverdeling en veranderingen erin weer te geven. De primaire inkomensverdeling is in arme landen veel ongelijker dan in rijke landen omdat in arme landen de productiefactoren kapitaal en land in handen zijn van een kleine minderheid. Ook de wereldinkomensverdeling tussen rijke en arme landen is vele malen ongelijkmatiger dan die binnen rijke landen.

Of de *secundaire personele inkomensverdeling* afwijkt van de primaire verdeling, hangt in hoge mate af van het overheidsbeleid met betrekking tot belasting- en premieheffing voor sociale zekerheid en andere inkomensoverdrachten. Belastingstelsels zijn er in alle soorten en maten, waarbij een stelsel met een progressief belastingtarief binnen Europa het meest voorkomt. Belastingstelsels kunnen grafisch worden weergegeven door te concentreren op een aantal parameters: het *marginale belastingtarief* dat al dan niet varieert naar bruto-inkomen en een *heffingskorting* (H_o in figuur 7.1). Als het marginale belastingtarief niet varieert naar inkomen, hebben we te maken met een *flat tax* en als het marginale belastingtarief wel toeneemt met het bruto-inkomen, hebben we te maken met een *progressief stelsel*. Belastingstelsels kunnen op eenvoudige wijze worden uitgebeeld door stelsels te spiegelen aan situaties waar geen belasting wordt geheven. In een dergelijke uitgangssituatie is het bruto-inkomen gelijk aan het netto-inkomen (vandaar de 45° -lijn in figuur 7.1 die de gelijkheid verbeeldt). Hoe zou bijvoorbeeld een *negatief-inkomstenbelastingstelsel* inkomens beïnvloeden? Dit kan worden verbeeld door de introductie van een heffingskorting en een constant marginaal tarief: mensen die een inkomen beneden W_o verdienen hoeven geen belasting te betalen en krijgen in feite indien zij geen inkomen bezitten een netto-inkomen van H_o . Wanneer zij een inkomen beneden W_o genieten, wordt dat aangevuld met een subsidie ofwel een *negatieve belasting*. Zodra men meer gaat verdienen dan W_o , wordt men een echte belastingbetaler. De

mensen met een hoog inkomen (W_H) subsidiëren in feite de mensen met een laag inkomen (W_L). In een progressief stelsel dragen de hogere inkomens meer belasting af dan de lagere inkomens. Dit zien we terug in figuur 7.1, waar vanaf bijvoorbeeld W_H het belastingtarief een knik maakt en van iedere verdiende euro minder overblijft dan in het geval van een constant marginaal tarief.

Figuur 7.1 *Belastingtarief, inkomen en heffingskorting*

Een progressief belastingtarief leidt overigens niet noodzakelijk tot een meer gelijkmatige verdeling dan een 'flat tax'. Een belastingstelsel is in feite een afspiegeling van de opvattingen over de gewenste mate van inkomensongelijkheid tussen individuen en groepen, maar ook in de tijd. In landen van Noord-West-Europa zijn de inkomens het meest gelijk verdeeld ten opzichte van landen in de rest van de wereld. Geen enkele samenleving leeft echter met een volstrekt gelijke inkomensverdeling. Blijkbaar is er in elke samenleving een zekere acceptatie van inkomensongelijkheid en het besef dat hoge belastingtarieven economische activiteit ontmoedigen.

Structuurontwikkeling

Als we ver terug in de tijd gaan, was de landbouwsector de dominante sector waar menig land zijn welvaart aan dankte. Het is niet voor niets dat de klassieke economen hun theorieën toepasten op de economie van de landbouw. Relatief weinig mensen waren ambachtslieden of kooplui, hoewel in de Middeleeuwen steden belangrijke knooppunten van handel waren. Het begin van de negentiende eeuw markeerde het begin van het einde van de dominantie van de *primaire sector* als belangrijkste bron van werkgelegenheid (zie tabel 7.1). Er vond toen een spectaculaire productiviteitsstijging in deze sector plaats. Dat was niet zozeer het gevolg van arbeidsdeling en specialisatie, maar meer van toegepaste technische kennis. Dat laatste moet ruim worden opgevat. Niet alleen werd de landbouw steeds meer gemechaniseerd, maar ook begon het gebruik van (kunst)mest, teelt- en selectie-technieken (veredeling) en grond(water)beheersing zijn vruchten af te werpen.

Tabel 7.1 Werkgelegenheidsstructuur Nederland, 1700-2004

	landbouw	industrie	handel en diensten
1700	40	33	27
1820	43	25	31
1850	40	31	29
1890	35	30	35
1910	28	35	37
2004	2	19	79

Bron: Maddison (1991) en www.cpb.nl

In de nu rijke(re) landen viel de industrialisatie overall min of meer samen met een sterke productiviteitsontwikkeling in de landbouw. De sterke groei van de *secundaire sector* vond zijn oorsprong in de zware industrie en de verwerkende industrie van landbouwproducten (bijvoorbeeld textielindustrie). Tegenwoordig werkt in Nederland ongeveer 80 procent van de werkende bevolking in de *tertiaire en quaire sector*, terwijl slechts 20 procent van de werkgelegenheid in de industrie en nog geen 2 procent in de primaire sector te vinden is.

De structuurontwikkeling en welvaartsgroei vallen slechts in beperkte mate te verklaren door de accumulatie van *fysiek kapitaal* en de inschakeling van *arbeid*. Om de *structuurontwikkeling* van economieën te kunnen verklaren, wordt bijvoorbeeld aandacht besteed aan *menselijk kapitaal* en *technologische vooruitgang*. Het gaat niet zozeer om de hoeveelheid arbeid maar de kwaliteit van arbeid. Wat arbeid betreft, ligt de groeisleutel bij scholing van de gehele bevolking. Eenzelfde redenering geldt ook voor fysiek kapitaal. Technologische vooruitgang zou men kunnen opvatten als de toegenomen productiviteit die niet aan de inschakeling van arbeid of kapitaal kan worden toegeschreven. In de praktijk blijkt dat de technologische vooruitgang een belangrijke factor in de welvaartstoename is.

Convergentie of divergentie?

Een sluitende verklaring voor groeiverschillen tussen (groepen van) landen blijkt een nog grotere uitdaging voor de economische wetenschap. Waarom zijn rijke landen rijk en arme landen arm? Tabel 7.2 brengt in beeld hoe de wereldeconomie zich over vijfhonderd jaar heeft ontwikkeld, waarbij vooral opvalt hoe sterk de westerse wereld is uitgelopen op de rest van de wereld. Het beeld wordt nog eens gematigd doordat de rest van de wereld nog sterker in groeiontwikkelingen uiteenloopt. Alleen de Zuidoost-Aziatische landen hebben een inhaalslag kunnen maken, terwijl werelddelen als Oost-Europa, Rusland en Latijns Amerika wisselende groei-ervaringen hebben meegemaakt. Afrika, in het bijzonder het zuiden van Afrika, is een continent dat een droevig stemmende inkomensontwikkeling kent.

Tabel 7.2 *BBP per capita in de wereld, 1500-2001 (1990 dollars)*

	1500	1820	1870	1913	1950	1973	2001
West-Europa	771	1204	1960	3458	4579	11416	19256
VS, Canada, Australië	400	1202	2419	5233	9268	16179	26943
Japan	500	669	737	1387	1921	11434	20683
Westen	702	1109	1882	3672	5649	13082	22509
Azië (m.u.v. Japan)	572	577	550	658	634	1226	3256
Latijns Amerika	416	692	681	1481	2506	4504	5811
Oost-Europa en	498	686	941	1558	2602	5731	5038
Afrika	414	420	500	637	894	1410	1489
Rest	538	578	606	860	1091	2072	3377
Wereld	566	667	875	1525	2111	4091	6049
Verhouding	1,3	1,9	3,1	4,3	5,2	6,3	6,7

Bron: Maddison (2005: 11)

Waar het havo-programma enig kwantitatief besef over welvaart en groei ontwikkelt (over welke grootheden hebben we het, hoe hebben de structuur en inkomensverdeling zich ontwikkeld, wat stelt het BBP voor), wordt binnen het vwo-programma het analytische vermogen van de leerling aangesproken om systematiek te ontdekken in welvaart en groei. Twee uitbreidingen van het programma bieden bij uitstek een instrument om die systematiek te bevorderen: algemeen-evenwichtsanalyse en een verdere verdieping van de empirische analyse van de groei in Nederland en in de wereld.

Wederzijds afhankelijke markten

Inzicht in de interactie van markten is een essentieel onderdeel van de bagage van de econoom, maar is tegelijkertijd een van de moeilijkste onderdelen. Om problemen hanteerbaar te maken, worden markten vaak geïsoleerd bekeken, terwijl ze veel met elkaar van doen kunnen hebben. De vergrijzing en de afname van de bevolkingsgroei brengen dat probleem duidelijk naar voren. Door de aankomende vergrijzing wordt er nu meer gespaard en is er derhalve een groot aanbod van kapitaal. Het ligt daarom voor de hand dat de prijs van kapitaal laag is. Om de wederzijdse afhankelijkheid van deze twee markten in beeld te brengen, zou men zijn toevlucht kunnen nemen tot een sterk vereenvoudigd groeimodel, waarin de kapitaalmarkt en de arbeidsmarkt met elkaar de welvaartsontwikkeling op lange termijn bepalen. De kapitaalmarkt is de markt waar vraag naar kapitaal (van bedrijven) en het aanbod (besparingen van gezinnen) samenkomen en de arbeidsmarkt is op analoge wijze de markt waar de vraag naar arbeid (van bedrijven) en het aanbod van arbeid (van gezinnen) samenkomen.

Met behulp van algemeen evenwichtsbenadering kan men ook een idee krijgen hoe sparen, investeren en de betalingsbalans met elkaar samenhangen. In het kader van de vergrijzing investeren en beleggen Nederlanders nu bijvoorbeeld veel in het buitenland en is er derhalve een betalingsbalansoverschot. Als de besparingen later worden gebruikt om de pensioenen te betalen, komen de geldstromen terug en ontstaat er een betalingsbalanstekort.

De economie systematisch onder de loep

In het concept 'handel in de tijd' zijn reeds de mechanismen aan de orde geweest die aangeven waarom besparingen en investeringen worden gedaan. In dit macro-economische onderdeel zou aan bod kunnen komen hoe een overheidstekort en handelsbalanstekort met elkaar samenhangen zonder direct over gedrag van overheid en burgers te praten. In discussies in kranten worden beide tekorten met elkaar geassocieerd: wanneer een overheid een tekort heeft, zal er ook wel een tekort op de handelsbalans zijn. Deze stelling is echter allerm minst gefundeerd. We hoeven alleen maar naar de identiteitsvergelijking hieronder te kijken om het verband te kunnen zien. Het verschil tussen besparingen (S) en investeringen (I) moet noodzakelijk gelijk zijn aan het overheidstekort (OT) – de som van overheidsuitgaven (G) plus inkomensoverdrachten (Ov) minus de belastinginkomsten (T) – en de netto-exporten van goederen en diensten (NE) ofwel het verschil tussen de import en de export van goederen en diensten (E – M). Hier geldt kortom de volgende definitievergelijking:

Tabel 7.3 illustreert voor vier gefingeerde situaties dat er niet noodzakelijk een direct verband bestaat tussen overheidstekort en handelsbalanstekort.

Tabel 7.3 *Sparen, investeren, begrotingstekort en handelsbalans*

besparingen (S)	investeringen (I)	overheidstekort (OT)	netto-exporten (NE)
1000	1000	0	0
1000	750	250	0
1000	800	0	200
1000	1200	250	-450

Groefactoren onder de loep

In nauwe samenhang met de wederzijdse afhankelijkheid van markten kan men ook een gevoel krijgen voor het belang van productiefactoren als arbeid, kapitaal en (landbouw)grond in het heden en verleden. Economische groeitheoretici kwamen tot de ontdekking dat arbeid en kapitaal maar een zeer beperkt deel van de econo-

mische groei verklaren en dat een groot gewicht zou moeten worden toegekend aan de technologische vooruitgang. Het gaat niet alleen om de kwantiteit van ingezette manuren of machines, maar vooral om de kwaliteit van die factoren.

Menselijk kapitaal versus fysiek kapitaal

Een groeimodel, waarin slechts fysiek kapitaal en arbeid figureren, biedt dus slechts beperkt inzicht in de ontwikkelingsgang van economieën. Menselijk kapitaal wordt bijvoorbeeld als een onmisbare verklaring van welvaarts groei gezien. Het gaat niet zozeer om de hoeveelheid arbeid, maar om de kwaliteit van arbeid. Het belang van menselijk kapitaal versus fysiek kapitaal kan men verkrijgen door bijvoorbeeld het groeivermogen van door oorlog verwoeste steden onder de loep te nemen (Hirshleifer, 1987). Bombardementen en oorlogen in het algemeen zijn menselijke drama's van ongekende omvang. De atoombom op Hiroshima verwoeste 70 procent van de gebouwen en 30 procent van de inwoners. Maar hier vallen ook lessen te leren over de menselijke veerkracht in het omgaan met dit soort gigantische tegenslagen. Mensen die de bom overleefden, ontvluchtten de stad, maar begonnen al naar 24 uur terug te keren en binnen drie maanden was al tweederde van de overlevenden terug. Omdat de bom de ondergrondse elektriciteitsnetwerken intact had gelaten, was er na één dag weer elektriciteit. Na twee dagen begonnen de treinen weer te rijden, na een week waren de telefoondiensten weer beschikbaar en na een maand was driekwart van de bedrijven (weliswaar aan de rand van de stad) volop in bedrijf. Volgens de econoom Hirshleifer toont dit voorbeeld aan dat het productievermogen van een gemeenschap maar voor een klein gedeelte schuilt achter fysiek kapitaal (gebouwen, machines) en dat het grootste deel samengebond is in de kennis en talenten van de bevolking. Soortgelijke voorbeelden zijn te vinden in tal van situaties, van de builenpest in de Middeleeuwen (zie bijvoorbeeld Auerbach en Kotlikoff, 1998) tot de oorlog in Joegoslavië of de de aids-epidemie in Afrika.

Convergentie of divergentie

“De rijken worden rijker en de armen armer.” Dit wordt herhaaldelijk beweerd in publieke debatten, maar gaat die stelling ook op? Het is een verwoede discussie onder economen: treedt er nu *convergentie* of *divergentie* op? Wanneer onder convergentie wordt verstaan dat zich in de geschiedenis een proces heeft afgespeeld, waardoor alle landen in de richting bewegen van hetzelfde inkomensniveau, dan

zijn de meningen niet eensluidend. De sterke versie van de convergentietheorie – het per capita inkomen van alle landen convergeert op de lange termijn onafhankelijk van de beginsituatie – wordt duidelijk weersproken door de empirie. Maar de zwakkere versie van de convergentietheorie lijkt wel op te gaan: het per capita inkomen van landen die identiek zijn in structurele karakteristieken (technologie, demografie, overheidsbeleid, etc.) convergeert op de lange termijn onafhankelijk van de beginsituatie.

Het is goed verklaarbaar waarom landen met een laag (begin)niveau van inkomen per capita een hogere economische groei vertonen dan een vergelijkbaar land met een hoog inkomensniveau. Stel we hebben twee identieke economieën, waarbij een van de twee door een ramp een deel van zijn kapitaal is kwijtgeraakt. Door de afnemende meeropbrengsten rendeert een investering van €1 miljard meer in een economie die getroffen is door de ramp dan in het land dat de ramp bespaart is gebleven. Dat is ook een van de redenen waarom West-Europese landen en Japan na de Tweede Wereldoorlog zulke hoge groeicijfers behaalden.

De conclusie van de convergentietheorie is derhalve dat op korte termijn landen met identieke structurele kenmerken door verstoringen of schokken van elkaar verschillen, maar op lange termijn allemaal naar hetzelfde groeicijfer zullen tenderen. Voor de groep van OESO-landen lijkt dit een plausibele beschrijving, maar wie de inkomensverschillen in de wereld wil verklaren, zal toch meer ruimte moeten bieden voor de mogelijkheid van *divergentie*: rijke en arme landen verschillen ook op de lange termijn van elkaar en er zijn geen mechanismen die een convergentie op afzienbare termijn bewerkstelligen. Endogene groei speelt een grote rol in het verklaren van divergentie. Wanneer de groei van de economie niet een of andere constante is, maar afhankelijk is van bijvoorbeeld investeringen in innovatie en de opleidingsgraad van de bevolking, krijgt men meer grip op structureel uiteenlopende groeicijfers. Een hoog opleidingsniveau van de bevolking leidt niet zozeer tot een hogere productiviteit dan wel tot een hogere *groei van de productiviteit*. Hoogopgeleiden zijn immers niet zozeer direct met productie bezig, maar met het bedenken van nieuwe productietechnieken die de productiviteit van toekomstige generaties werknemers weer doet toenemen. We hebben hier met andere woorden te maken met een extern effect, omdat een uitvinding van de een de productiviteit van anderen – werknemers en ondernemers die de vinding toepassen – verhoogt.

Sociale infrastructuur

In de wereld bestaan grote verschillen in productiviteit. In ongeveer tien dagen produceert een gemiddelde werknemer in de Verenigde Staten net zoveel als een werknemer in Nigeria in één jaar. Het is verleidelijk om die productiviteitsverschillen toe te schrijven aan menselijk of fysiek kapitaal, maar macro-economische groeistudies komen tot de conclusie dat een aanzienlijk deel van de economische groei onverklaard blijft. Een mogelijke verklaring voor verschillen in groei is het bestaan van verschillen in sociale infrastructuur (Hall en Jones, 1999). *Sociale infrastructuur* zijn de instituties (zoals een rechtssysteem, bescherming van eigendomsrechten, sociale normen en waarden, toezichhouders voor regels en mededinging) en overheidsinitiatieven (voorziening van publieke goederen, sociale zekerheid, belastingregels) die de omgeving bepalen en vormgeven, waarin individuen vaardigheden verwerven en bedrijven kapitaal accumuleren en inzetten voor productie en handel. De instituties vormen een antwoord op de berovingsproblemen en de coördinatieproblemen die ontstaan in bijvoorbeeld gevangenendilemma's. Een goede sociale infrastructuur zet aan tot sparen en investeren, innovatie, uitwisseling van kennis en effectuering van complexe ruiltransacties.⁹

9
Studies van de Wereldbank (zie bijvoorbeeld Wereldbank, 2002) bieden rijk illustratiemateriaal hoe instituties en economische groei gerelateerd zijn.

2.8.3

Explicitering begrippen

Havo: welvaart en groei^a

concepten	beheersingsniveau		
	analyseren	grafisch	rekenkundig
welvaart			
BBP, toegevoegde waarde en welvaart	●		●
systeem van nationale rekeningen (nationaal inkomen, consumptie, investeringen, overheidsuitgaven, belastingen, invoer, uitvoer en betalingsbalans)	●	●	●
primaire en secundaire inkomensverdeling (Lorenzcurve)	●	●	●
belastingstelsels ((de)nivellerend, negatieve inkomstenbelasting, heffingskorting, marginaal belastingtarief)	●	●	●
groei			
determinanten van economische groei en (arbeids)productiviteit (bevolkingsgroei, fysiek en menselijk kapitaal, technologische vooruitgang)	●		
convergentie en divergentie in de wereld			
economische structuurontwikkeling	●		
categoriale inkomensverdeling (arbeid, kapitaal)	●		

^a
De bolletjes geven aan op welk vaardigheden-niveau (analyserend, grafisch of rekenkundig) de concepten beheerst dienen te worden.

concepten	beheersingsniveau		
	analyseren	grafisch	rekenkundig
keuzeonderwerpen			
duurzame economie			
opkomst Chinese economie			
ontwikkelingstheorieën voor arme landen			
economische orde			

Vwo: welvaart en groei^a

concepten	beheersingsniveau		
	analyseren	grafisch	rekenkundig
algemeen evenwicht			
samenhang tussen 'markten'	●		
reële en monetaire kringloop	●	●	
welvaart			
BBP, toegevoegde waarde en welvaart	●		●
systeem van nationale rekeningen (nationaal inkomen, consumptie, investeringen, overheidsuitgaven, belastingen, invoer, uitvoer, betalingsbalans)	●	●	●
primaire en secundaire inkomensverdeling (Lorenzcurve)	●	●	●
belastingstelsel ((de)nivellerend, negatieve inkomstenbelasting, heffingskorting, marginaal belastingtarief)	●	●	●

^a
De bolletjes geven aan op welk vaardigheden-niveau (analyserend, grafisch of rekenkundig) de concepten beheerst dienen te worden.

concepten	beheersingsniveau		
	analyseren	grafisch	rekenkundig
groei			
determinanten van economische groei en (arbeids)productiviteit (bevolkingsgroei, fysiek en menselijk kapitaal, technologische vooruitgang, sociale infrastructuur)	●		●
categoriale inkomensverdeling (arbeid, kapitaal)	●		
convergentie en divergentie in de wereld	●		●
economische structuurontwikkeling	●		
keuzeonderwerpen			
Solow groeimodel: theorie en empirie*			
technische vooruitgang en endogene groeitheorie*			
historische studies naar instituties*			
duurzame economie			
economische ontwikkeling van China en India			
ontwikkelingstheorieën voor onderontwikkelde landen			
regionale economische ontwikkeling			
economische scholen*			

※

Een asterisk (※) achter de keuzeonderwerpen geeft aan dat deze onderwerpen door wetenschappelijke specialisten worden uitgewerkt in een essay zodat vakdidactici het geschikt kunnen maken voor docenten en leerlingen. Dit wordt in hoofdstuk 4 (paragraaf 4.4) verder toegelicht.

2.9 Concept 8: goede tijden, slechte tijden

Inleiding

In het voorgaande concept werd de blik op de *lange termijn* gevestigd, waarbij werd afgezien van fluctuaties in economische activiteit. De conjunctuur in de economie valt echter niet weg te vlakken, hoewel sommigen met de komst van de zogenaamde ‘nieuwe economie’ dachten dat de economie alleen maar gekenmerkt zou worden door eeuwigdurende goede tijden. Goede tijden zijn onlosmakelijk verbonden met slechte tijden. Om het mechanisme dat schuilgaat achter fluctuaties in economische activiteit te kunnen doorgronden is het gewenst om ook de *korte termijn* in de economie te beschouwen.

2.9.1

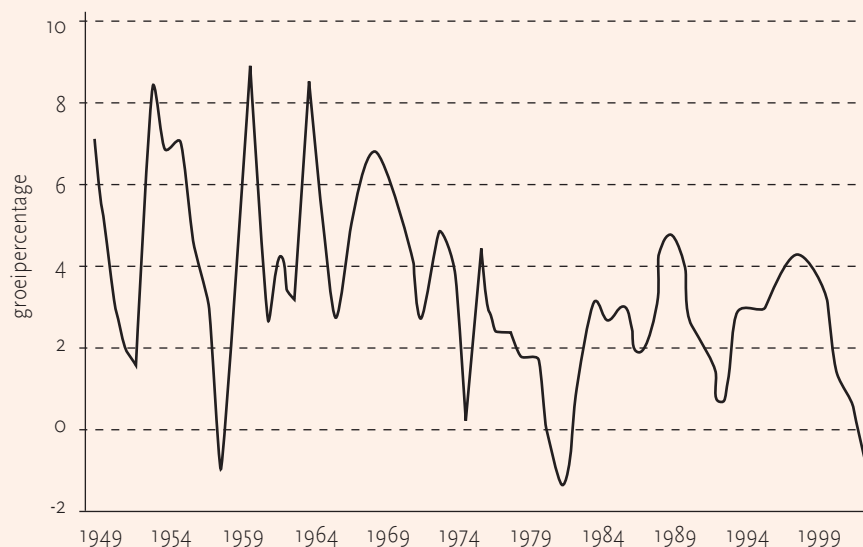
havo

Conjunctuur

In vele culturen bestaan verhalen over vette en magere jaren. Perioden met een sterkere dan trendmatige economische groei (hoogconjunctuur) worden afgewisseld met perioden waarin een lagere groei optreedt dan de trendmatige groei (laagconjunctuur). In Nederland is er na de Tweede Wereldoorlog echter slechts in drie korte perioden sprake geweest van negatieve economische groei: in 1958, 1981/1982 en 2003 (zie figuur 8.1).

De groeifluctuaties worden veroorzaakt door de kwantitatieve verandering van één of meer van de vier bestedingscategorieën: consumptieve bestedingen, investeringen, overheidsbestedingen en bestedingen door het buitenland. Maar hoe kunnen we kortetermijnfluctuaties in prijzen en hoeveelheden het beste begrijpen? Een eenvoudig model om prijzen en hoeveelheden op macro-economisch niveau te verklaren is het model waarin (geaggregeerde) vraag en aanbod elkaar in evenwicht trachten te houden (zie ook Mankiw, 2000).

Figuur 8 Volumemutaties in BBP, 1949-2003

Bron: CBS Statline

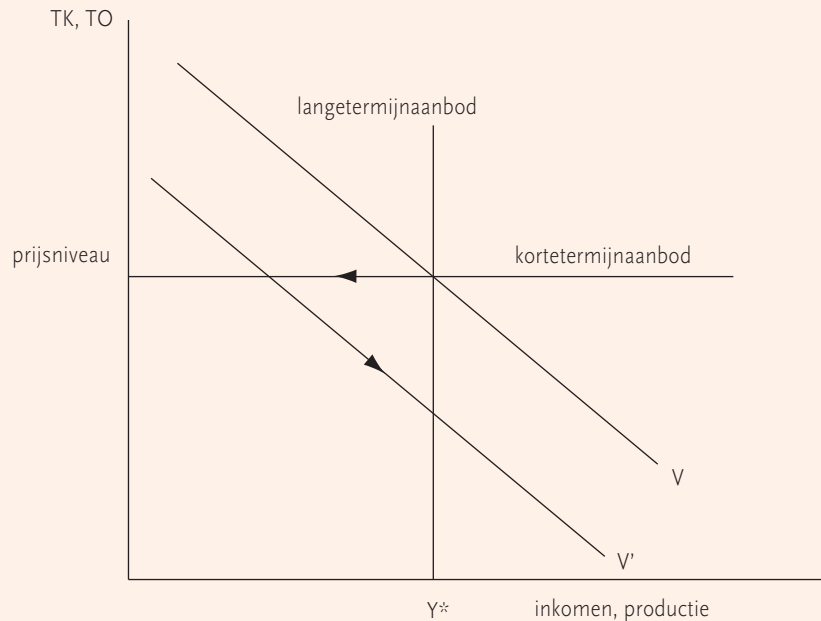
Geaggregeerde vraag, geldhoeveelheid en inflatie

De *geaggregeerde vraag* is de relatie tussen de gevraagde hoeveelheid productie en het nationale prijsniveau. De geaggregeerde vraagcurve geeft de hoeveelheid goederen en diensten weer die mensen willen kopen tegen het gegeven niveau van prijzen. Het verband tussen de geaggregeerde vraag en het prijsniveau kan op eenvoudige wijze worden afgeleid uit de *verkeersvergelijking van Fisher*: $M \cdot V = P \cdot Y$, waarbij M de maatschappelijke geldhoeveelheid aangeeft, V de omloopsnelheid van het geld, P het prijsniveau en Y het nationaal inkomen. Voor de analyse is het gebruikelijk om omloopsnelheid voor de korte termijn als constant te beschouwen. Voor een constante geldhoeveelheid kan men een vraagcurve nemen die het negatieve verband weergeeft tussen prijsniveau en de gevraagde hoeveelheid goederen en diensten Y . Het verband is negatief omdat hoe hoger het prijsniveau hoe lager de reële geldhoeveelheid (M/P) en daarmee de koopkrachtige vraag naar goederen en diensten.

Geaggregeerd aanbod

Het *geaggregeerde aanbod* is het verband tussen de hoeveelheid aangeboden goederen en diensten en het prijsniveau. Op korte termijn is er sprake van *prijzrigiditeit* (de aanbodcurve loopt horizontaal) en alle veranderingen in de vraag beïnvloeden slechts de (nationale) productie. Op lange termijn zijn prijzen flexibel (de aanbodcurve is verticaal) en alle veranderingen in de vraag beïnvloeden slechts het prijsniveau in de economie.

Figuur 8.2 Effecten van veranderingen in de vraag op inflatie en productie

Neem als voorbeeld de situatie in figuur 8.2, waarin de geldhoeveelheid krimpt en de vraagcurve verschuift van V naar V' . Door die verlaging verschuift het (kortetermijn)evenwicht naar links (volg de pijl) en aangezien er prijsrigiditeit heerst, leidt een verlaging van de geaggregeerde vraag tot een verlaging van de productie. Door deze schok bevindt de economie zich in een evenwicht dat beneden

het langetermijnevenwicht (Y^*) is. Wanneer de prijzen dalen (zie pijl langs V' naar beneden), herstelt de economie zich langzaam van de recessie en komt zij weer op het oude productieniveau Y^* . De inflatie of deflatie wordt sinds jaar en dag benaderd en gemeten met het *prijnsindexcijfer voor de gezinsconsumptie (CPI)*.

Conjunctuurbewegingen laten zich niet gemakkelijk verklaren en voorspellen. Zeker de omslagmomenten zijn niet eenvoudig te bepalen. Naast de genoemde factoren worden allerlei *conjunctuurindicatoren* gebruikt om grip op de timing van omslagmomenten te krijgen. Zo worden de bestedingsintenties van consumenten en producenten bijvoorbeeld benaderd via het consumenten- respectievelijk producentenvertrouwen.

Conjunctuur en arbeidsmarkt

De conjunctuur laat de werkloosheid en inflatie niet onberoerd. Op de meeste markten zijn de prijzen op de korte termijn star, terwijl de omstandigheden juist om flexibiliteit vragen. Bij een laagconjunctuur zijn de prijzen bijvoorbeeld weinig flexibel in neerwaartse zin, waardoor afzetten extra sterk teruglopen. Bij een ruimere arbeidsmarkt blijkt het loon, de prijs van arbeid, zich nog veel moeilijker neerwaarts aan te passen. Producenten reageren hierop door minder arbeid in te huren dan bij een sterkere loonflexibiliteit het geval zou zijn. Door de loonstarheid worden veel mensen onvrijwillig werkloos. Bij een aantrekkende economie en een krappere wordende arbeidsmarkt zullen producenten eerst tijdelijk personeel in dienst nemen. Ontwikkelingen in de uitzendbranche voor tijdelijk personeel zijn daarom een goede conjunctuurindicator.

Wisselkoers en betalingsbalans

Op een betalingsbalans worden de transacties weergegeven in de eigen munteenheid van de economie. In de realiteit van de internationale verhoudingen wordt er met verschillende munteenheden betaald en moet er een omrekening plaatsvinden. Er moet een *wisselkoers* gehanteerd worden. De wisselkoers is de prijs van een valuta, die net als de prijs van aardappelen door vraag en aanbod wordt bepaald. Het aanbod en de vraag naar een valuta bestaan uit de internationale financiële transacties die we samengevat op de betalingsbalans terugvinden. Grofweg dekken de totale ontvangsten de vraag naar de munt en de totale uitgaven het aanbod. Een overschot op de betalingsbalans van een economie zou tot een wisselkoersstijging

moeten leiden en een tekort tot een koersdaling. Als achterliggende factoren die invloed op de handelsbalans en daarmee op de wisselkoers hebben, kan de concurrentiepositie van een land worden genoemd, welke op zich weer bepaald wordt door loonniveau, arbeidsproductiviteit en inflatie.

Ingebouwde stabilisatoren

In de loop der tijd zijn schommelingen in economische activiteit aanzienlijk gedempt. Hoe komt dat? Wellicht spelen hier zogenaamde *ingebouwde stabilisatoren* een rol. Inkomensoverdrachten en belastingen kunnen die functie vervullen. Werklozen genieten bijvoorbeeld een uitkering, waardoor hun koopkracht niet drastisch vermindert. De wet op het minimumloon snijdt aan twee kanten: bij een laagconjunctuur wordt koopkrachtverlies bij werknemers voorkomen, maar wordt tevens loonflexibiliteit naar beneden belet. Bij het Nederlandse progressieve belastingstelsel moeten consumenten bij een hoogconjunctuur een groter deel van hun inkomensvergroting aan belastingen betalen. De toename van de indirecte belastingen remt eveneens de macro-economische bestedingsvraag

Anticyclisch conjunctuurbeleid?

Kunnen verlies van werkgelegenheid bij een laagconjunctuur en inflatie bij een hoogconjunctuur worden voorkomen met een anticyclisch conjunctuurbeleid? De meeste overheden voeren een vorm van conjunctuurpolitiek ten aanzien van de arbeidsmarkt. De *Europese Centrale Bank* (ECB) heeft vooral als doel de interne waarde van de euro te bewaken. Een inflatie van ongeveer twee procent wordt nog acceptabel geacht, een lichte inflatie wordt zelfs als smeerolie voor een goed draaiende economie gezien. Deflatie, een algehele prijsdaling, moet te allen tijde worden vermeden, omdat deflatie in de praktijk een laagconjunctuur versterkt. De ECB kan het *rente-instrument* inzetten om te sterke inflatie te voorkomen. De rente is de prijs van geld. Bij een aantrekkende economie wordt er meer geïnvesteerd en wordt daarvoor meer geleend, waardoor de rente op de kapitaalmarkt stijgt. Bij dreigende inflatie kan de ECB de rente waartegen zowel consumenten en producenten bij commerciële banken geld lenen, verhogen. Duurdere kredieten verkleinen de kredietverlening en daarmee de maatschappelijke geldhoeveelheid, waardoor de bestedingen worden geremd. Bij een laagconjunctuur kan een renteverlaging tegenovergestelde effecten uitlokken.

2.9.2

vwo

Het begrijpen van conjunctuurcycli vereist een zekere beperking in aandacht omdat dit gedeelte van de macro-economie een hoge mate van dissensus kent. Om het overzicht te behouden, splitsen we de toelichting op het programma in een deel dat de reële conjunctuurgolven betreft en een deel dat de verbinding maakt tussen de reële en de monetaire sfeer.

In het overdragen van kennis over de reële conjunctuur wordt de aandacht beperkt tot de volgende inzichten waarover een redelijke mate van consensus bestaat:

- hoeveelheden fluctueren in de loop van de conjunctuurcyclus veel meer dan prijzen;
- arbeidsaanbod is (loon)inelastisch, zodat de conjunctuurcyclus niet als een beweging langs de arbeidsaanbodcurve kan worden geïnterpreteerd;
- loonstarheid en onvrijwillige werkloosheid bieden een veel betere verklaring van conjunctuurcyclus;
- loonstarheid geldt echter slechts voor de korte termijn, op de lange termijn passen de lonen zich aan en dan geldt de gebruikelijke markttheorie weer.

Het eerste punt laat zich goed illustreren aan de hand van tabel 8.1, waarin voor de Verenigde Staten staat weergegeven hoe de genoemde grootheden variëren over de conjunctuurcyclus ten opzichte van hun trendmatige ontwikkeling. Het BNP en daarbinnen zeker de investeringen fluctueren fors. Ook werkgelegenheid en werkloosheid doen dat. Inflatie en lonen komen echter nauwelijks van hun plaats. Voor de Europese landen gelden soortgelijke cijfers, hoewel de Europese economie minder grote fluctuaties in productie kent dan de Amerikaanse economie (zie CPB, 2002, blz. 14).

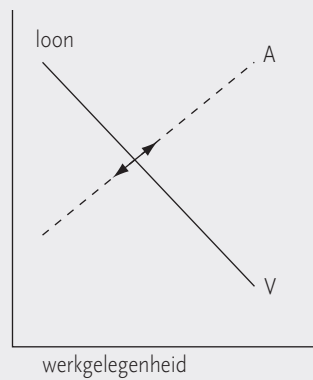
Tabel 8.1 Conjecturele afwijkingen van enige variabelen ten opzichte van hun trendmatige pad, Verenigde Staten, 1947-1992

variabelen	afwijking tijdens recessie
BNP	-4,7%
investeringen	-20,0%
werkgelegenheid	-3,6%
werkloosheid	1,9%
inflatie	-0,3%
uurloon	-0,7%

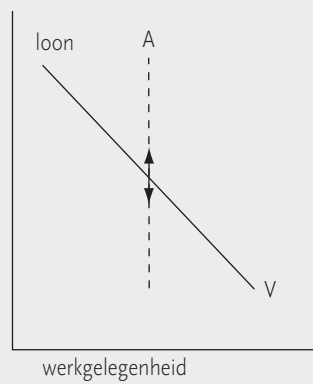
Bron: Romer (2001)

De klassieke visie is om fluctuaties in economische activiteit op te vatten als beweging van de vraagcurve langs de arbeidsaanbodcurve, zoals weergegeven in figuur 8.3a. Een daling van de vraag naar arbeid leidt dan tot zowel lagere lonen als lagere werkgelegenheid en precies omgekeerd voor een stijging van de vraag naar arbeid. In de figuur is dit weergegeven door een vette dubbele pijl. Mensen die werkloos zijn, zijn dat uit vrije wil: ze willen niet werken voor het geldende loon. Het marktevenwicht is immers altijd op het kruispunt van vraag en aanbod, waarin iedereen werkt die tegen het geldende loon wil werken. De cijfers in tabel 8.1 laten echter zien dat dat alleen kan kloppen als de arbeidsaanbodcurve horizontaal verloopt, dat wil zeggen, als het arbeidsaanbod elastisch is: alleen dan leidt een recessie vooral tot een daling van de werkgelegenheid en niet tot lagere lonen.

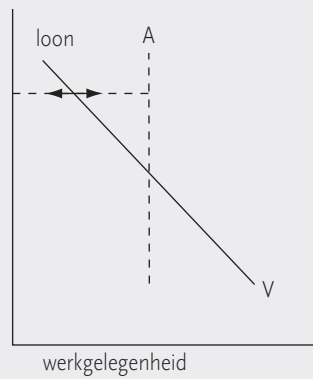
Figuur 8.3 Conjunctuur en arbeidsmarkt

(a) standaardsituatie

(b) inelastisch arbeidsaanbod

(c) loonstarheid

Empirisch onderzoek laat echter zien dat het arbeidsaanbod in hoge mate inelastisch is. De aanbodcurve loopt niet horizontaal, maar verticaal (zie figuur 8.3b). Het aanbod van arbeid verandert daarom nauwelijks als gevolg van fluctuaties in de vraag naar arbeid. Wat er vooral gebeurt, is dat de lonen flink omlaag gaan (zie de verticale dubbele pijl in de figuur). Een lagere vraag naar arbeid leidt vooral tot lagere lonen, niet tot minder banen. Dit is echter geheel in tegenstelling tot de werkelijkheid, waarin de lonen nagenoeg stabiel zijn en vooral de werkgelegenheid fluctueert (zie tabel 8.1).

Het derde punt geeft een mogelijke uitweg uit deze inconsistentie tussen de theoretische voorspelling en wat er feitelijk wordt waargenomen. Stel dat de lonen star zijn en dus niet kunnen reageren op veranderingen in de vraag naar arbeid. De situatie is weergegeven in figuur 8.3c. Een daling van de vraag naar arbeid leidt dan niet tot lagere lonen, maar alleen tot minder banen. Dit is de horizontale vette pijl. Nu zijn er ook mensen onvrijwillig werkloos; zij zouden graag willen werken tegen het geldende loon, maar kunnen helaas geen werk vinden. Empirisch onderzoek laat zien dat de lonen op de korte termijn inderdaad zeer star zijn. De grote vraag is dan waarom lonen star zijn. Precies op dat punt zijn de theoretici het nog niet echt eens. Op lange termijn zijn de lonen echter niet meer star en gelden de gebruikelijke neoklassieke modellen weer onverkort, het vierde punt. De korte termijn moet men echter niet opvatten als een paar maanden. In de praktijk omvat de korte termijn een termijn van twee à drie jaren.

Geld en inflatie

Conjunctuur is echter meer dan het begrijpen van fluctuaties van reële grootheden op de korte termijn. Aparte vermelding voor het begrijpen van de conjunctuurbewegingen verdient de invloed van geld en monetaire politiek. Inflatie en geld zijn sterk verbonden in het idee van de neutraliteit van geld, hetgeen door Friedman altijd bondig werd samengevat met de stelling 'inflatie is overal en altijd een monetair fenomeen'. De stelling kan ook anders geformuleerd worden door te stellen dat de verandering in de geldhoeveelheid geen effect heeft op de reële (langetermijn)groei van een economie. Een goed middel om deze zogenaamde *neutraliteit van geld* te begrijpen is om een geldtoename te zien als een geldhervorming (Krugman en Obstfeld, 1994), waarin de overheid van het land de nationale munteenheid herdefinieert. Zo hervormde de Franse overheid op 1 januari 1960 de nationale munteen-

heid – de franc – door nieuwe Franse francs uit te geven die ieder evenveel waard waren als 100 oude francs. Een recentere hervorming – de omzetting van de valuta van leden van de EMU in één Europese munt, de euro – spreekt wellicht meer tot de verbeelding. De euro stond in Nederland officieel gelijk aan 2,20371 guldens. Het effect van deze hervorming was dat het aantal geldeenheden in omloop verminderde en dat alle Nederlandse prijzen gehalveerd werden, naar $1/2,20$ van de oude Nederlandse waarden. Door deze herdefiniëring van de Nederlandse geldeenheid veranderde er niets aan het aantal goederen, de rentevoet of de relatieve prijzen van goederen: er was alleen sprake van een eenmalige verandering in het prijsniveau.¹⁰ Een verandering van de door de centrale bank in omloop gebrachte geldhoeveelheid heeft op de lange termijn hetzelfde effect als zo'n geldhervorming. Het verdubbelen van het geldaanbod heeft hetzelfde effect als een hervorming waarbij iedere oude munt vervangen wordt door twee eenheden van de nieuwe munteenheid.¹¹

Hyperinflatie

Het Duitsland van na de Eerste Wereldoorlog maakte een van de ergste hyperinflaties mee die de geschiedenis kent. De overwinnaars Frankrijk en Engeland waren uit op wraak. Duitsland zou moeten betalen voor de oorlogsschade die het de geallieerden had aangedaan. De Engelse econoom John Maynard Keynes doorzag het gevaar van de buitensporige herstelbetalingen die door Lloyd George en Clemenceau werden geëist. Hij onderkende vooral het grote gevaar van geldontwaarding. In zijn boek *The Economic Consequences of the Peace* (1919, blz. 220) haalt hij Lenin aan met de woorden: "Lenin heeft ooit eens beweerd dat de beste manier om het kapitalistische systeem te vernietigen het ondermijnen van de nationale munt is. Lenin had absoluut gelijk. Er is geen subtieler en geen zekerder middel om het fundament van de maatschappij omver te werpen dan het ondermijnen van de nationale munt. Het proces herbergt alle verborgen economische krachten die vernietiging bewerkstelligen en het geschiedt op een wijze die niet één man in staat is om vast te stellen." Keynes kreeg gelijk. De herstelbetalingen leidden snel tot enorme begrotingstekorten van de Duitse regering en omdat de tekorten deels door de bankbiljettenpers werden opgevangen, nam de inflatie tussen 1919 en 1922 hand over hand toe.

10

Dat sommige producenten gebruikmaakten van deze transitie en de verandering bij consumenten bij het omrekenen van prijzen om hun prijzen structureel te verhogen, is een ander verhaal.

11

Voor meniggen is dit een lastig te bevatten fenomeen, maar men kan zou het kunnen uitleggen door bijvoorbeeld de vraag te stellen wat er met het prijsniveau gebeurt bij een veiling in twee ronden, waarbij het aantal goederen constant blijft maar de hoeveelheid geld dat in omloop wordt gebracht sterk toeneemt in ronde twee.

Ondanks de lessen van de geschiedenis komt hyperinflatie nog steeds voor in instabiele economieën, zoals in Latijns Amerika gedurende de jaren zeventig en tachtig en onlangs nog in Argentinië en in de jaren negentig in Oost-Europese landen. In luttele maanden veranderde in 2002 de toestand in Argentinië van een rustige economie met een stabiele lage inflatie tot een totaal ontwrichte economie, waarin de inflatie 120 procent op jaarbasis bedroeg en de werkloosheid tot 22 procent steeg.¹² Een hyperinflatie blijft voor mensen die in stabiele economieën leven een abstractie, maar men krijgt er al een goed idee van door de verhalen van mensen te beluisteren hoe zij handelden in tijden van hyperinflatie. Mensen reageren doorgaans logisch op hyperinflatie en zoeken naar waardevaste goederen door middel van hamsteren of kapitaalvlucht. Dit betekent echter wel dat de geldeconomie vervalt tot de status van een ruileconomie en dan wordt opeens duidelijk hoe hoog de transactiekosten voor de ruil zijn en hoe waardevol betrouwbaar geld is. Het geld dat men dagelijks gebruikt, moet men kunnen vertrouwen. Wanneer dat vertrouwen afbrokkelt, is inflatie geboren, inflatie komt immers voort uit een gebrek aan vertrouwen in degene die het geld in omloop brengt.

Geldillusie

Het rekenen in tijden van inflatie – en zeker in tijden van hyperinflatie – wordt bemoeilijkt door het empirische feit dat meeste mensen aan het (psychologisch-economische) verschijnsel van *geldillusie* lijden. Geldillusie houdt in dat wanneer alle prijzen en inkomens waar mensen mee te maken hebben met precies hetzelfde percentage stijgen of dalen er toch een verandering in beslissingen optreedt (zie Shafir, Diamond en Tversky, 1997). Een rationeel mens zou alles bij het oude laten omdat hij niet rijker of armer is geworden, maar de irrationele mens doet dat niet omdat geld het denken beïnvloedt, al is men nog zo intelligent. Irving Fisher merkte al in zijn boek *The Money Illusion* (1928) op dat “iedereen wel aan een vorm van ‘geldillusie’ lijdt zodra het over de eigen nationale munt gaat. Deze lijkt voor hem een constante waarde te vertegenwoordigen, terwijl de munten van andere landen lijken te veranderen.” Geldillusie moeten we serieus nemen omdat het mensen financieel parten kan spelen als ze geen rekening houden met geldontwaarding.

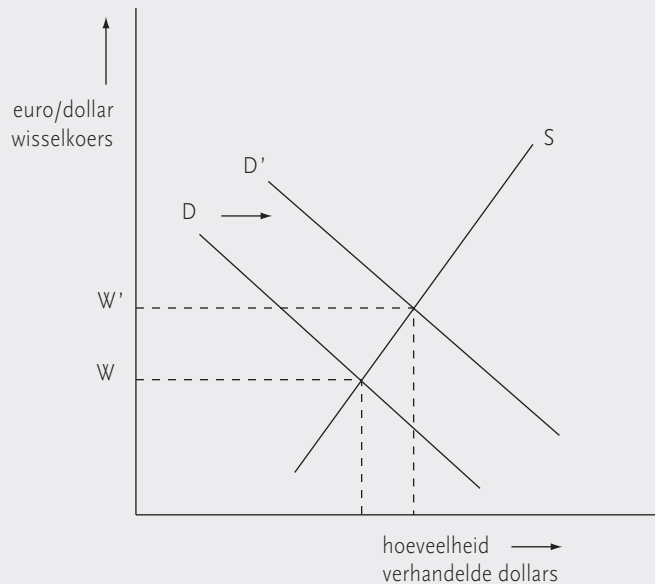
12

Zie hier bijvoorbeeld het katern *Argentinië* van De Nederlandsche Bank (2004).

Wisselkoersbeleid

De waarde van een valuta is onderhevig aan schommelingen, die weer voor een deel samenhangen met de overwaardering of onderwaardering van de valuta. Wie de kranten leest, krijgt het idee dat wisselkoersen het directe resultaat zijn van beslissingen van centralebankpresidenten. Het tegendeel is waar. Centralebankpresidenten kunnen slechts op indirecte wijze proberen wisselkoersen te beïnvloeden. Een eenvoudig diagram (zoals figuur 8.4) laat zien hoe het wisselkoersbeleid vorm gegeven wordt. Stel dat de voorzitter van de Fed (het stelsel van centrale banken in de VS) zich zorgen maakt om de inflatie en als reactie daarop de geldhoeveelheid wil verkrappen. De volgende keten van acties zou dan kunnen plaatsvinden. Een krap monetair beleid in de Verenigde Staten verhoogt de binnenlandse reële rente en vergroot daarmee de vraag naar Amerikaanse activa door buitenlandse beleggers. Een verhoging van de vraag naar Amerikaanse activa verhoogt op haar beurt de vraag naar dollars (de vraagcurve verschuift van D naar D') en het eindresultaat is dat de wisselkoers apprecieert.

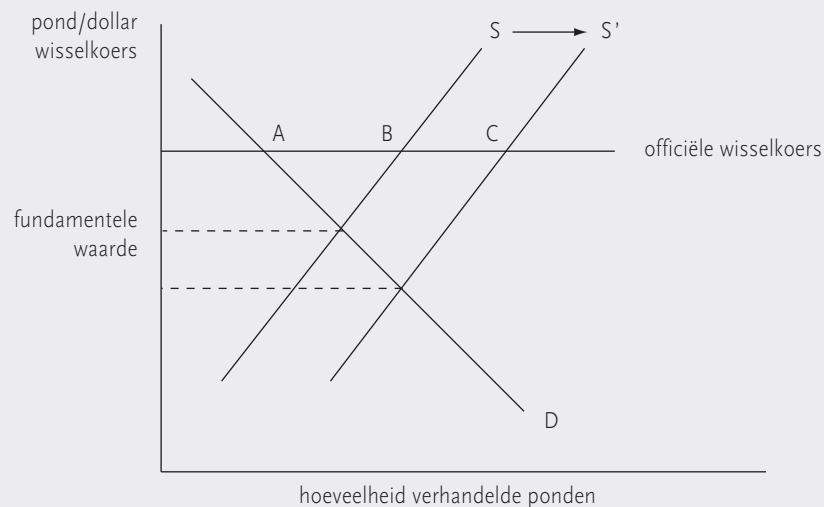
Figuur 8.4 Een verkrapping in monetair beleid van de Fed versterkt de dollar

Centrale banken

Verwachtingen spelen een grote rol in conjunctuurverschijnselen. Denk aan de varkenscyclus die ontstaat in sectoren waar het nu eenmaal tijd kost om productie-omvang te laten aansluiten bij afzetverwachtingen. De rol van *verwachtingen* kan misschien het beste worden geïllustreerd aan de hand van het uitvoeren van conjunctuurbeleid. Wisselkoersbeleid is één van de pijlers van het conjunctuurbeleid, maar tegelijkertijd een beleidsterrein vol voetangels en klemmen. Figuur 8.5 laat zien hoe bijvoorbeeld een speculatieve aanval op de wisselkoers van de pond een Engelse centrale bank in de problemen kan helpen. In eerste instantie is de pond overgewaardeerd; de evenwichtswaarde van de pond ligt onder de officiële koers, die de centrale bank beweert te allen tijde te garanderen. Om bij de bestaande vraag- en aanbodverhoudingen deze koers overeind te houden, moet de bank iedere periode de hoeveelheid van AB ponden aankopen. Omdat beleggers een devaluatie verwachten, beginnen zij een aanval op de centrale bank en verkopen ze massaal ponden. De fundamentele waarde zakt daardoor nog verder en de centrale bank wordt genoodzaakt om de hoeveelheid AC ponden aan te kopen teneinde de koers te kunnen handhaven.

Figuur 8.5 Speculatieve aanval op de Engelse pond

Een centrale bank kan dit niet eeuwig volhouden omdat bankreserves nu eenmaal beperkt zijn en de bank zal op termijn genoodzaakt zijn om de pond te devalueren, waarmee de verwachtingen van speculanten uitkomen. Zij kunnen nu met winst de ponden terugkopen, althans wanneer zij verwachten dat de pond zijn fundamentele waarde heeft bereikt.

Hier speelt de geloofwaardigheid van centrale banken een grote rol (zie voor geloofwaardigheid concept 5). Een ongeloofwaardige wisselkoers breekt natuurlijk iedere centrale bankier op – of deze nu aartsconservatief is of met alle politieke winden meewaait – maar in het bestieren van de centrale bank speelt zelfbinding een grote rol. Speculanten stellen centrale banken die beweren een vaste wisselkoers te bewaken, altijd op de proef en het is aan de centrale bankier om een geloofwaardige en stabiele koers te varen.

Een probleem met dit soort *vaste wisselkoersen* is dat de overheid c.q. de centrale bank van een land de wisselkoers vaststelt, in tegenstelling tot het systeem van *flexibele wisselkoersen* dat volledig wordt bepaald door vraag en aanbod van valuta. In een systeem van quasi-vaste wisselkoersen, zoals het Europees Monetair Systeem in het verleden was, moeten nationale overheden de waarde van hun valuta binnen bepaalde marges garanderen. Het systeem bleek echter niet stabiel. Speculatieve aanvallen dwongen Europese lidstaten om het quasi-vaste wisselkoerssysteem te verlaten en één *muntonie* te vormen, waarmee de wisselkoersen echt onomkeerbaar vastgeklonken waren. De enorm hoge transactiekosten verhinderen het uitstappen uit de muntunie. Hoewel de Europese landen onderling genieten van de voordelen van een vaste wisselkoers, blijft op Europees centraal niveau het geloofwaardigheidsprobleem van de ECB natuurlijk gewoon bestaan.

2.9 .3

Explicitering begrippen

Havo: goede tijden, slechte tijden ^a

concepten	beheersingsniveau		
	analyseren	grafisch	rekenkundig
conjuncturele verschijnselen			
geaggregeerde vraag en aanbod	●	●	
inflatie, deflatie en koopkracht	●	●	
welvaartsvast en waardevast	●		●
loon- en prijsrigiditeit	●	●	
werkloosheid en vacatures	●		●
geldhoeveelheid en omloopsnelheid	●		●
neutraliteit van geld en verkeersvergelijking van Fisher	●		●
wisselkoers en betalingsbalans	●		●
registratie van conjunctuur			
inflatiemeting (prijsindexcijfer)	●		●
conjunctuurindicatoren (consumenten- en producentenvertrouwen, uitzendbranche)	●		
conjunctuurbeleid			
conjunctuurbeleid en ingebouwde stabilisatoren	●		
centrale banken en rentebeleid			

^a
De bolletjes geven aan op welk vaardigheden-niveau (analyserend, grafisch of rekenkundig) de concepten beheerst dienen te worden.

concepten	beheersingsniveau		
	analyseren	grafisch	rekenkundig
verplichte contexten			
ecb en stabiliteitspact			
keuzeonderwerpen			
Keynesiaans conjunctuurmodel			
varkenscyclusmodel			
de crisis van de jaren 30			

Vwo: goede tijden, slechte tijden¹

concepten	beheersingsniveau		
	analyseren	grafisch	rekenkundig
conjuncturele verschijnselen			
geaggregeerde vraag en aanbod	●	●	
inflatie, hyperinflatie, deflatie en koopkracht	●		●
welvaartsvast en waardevast	●		●
geldillusie			
loon- en prijsrigiditeit	●	●	
werkloosheid en vacatures	●		●
geldhoeveelheid en omloopsnelheid	●		●
neutraliteit van geld en verkeersvergelijking van Fisher	●		●
wisselkoers, betalingsbalans en prijsflexibiliteit	●		●

^a
De bolletjes geven aan op welk vaardigheden-niveau (analyserend, grafisch of rekenkundig) de concepten beheerst dienen te worden.

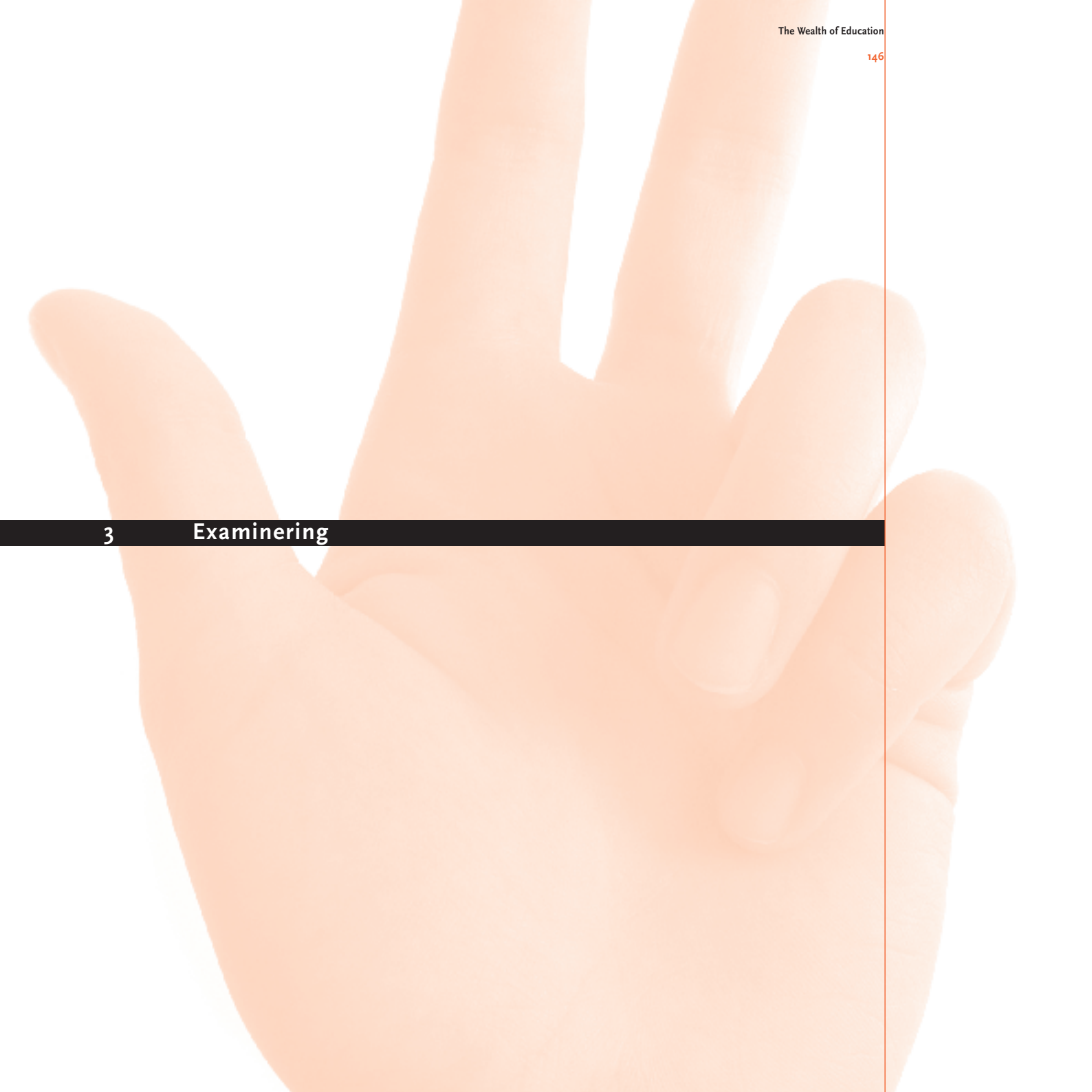
concepten	beheersingsniveau		
	analyseren	grafisch	rekenkundig
registratie van conjunctuur			
inflatiemeting (prijsindexcijfer)	●		●
conjunctuurindicatoren (consumenten- en producentenvertrouwen, uitzendbranche)	●		
conjunctuurbeleid			
conjunctuurbeleid en ingebouwde stabilisatoren	●		●
centrale banken en monetair (rente)beleid	●		●
vaste, flexibele wisselkoerssystemen en muntunie	●		
verplichte contexten			
ECB en stabiliteitspact			
keuzeonderwerpen			
verwachtingen en varkenscyclusmodel *			
acceleratormodel*			
afruil tussen inflatie en werkloosheid*			
de Kondratieff-golf			
Keynesiaans conjunctuurmodel			
de crisis van de jaren 30			
economische scholen*			

*

Een asterisk (*) achter de keuzeonderwerpen geeft aan dat deze onderwerpen door wetenschappelijke specialisten worden uitgewerkt in een essay zodat vakdidactici het geschikt kunnen maken voor docenten en leerlingen. Dit wordt in hoofdstuk 4 (paragraaf 4.4) verder toegelicht.

3

Examining

3.1 Inleiding

Een examenprogramma heeft alleen levenskansen in het voortgezet onderwijs als de vereiste kennis en vaardigheden bij een goede examinering kunnen worden teruggevraagd. In dit hoofdstuk worden integraal twee series van vier voorbeeldexamenopgaven voor respectievelijk havo en vwo getoond. De opgaven zijn in opdracht van de commissie door het CITO vervaardigd.

De twee series examenopgaven inclusief antwoordsuggesties (3.5) worden in dit hoofdstuk voorafgegaan door opmerkingen over de gewenste soort examenopgaven (3.2), de verdeling van het examenprogramma over het schoolexamen en centraal examen (3.3) en het gebruik van ICT bij de examinering (3.4)

3.2 Soorten examenopgaven

Bij het centraal examen wordt de huidige praktijk van de 'betoogvraag' en 'statistiekvraag' gehandhaafd. Rekenvaardigheden kunnen worden getoetst in vragen die met ongeveer 25% van het totale aantal scorepunten beloond kunnen worden. Rekenvaardigheden zullen altijd functioneel aan een concept(onderdeel) gekoppeld blijven.

3.3 Schoolexamen en centraal examen

Ook voor het vak economie wordt met ingang van 1 augustus 2007 de examenstof verdeeld in de verhouding van 60 procent voor het centraal examen en 40 procent voor het schoolexamen. Scholen zijn verplicht de gedefinieerde schoolexamenstof in de schoolexamens te toetsen. Daarnaast staat het ze echter vrij ook de rest van de examenstof in het schoolexamen te examineren evenals de wijze waarop. In dit kader wordt de volgende verdeling van het economieprogramma over school- en centraal examen, voor zowel havo als vwo, voorgesteld:

Schoolexamen	% examenstof	Centraal examen	% examenstof
Concept 1: Scharste	9	Concepten 2 t/m 8, inclusief verplichte contexten	63
Experimenten	14		
Keuzeonderwerpen	14		

Het examenprogramma is gericht op de modale leerling, i.c. de leerling die het profiel Economie & Maatschappij (E&M) heeft gekozen. Het is echter wenselijk dat het vak een uitstraling heeft naar leerlingen in de verschillende profielen en ook recht doet aan de kwaliteiten van de verschillende groepen leerlingen (C&M, N&T, N&G en E&M). Om tegemoet te komen aan de belangstelling en de competenties van de heterogene leerlingenpopulatie, wordt door middel van keuzeonderwerpen een differentiatie in het examenprogramma aangebracht. De keuzeonderwerpen worden per concept genoemd in de tabellen die het examenprogramma vormgeven. Bij het schoolexamen wordt elke kandidaat over (minimaal) twee keuzeonderwerpen geëxamineerd, waarvan er minimaal een uit de in de tabellen gepubliceerde lijst moet worden gekozen.

Het uitvoeren van experimenten is een wezenlijk onderdeel van het schoolexamen. In de inleiding van hoofdstuk 2 staat het doel van experimenten verwoord: leerstof grijpbaar maken. Bij een concrete toepassing van een theorie spreken leerlingen vooraf een bepaalde verwachting uit en controleren ze achteraf of deze heeft plaatsgevonden. Zo kan een leerling zich ook relatief gemakkelijk verplaatsen in een van de betrokken belangengroeperingen (en een mogelijke oplossing aandragen voor een economisch dilemma of probleemstelling). In het schoolexamendossier van elke kandidaat dienen verslagen van minimaal twee experimenten te worden opgenomen.

Praktische opdrachten die ook bij het huidige vak economie een rol spelen, liggen in het verlengde van deze experimenten. Vooral onderzoeksvaardigheden, maar ook informatie- en rekenvaardigheden evenals vaardigheden rond het bepalen van een standpunt zijn nodig om keuzeonderwerpen, experimenten en eventuele praktische opdrachten tot een goed einde te kunnen brengen. Hierbij is het omgaan met ICT voor leerlingen onontbeerlijk. In hoofdstuk vier wordt plaats ingeruimd voor de vormgeving van de keuzeonderwerpen en de experimenten en de wijze waarop het programma zich in de toekomst kan ontwikkelen.

3.4 ICT en examinering

Het gebruik van ICT biedt hoogstwaarschijnlijk ook in de toekomst onvermoede mogelijkheden. De vervolgcommissie wil de ontwikkeling van ICT-toepassingen bevorderen. Nergens zijn daarom onderdelen van het examenprogramma aan huidige gebruikstoepassingen van ICT gebonden. Het opnemen van experimenten in het programma kan een impuls aan het gebruik van ICT geven. Bij de ontwikkeling van ICT dient echter gewaakt te worden voor het risico dat ICT-toepassingen het karakter krijgen van een 'black box', waarbij veranderingen van input en output slechts naast elkaar worden gepresenteerd. Voorop staan inzicht en begrip van de eco-

nomische verbanden – het waarom van de inputveranderingen voor de output. Bij centrale examens wordt al volop met ICT geëxperimenteerd. De commissie ziet het echter niet als haar taak hiervoor randvoorwaarden te formuleren.

3.5

Voorbeeldexamenopgaven

Bij het maken van de opgaven is prioriteit gegeven aan opgaven die betrekking hebben op nieuwe concepten. In het onderwijsveld is immers nog geen ervaring opgedaan met het examineren van deze relatief nieuwe lesstof. Het aantal voorbeeldopgaven van vier voor zowel havo als vwo moet niet worden gezien als een aanwijzing voor het aantal opgaven in toekomstige centrale examens. Dat geldt ook voor de omvang van de opgaven en het aantal vragen per opgave. De voorbeeldopgaven zijn indicatieve examenopgaven en in een enkel geval is het aantal vragen per opgave bewust hoger gemaakt dan gebruikelijk om een zo duidelijk mogelijk beeld van de richting van de toekomstige examens te geven.

1

Voorbeeldopgave havo

bij de concepten Markt en Samenwerken en onderhandelen

Prijzenslag?

In een land domineren twee grote supermarktconcerns de markt voor detailhandel in levensmiddelen: Superdisco en Emar. Beiden concerns hebben een marktaandeel van ruim 40% en voeren een felle concurrentiestrijd. De consumentenvraag op deze markt blijkt prijselastisch te zijn. Superdisco overweegt voor haar complete assortiment de verkoopprijzen te verlagen. Het concern verwacht daarmee haar marktaandeel fors te kunnen vergroten. De huidige winstmarges bieden enige ruimte voor prijsverlaging. Of deze prijspolitiek van Superdisco succesvol zal zijn is mede afhankelijk van de reactie van concurrent Emar. In onderstaande tabel zijn de gevolgen van uiteenlopende strategieën in beeld gebracht. De getallen geven winstbedragen aan. In elke cel is als eerste de winst van Superdisco vermeld en als tweede de winst van Emar.

tabel 1

		Emar	
		wel prijsverlaging	geen prijsverlaging
Superdisco	wel prijsverlaging	40, 40	100, 0
	geen prijsverlaging	0, 100	60, 60

Opgaven bij Prijzenslag?

- 1 Uit welk(e) gegeven(s) in tabel 1 kan worden afgeleid dat de consumentenvraag op deze markt prijselastisch is? Licht het antwoord toe.
- 2 Leg uit hoe het publiceren van prijspeilingen door de consumentenbond de mate van prijselasticiteit van de vraag op deze markt kan beïnvloeden.

Als de twee supermarktconcerns dezelfde strategie kiezen, blijven de marktverhoudingen ongewijzigd. Toch verschillen in beide situaties de winstbedragen.

- 3 Geef voor dat verschil in winstbedrag een verklaring.

Stel dat in de beschreven situatie aan alle voorwaarden voor het bestaan van een prisonersdilemma is voldaan.

- 4 Leg uit waarom het in deze situatie aannemelijk is dat zowel Emar als Superdisco voor een prijsverlaging kiezen.

Antwoordsuggesties bij Prijzenslag?

- 1 Als één van beide supermarkten de prijzen verlaagt, stijgt daardoor blijkbaar de eigen afzet meer dan evenredig waardoor de winst naar 100 stijgt, terwijl de concurrent, die relatief duurder wordt de afzet meer dan evenredig ziet dalen waardoor de winst tot 0 daalt.
- 2 Naarmate de doorzichtigheid van deze markt voor consumenten toeneemt, stijgt de prijsgevoeligheid en daarmee de prijselasticiteit van de vraag op deze markt.
- 3 Als beide supermarktconcerns kiezen voor de strategie prijsverlaging, blijven de marktaandeelen van beide concerns gelijk, maar leidt een kleinere winstmarge er toe dat de winst van beide concerns daalt.
- 4 De keuze voor misschien wel 100 winst en minimaal 40 winst is aantrekkelijker dan misschien 60 winst en het risico van 0 winst.

Omnifoon mobieler

bron 1: uit een krant van maart 2003

Omnifoon krijgt concurrentie

Met de komst van mobiele telefonie komt er een einde aan het monopolie in de telecommunicatie voor het voormalige staatsbedrijf Omnifoon. De directie van Omnifoon ziet deze concurrentie met vertrouwen tegemoet. Het bedrijf heeft op het

gebied van technische expertise, kabelnetwerk en klantenrelaties een forse voorsprong op mogelijke nieuwkomers. Daarnaast heeft Omnifoon bij haar klanten een uitstekende reputatie opgebouwd als ervaren en betrouwbare leverancier.

bron 2:
uit het Jaarverslag
2003 van Omnifoon

“2003 was een mager jaar voor Omnifoon. De gerealiseerde omzetstijging naar een niveau van ruim 900 miljoen euro kon niet voorkomen dat er een verlies van 10 miljoen euro geleden werd. We zijn er onvoldoende in geslaagd de totale kosten, waarvan 88% bestond uit vaste kosten, te drukken. Onderstaande tabel geeft enige informatie over de samenstelling van onze omzet.”

gegevens van Omnifoon over 2003	abonnees	pre-paidbellers
omzet per klant (€)	768	168
aantal klanten	660.000	2.640.000
percentage klanten dat daadwerkelijk belt	100	90
beltijd per klant *)	6/1	1/6

*) verhouding ten opzichte van de andere groep klanten

bron 3: uit een krant van december 2003

Belfoon start prijsoorlog

Het jonge telecombedrijf Belfoon, dat zich tot nu toe uitsluitend op de markt voor pre-paid bellers begeeft, gaat met ingang van 1 januari 2004 haar tarieven voor pre-paid bellen fors verlagen. Met deze strategie hoopt Belfoon haar marktaandeel te vergroten. In een eerste reactie op dit bericht zegt de directie van Omnifoon dat niet met deze tariefsverlaging moet worden meegegaan. Op pre-paid bellen wordt ook nu nauwelijks

iets verdiend; als Omnifoon al winst maakt, komt dat van de abonnees. De directie van Omnifoon waarschuwt dat het alleen verstandig is om in deze prijzenslag mee te gaan, als op de markt voor mobiele telefonie op langere termijn voldoende winst kan worden gemaakt. De Raad van Commissarissen van Omnifoon adviseert daarentegen de prijzenslag met Belfoon aan te gaan, omdat het markt-

aandeel van Omnifoon anders krimpt. Volgens de Raad van Commissarissen moeten verliezen op de pre-paid markt voor lief genomen worden om op langere termijn concurrentie op de abonneemarkt te voorkomen. Een van de commissarissen stelt dat als de prijzenslag met Belfoon nu kan worden gewonnen, toetreding op de telecommarkt wordt afgeschrikt.

bron 4: uit een krant van februari 2004

MOBIELE TELEFONIE OVER DE TOP?

Marktanalisten voorspellen dat het verzadigingspunt op de markt voor mobiele telefonie nabij is. Zij adviseren de telecombedrijven om middelen in te zetten voor de ontwikkeling van in dit land nog niet beschikbare data-diensten zoals mobiel internetten, mobiel verzenden van tekst- en beeldberichten en een navigatiesysteem via satellietverbinding. Marktleider Omnifoon zegt in een reactie dat zij dit advies zal overnemen. Verder probeert

Omnifoon op korte termijn het resultaat te verbeteren door in overleg met de andere aanbieders op deze markt de maximale geldigheidstermijn voor pre-paid beltegoeden stap voor stap te halveren. Marketingdeskundigen houden er nu al rekening mee dat de mededingingsautoriteit in dit land met bezwaren komt als Omnifoon het voorgenomen beleid gaat uitvoeren.

Opgaven bij Omnifoon mobiel

- 1 Toon met een berekening aan dat Omnifoon in 2003 prijsdiscriminatie heeft toegepast.
- 2 Bereken het bedrag aan constante kosten voor Omnifoon in 2003.
- 3 Tegen welk onderdeel van het beleid van Omnifoon in 2004 zal de mededingingsautoriteit bezwaar maken? Verklaar het antwoord.

Uit de gegevens blijkt dat binnen Omnifoon een afweging wordt gemaakt om al dan niet mee te gaan in de door Belfoon aangezwengelde prijsoorlog. Over deze afweging staan hieronder vier vragen.

- 4 Leg uit dat, als het bellen door abonnees en het pre-paid bellen in sterke mate substituegoederen blijken te zijn van, hierin een extra argument voor het standpunt van de directie van Omnifoon kan worden gevonden.
- 5 Citeer de zin waaruit het reputatie-effect op de producentenmarkt blijkt. Licht de werking van dit effect in de beschreven marktsituatie toe.
- 6 Leg uit hoe uit bron 4 ondersteuning voor de waarschuwing van de directie kan worden afgeleid.

Antwoordsuggesties bij Omnifoon mobielers

- 1 Een berekening waaruit blijkt dat abonnees voor een vergelijkbare eenheid beltijd minder betalen dan pre-paid bellers.
Bijvoorbeeld:
abonnees: $\text{€ } 768 / 6 = \text{€ } 128$ per eenheid
pre-paid bellers: $\text{€ } 168$ per eenheid
- 2 totale omzet 2003: $\text{€ } 768 \times 660.000 + \text{€ } 168 \times 2.640.000 = \text{€ } 950.400.000$
totale kosten 2003: $\text{€ } 950.400.000 + \text{€ } 10.000.000 = \text{€ } 960.400.000$
constante kosten: $0,88 \times \text{€ } 960.400.000 = \text{€ } 845.152.000$
- 3 de afspraak met de andere aanbieders om de maximale geldigheidstermijn voor pre-paid beltegoeden te halveren. Uit de verklaring moet blijken dat een dergelijke afspraak concurrentiebeperkend is.
- 4 Indien pre-paid bellen bij Omnifoon relatief goedkoper wordt zullen klanten die via een abonnement bellen eerder overstappen op het minder winstgevende pre-paid bellen; daarom is het verstandig als Omnifoon niet meegaat in de prijsenslag.
- 5 “Een van de commissarissen stelt dat als de prijsenslag met Belfoon nu kan worden gewonnen, toetreding op de telecommarkt wordt afgeschrikt.”
Indien Omnifoon er nu in slaagt Belfoon weg te concurreren, wordt de telecommarkt in de toekomst voor nieuwkomers minder aantrekkelijk omdat de verwachting gerechtvaardigd is dat Omnifoon opnieuw een prijsoorlog zal aangaan om haar marktpositie veilig te stellen.
- 6 Doordat op een markt waar het verzadigingspunt is bereikt de winstmogelijkheden op langere termijn afnemen, is tijdelijk minder winst maken en marktaandeel verdedigen minder aantrekkelijk.

Zorg om betaalbare zorg

In het begin van de jaren tachtig begonnen in de Verenigde Staten de kosten van de gezondheidszorg te stijgen. Voor ouderen bestond een collectieve ziektekostenverzekering (Medicare). Maar de vergoedingen van Medicare werden onvoldoende om de kosten te dekken en de ouderen moesten op de particuliere verzekeringsmarkt aanvullende dekking zoeken.

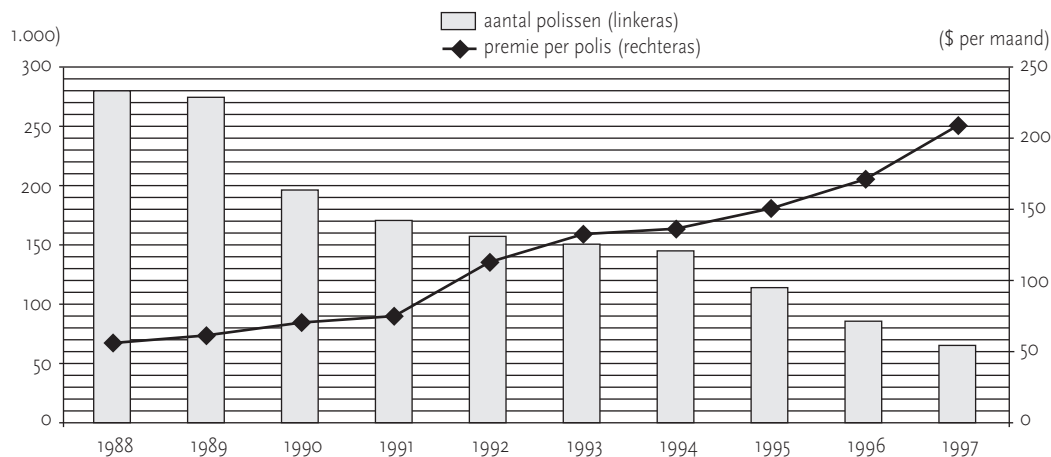
Een econoom die de markt voor gezondheidszorg analyseerde merkte over deze situatie op: “Zolang de ziektekostenverzekering in ons land collectief georganiseerd is, zal het ontbreken van prijsprikkels leiden tot onbetaalbare zorg.”

Toen de particuliere verzekeringsmaatschappijen, met de komst van vooral oudere klanten, hun kosten zagen stijgen, werden ouderen al snel geweerd. Om te voorkomen dat ouderen ten gronde zouden gaan ingeval van ziekte, werden in sommige staten verzekeraars aangezet een seniorenpolis aan te bieden, in ruil voor privileges bij andere verzekeringen.

In de staat Massachusetts werd Medex de meest verkochte seniorenpolis. In 1988 stonden er 280.000 Medex polissen uit die voor \$ 60 per maand een volledige dekking tegen ziektekosten boden. De kosten van de gezondheidszorg bleven echter sterk stijgen en de premies gingen omhoog. Sommige ouderen weken uit naar goedkopere verzekeringen met lagere dekkingen en andere zagen helemaal af van een verzekering. Maar het betrof hier in de meeste gevallen relatief gezonde senioren die dat risico konden nemen. De ouderen die veel medische zorg nodig hadden, konden nergens naar toe. Het aantal verzekerden bij de seniorenpolissen nam in snel tempo af, de kosten per verzekerde namen toe waardoor de rendementen steeds meer onder druk kwamen te staan. De grafiek in figuur 1 toont de ontwikkeling voor Medex. Een voor een stopten de maatschappijen met het aanbieden van de seniorenpolis.

(vrij naar: J. Sterman,
Business Dynamics,
Boston 2000)

figuur 1

Opgaven bij Zorg om betaalbare zorg

- 1 Leg uit dat er bij ziektekostenverzekeringen in het algemeen sprake is van 'asymmetrische informatie'.
- 2 Noem twee instrumenten die verzekeraars kunnen inzetten om dit probleem van asymmetrische informatie te beperken.
- 3 Verklaar de opmerking van de econoom.
- 4 Citeer het tekstgedeelte waaruit blijkt dat er in de geschetste situatie sprake is van averechtse selectie.
- 5 Leg uit dat de in figuur 1 weergegeven ontwikkeling van het aantal polissen zowel gevolg van als oorzaak voor de ontwikkeling van de premiehoogte kan zijn.
- 6 Laat met een berekening zien dat de totale premie-inkomsten uit de Medex seniorenpolis in 1997 lager waren dan in 1988.

De econoom beweert: “Zelfs in het geval de totale premie-inkomsten tussen 1988 en 1997 niet gedaald zouden zijn, had de verzekeraar toch steeds meer geld moeten toeleggen op de Medex seniorenpolis.”

- 7 Geef twee argumenten voor de bewering van de econoom.

Antwoordsuggesties bij Zorg om betaalbare zorg

- 1 Een antwoord waaruit blijkt dat verzekeraars vooraf niet weten hoe de gezondheidssituatie is van de personen die zich als verzekeringnemer aanmelden en dus niet de ‘slechte risico’s’ kunnen scheiden van de ‘goede risico’s’.
Een antwoord waaruit blijkt dat verzekerden achteraf hun gedrag kunnen aanpassen, als ze weten dat ze tegen de financiële risico’s van ziektekosten verzekerd zijn, hetgeen voor de verzekeraar een ‘moreel risico’ vormt.
- 2 voorbeelden:
 - eigen risico voor de verzekerde;
 - gezondheidsverklaring laten invullen (screening);
 - risicosolidariteit (laten) opleggen;
 - bonus-malus regeling instellen.
- 3 Uit het antwoord moet blijken dat de vraag naar zorg niet/onvoldoende reageert op het duurder worden van die zorg, omdat er per individu geen directe relatie is tussen de prijs die men betaalt voor de zorg en de kosten die voor die zorg gemaakt worden, waardoor de totale premie-inkomsten al vlug tekort schieten om de stijgende kosten te dekken.
- 4 “Sommige ouderen weken uit naar goedkopere verzekeringen met lagere dekkingen en andere zagen helemaal af van een verzekering. Maar het betrof hier in de meeste gevallen relatief gezonde senioren die dat risico konden nemen. De ouderen die veel medische zorg nodig hadden, konden nergens naar toe.”

- 5 Gevolg: door de stijgende premie wordt de seniorenpolis voor meer ouderen te duur en daalt de vraag naar het aantal polissen.
Oorzaak: omdat het aantal polissen daalt ziet de verzekeraar zich genoodzaakt om de premie te verhogen (omdat vooral de 'goede risico's' vertrekken) ten einde de te verwachten ziektekosten te kunnen dekken.
- 6 Door berekening blijkt dat de totale premie-inkomsten in 1988 nog ongeveer $280.000 \times \$ 60 \times 12 = \$ 201.600.000$ bedroegen en in 1997 waren afgenomen tot ongeveer $65.000 \times \$ 225 \times 12 = \$ 175.500.000$.
- 7 Voorbeelden van juiste argumenten zijn:
- stijgende kosten voor gezondheidszorg vragen eigenlijk om stijgende premie-inkomsten;
 - omdat alleen de 'slechte risico's' overbleven, stegen de te vergoeden ziektekosten harder dan de premie's;
 - ouderen die eenmaal de polis hadden afgesloten, pasten hun gedrag aan en maakten voor elke gezondheidsklacht gebruik van de 'gratis' gezondheidszorg.

Prijs de zorg!

In een land zijn alle burgers collectief verzekerd tegen ziektekosten. Er zijn meerdere particuliere verzekeraars, die voor ziektekosten een vergelijkbare polis aanbieden tegen een gelijke premie. Deze premie is inkomensafhankelijk tot een bepaalde maximumgrens. De premie vormt een verplichte inhouding op het bruto loon of de bruto uitkering.

De laatste jaren stijgen de uitgaven aan gezondheidszorg dusdanig dat het hele systeem onbetaalbaar dreigt te worden. Nieuwe technieken maken de kosten van gezondheidszorg steeds hoger en toenemende vergrijzing en het ontbreken van prijsprikkels leiden tot een (te) sterk groeiende vraag naar gezondheidszorg. Er gaan stemmen op om te komen tot meer marktwerking.

In een nationaal forum over deze problematiek worden uiteindelijk twee alternatieve plannen uitgewerkt (zie ook figuur 2):

Plan 1

Er komt een duaal stelsel voor de ziektekostenverzekering. Alle burgers zijn verplicht zich te verzekeren voor een basispakket. Daarvoor kunnen ze kiezen uit een van de particuliere verzekeringsmaatschappijen. De premie voor dit basispakket staat vast en bestaat uit een vast nominaal deel en een variabel inkomensafhankelijk deel. Daarnaast bieden alle verzekeraars aanvullende pakketten aan waarmee burgers ziektekosten kunnen verzekeren die buiten het basispakket vallen. Bij dit aanvullende deel is premiedifferentiatie toegestaan, mits gebaseerd op productdifferentiatie. Risicoselectie is niet toegestaan.

Verder gelden in dit stelsel:

- verzekeraars hebben acceptatieplicht: ze mogen 'slechte risico's' niet weigeren;
- verzekerden zijn vrij in het kiezen van een zorgaanbieder, zoals huisarts of ziekenhuis;
- verzekeraars mogen alleen voor geneesmiddelen een (beperkt) eigen risico invoeren.

Plan 2

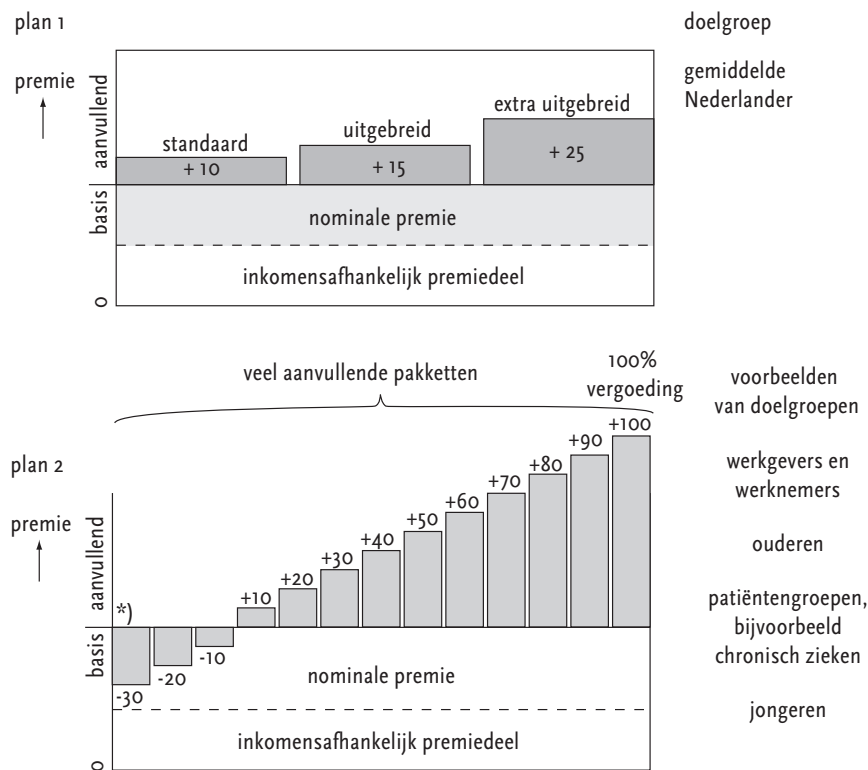
De ziektekostenverzekering wordt volledig geïndividualiseerd. Alle verzekeringsmaatschappijen mogen verzekeringspolissen op maat aanbieden aan individuele burgers. Er is geen acceptatieplicht voor verzekeraars. Premiedifferentiatie is toegestaan op basis van productdifferentiatie en op basis van risicoverschillen. Verzekeraars mogen zelf bepalen voor welke kosten er een eigen risico geldt en er mag een bonus-malus systeem worden gebruikt.

Verzekeraars mogen gaan onderhandelen met zorgaanbieders om tegen scherpe prijzen bepaalde, planbare, zorg in te kopen. Voor de verzekerden betekent dit dat ze bij de keuze voor een bepaalde verzekeringsmaatschappij ook kiezen voor een beperkt aantal zorgaanbieders.

In de forumdiscussie kwamen verder nog de volgende elementen aan bod:

- 1 De overheid moet een nationale toezichthouder instellen, die de kwaliteit van de aangeboden zorg en verzekeringen bewaakt en toeziet op de concurrentie.
- 2 Voor verzekeringsmaatschappijen die relatief veel 'slechte risico's' in hun klantenbestand hebben, moet een soort vereveningsfonds komen.
- 3 Bepaalde onderdelen van de zorg, zoals eerste hulp en huisarts, zouden uitgesloten moeten worden van marktwerking.
- 4 Wachtlijsten voor bepaalde behandelingen, die op dit moment een reëel gezondheidsrisico vormen, moeten verdwijnen.
- 5 Op dit moment beschouwen te veel burgers de premie voor de ziektekostenverzekering als een belasting.

figuur 2

(vrij naar themabijlage
Gezondheidszorg, NRC
Handelsblad, 20/21
november 2004)

*)
korting op de basispremie is mogelijk wanneer er sprake is van 'preferred providers': zorgaanbieders waarmee een verzekeraar afspraken maakt over grootschalige inkoop van bepaalde, planbare zorg, tegen een relatief lage prijs

Opgaven bij Prijs de zorg!

Schrijf als bijdrage aan de besluitvorming in dit land een betoog waarin je één van beide nieuwe plannen verdedigt.

Besteed daarbij aandacht aan de volgende aspecten:

- A het gevaar van risicoselectie in de ziektekostenverzekeringen
- B het streven naar beperking van de uitgaven aan gezondheidszorg
- C het gevaar van moreel risico bij het gedrag van verzekerden
- D het streven naar meer prijsprikkels in de gezondheidszorg

Maak verder naar keuze gebruik van 1 van de 5 bovenvermelde elementen uit de discussie.

Voorbeelduitwerkingen bij Prijs de zorg!

keuze voor plan 1

Plan 1 biedt de beste mix tussen betaalbare gezondheidszorg voor alle burgers – met name dank zij de combinatie van basisverzekering en acceptatieplicht – en het introduceren van een zeker mate van prijsprikkel, middels de premiedifferentiatie gekoppeld en enkele keuzemogelijkheden voor aanvullende pakketten. Risicoselectie en het gevaar van averechtse selectie zullen niet optreden, want verzekeraars hebben acceptatieplicht en voor de ‘goede risico’s’ bestaat er de keuzemogelijkheid voor een relatief lage premie voor een basisdekking.

Het inbrengen van een zekere prijsprikkel zal moeten leiden tot bewuster gebruik van de gezondheidszorg en daarmee tot een beperking van de uitgaven voor gezondheidszorg. Ook het eigen risico op geneesmiddelen zal aan deze beperking bijdragen. Mede met het oog op verkleinen van mogelijk moreel risico, zou het goed zijn als de overheid een nationale toezichthouder instelt, die toeziet op de kwaliteit van de zorg en op de concurrentie. Om te zorgen dat marktwerking in de zorg niet doorslaat naar onverstandig marktgedrag van verzekerden waaruit grote gezondheidsrisico’s ontstaan, moeten onderdelen als eerste hulp en huisarts uitgesloten worden van marktwerking.

keuze voor plan 2

Willen wij in dit land echt iets doen aan de onaanvaardbare wachtlijsten in de gezondheidszorg, dan moeten we kiezen voor een nieuw stelsel met zo veel mogelijk marktwerking. Te veel burgers zien op dit moment de premie voor de ziektekostenverzekering als een belasting. Elke vorm van prijsprikkel ontbreekt. Juist door prijsprikkels in te bouwen dwing je een ander gedrag bij verzekerden af, hetgeen uiteindelijk zal leiden tot beperking van de uitgaven aan zorg. Plan 2 realiseert dit het beste, omdat er sprake is van een grote mate van premiedifferentiatie. Dit op basis van vele keuzemogelijkheden in aanvullende pakketten bovenop het basispakket: hoe hoger de premie, hoe hoger de mogelijke vergoedingen. Daarnaast moet het systeem van 'preferred providers' stimuleren dat de verzekerde kiest voor een beperkte keuze uit zorgaanbieders in ruil voor korting op de basispremie. Voor planbare zorg moet dit goed uitvoerbaar zijn en biedt het de zorgaanbieders de kans de zorg beter in te plannen. En daarmee de wachtlijsten weg te werken.

Een vereveningsfonds voor verzekeringsmaatschappijen die veel 'slechte risico's' als klant hebben, moet voorkomen dat er risicoselectie plaatsvindt. Door in plan 2 te kiezen voor een differentiatie in doelgroepen, kan het gevaar van moreel risico verkleind worden. Op deze manier kan ook voorkomen worden dat 'goede risico's' de premie voor de ziektekostenverzekering te hoog vinden en gaan kiezen voor het 'niet-verzekeren' van bepaalde risico's.

5 Voorbeeld afwegingsvraag (betoog) havo
bij het concept Ruilen over de tijd

Je bent jong ... en wilt later ook een goed pensioen

In een krant stond de volgende ingezonden brief van een docent economie:

JONGEREN EN PENSIOEN

Als docent in het voortgezet onderwijs probeer ik mijn leerlingen voor te bereiden op belangrijke zaken waarmee zij later geconfronteerd zullen worden. Wat mij betreft hoort de pensioenproblematiek hier ook bij. In een tijd van toenemende vergrijzing zijn pensioenen voor de jongeren van vandaag misschien wel belangrijker dan voor de generatie die nu reeds volwassen is. De over-

heid geeft 65-plussers nu slechts een AOW-uitkering op minimumniveau en bovendien wordt de koopkracht van de AOW-uitkering steeds verder bedreigd. De houdbaarheid van een financiering van de AOW via het omslagstelsel, staat ter discussie. Daarnaast worden steeds meer pensioenen die bij werkgevers opgebouwd worden, omgezet van een systeem gebaseerd op het laatstver-

diende loon naar een systeem gebaseerd op het gemiddeld verdiende loon. En veel mensen beseffen niet dat parttime werken nadelig kan zijn voor de pensioenopbouw. Maar, dit zijn geen onderwerpen die jongeren direct aanspreken. Hoe kan ik dit op een pakkende manier behandelen?

vrij naar: NRC Handelsblad,
30 april 2005

Een medewerker van een jongerenorganisatie van een vakbond reageert op deze brief. Hij biedt aan in de klas van deze docent een betoog te houden over jongeren en pensioenen. Hij onderbouwt dit betoog met enkele gegevens uit een enquête die is afgenomen bij jongeren:

- 1 De meeste jongeren willen vanaf hun 25e iets gaan doen aan pensioenopbouw;
- 2 Een kwart van de jongeren wil daarvoor individueel sparen; driekwart ziet meer in collectieve regelingen;
- 3 De meeste jongeren willen op hun 60e stoppen met werken en denken dat ze ruim 80 jaar oud worden;
- 4 De meeste jongeren vinden dat een pensioenuitkering welvaartsvast moet zijn.
- 5 De meeste jongeren willen na hun opleiding liefst parttime werken.

Opdracht bij Je bent jong ... en wilt later ook een goed pensioen

- 1 Schrijf een samenhangend betoog over jongeren en pensioenen. Hierin moeten de volgende aspecten aan de orde komen:
 - a De bedreiging van de AOW-uitkeringen in de toekomst door de vergrijzing van de bevolking.
 - b Het mogelijk risico van een tekort in het pensioen dat jongeren opbouwen bij hun werkgever.
 - c De intertemporele afweging die jongeren zouden moeten maken als ze op hun 25e met pensioenopbouw beginnen.

Daarnaast moet naar keuze één van de onderstaande aspecten aan de orde komen. Kies daarbij het aspect dat het best in het betoog past.

- 1 één voordeel en één nadeel van een individuele besparing ten opzichte van collectieve regelingen;
- 2 één voordeel en één nadeel van een pensioenvoorziening met een welvaarts vaste uitkering;
- 3 het belastingvoordeel dat ontstaat wanneer het tarief voor de inkomstenbelasting voor de huidige top van het inkomen hoger is dan het tarief bij uitkering van het pensioen (de premie voor de individuele pensioenverzekering is, onder bepaalde voorwaarden, een aftrekpost voor de inkomstenbelasting).

Aanwijzingen

- De onderdelen van het betoog moeten logisch op elkaar aansluiten.
- Gebruik voor het betoog 180 woorden; een afwijking van 25 woorden is toegestaan.

Voorbeelduitwerking bij Je bent jong ... en wilt later ook een goed pensioen

Graag wil ik in enkele punten de problematiek rond pensioenen in de toekomst uiteenzetten. In een vergrijzende samenleving is het moeilijk om via een omslagstelsel collectieve pensioenuitkeringen te financieren. Er komen immers relatief minder actieven die de premies moeten afdragen, waaruit een steeds grotere groep inactieven een pensioen ontvangt. Dus zullen toekomstige generaties steeds meer zelf moeten sparen voor een goede oudedagsvoorziening.

Jongeren die liefst parttime werken zullen een evenredig lager inkomen ontvangen. Als diezelfde jongeren al op hun 60e willen stoppen met werken om daarna nog zo jaar lang te genieten van een pensioen dat meegroeit met de algemene loonontwikkeling (welvaartsvast), zullen zij hoge pensioenpremies moeten betalen aan een pensioenfonds of financiële instelling. Anders dreigt er een pensioentekort. Dat betekent dat jongeren bereid moeten zijn om een groot deel van hun inkomen niet direct te besteden, maar te sparen voor bestedingen later.

keuze-aspect 1

Dat sparen kan collectief geregeld worden, waarbij wellicht de overheid de pensioenopbouw financieel kan ondersteunen. Er kan ook individueel gespaard worden, hetgeen vaak leidt tot hogere premies, maar ook meer mogelijkheden biedt om een pensioen op te bouwen dat beter past bij de individuele wensen.

keuze-aspect 2

Een pensioenuitkering die welvaartsvast is garandeert dat de koopkracht van de uitkering meestijgt met de gemiddelde loonontwikkeling. Nadeel van zo'n uitkering is dat de premies naar verhouding hoog zijn en dat in perioden van economische neergang de koopkracht van de uitkering zelfs kan afnemen.

keuze-aspect 3

Als door het betalen van premies inkomen uit een jaar met een hoog inkomen kan worden overgeheveld naar een jaar met een relatief laag inkomen leidt dat tot een belastingvoordeel doordat over het overgeheveld inkomen een lager percentage inkomensheffing moet worden betaald.

Naar een pensioen op maat

In een land maakt de vergrijzing het steeds moeilijker om welvaartsvaste pensioenen te garanderen aan de burgers. Op dit moment (2005) kent het land een stelsel voor pensioenen, bestaande uit twee peilers:

I een ouderdomspensioen voor alle mensen van 60 en ouder

Dit pensioen wordt collectief gefinancierd via een omslagstelsel. Uitsluitend actieven betalen premie voor het ouderdomspensioen; de premie is een vast percentage van het bruto inkomen.

II aanvullende pensioenen

De aanvullende pensioenen worden gefinancierd via een kapitaaldeckingsstelsel. Ze zijn welvaartsvast en gebaseerd op het eindloon (laatst verdiende loon). Over een deel van het bruto loon, te weten 110% van het wettelijk minimumloon (wml), wordt geen aanvullend pensioen opgebouwd. Dat noemen we de franchise. Het 'verlies' van dit deel van het inkomen wordt na pensionering opgevangen door het collectieve ouderdomspensioen (zie I.).

De econoom Mans denkt de betaalbaarheid van het pensioenstelsel in de toekomst te kunnen verbeteren met een alternatief stelsel: het stelsel Mans. Hij denkt de betaalbaarheid van de pensioenen vooral te verbeteren door veranderingen aan te brengen in de premiegrondslag en in de uitkeringsbehoefte. In zijn stelsel wil Mans ten opzichte van het huidige stelsel de volgende wijzigingen aanbrengen:

- 60-plussers gaan premie ouderdomspensioen betalen over het aanvullende pensioen
- de franchise wordt verlaagd naar 85% van het wml
- de aanvullende pensioenen worden waardevast
- de aanvullende pensioenen worden gebaseerd op het middelloon (gemiddeld verdiende loon); het middelloon bedraagt gemiddeld 80% van het eindloon

In onderstaande tabel zijn de premiepercentages van het huidige stelsel en van het stelsel Mans opgenomen.

tabel 1

Premiepercentages pensioenen in beide stelsels (in % van het bruto premie-inkomen)				
	ouderdomspensioen (omslag)		aanvullend pensioen (kapitaaldekking)	
	stelsel A	stelsel B	stelsel A	stelsel B
2005	14%	14%	7%	7%
2010	14%	14%	13%	9%
2025	18%	17%	25%	15%
2040	21%	18%	26%	15%

Opgaven bij Naar een pensioen op maat

- 1 Leg uit waarom vergrijzing in het algemeen de betaalbaarheid van pensioenen in gevaar brengt.
- 2 Hoe blijkt uit bovenstaande context dat stelsel B het stelsel Mans is? Verklaar het antwoord door uit te gaan van de premies voor aanvullende pensioenen in de tabel.

Een alleenverdiener in dit land heeft in 2005 een bruto inkomen dat 50% hoger is dan het wettelijk bruto minimumloon (wml).

- 3 Bereken hoeveel procent van zijn totale bruto inkomen deze alleenverdiener, in het huidige stelsel (A), moet afstaan aan premie aanvullend pensioen.

De econome Hekking vergelijkt de beide stelsels. Zij doet, naar aanleiding van de gegevens uit de tekst en de tabel, de volgende uitspraken:

uitspraak 1: Het huidige stelsel zal, zeker in vergelijking met het stelsel Mans, in de toekomst leiden tot een neerwaartse druk op de kapitaalmarktrente.

uitspraak 2: Het stelsel Mans zal de arbeidsdeelname van oudere arbeidskrachten verlagen.

- 4 Leg uitspraak 1 uit.
- 5 Leg uitspraak 2 uit.

Hekking constateert dat de steeds verdergaande vergrijzing in het land in combinatie met toenemende onzekerheid over het voortbestaan van het collectieve ouderdomspensioen, er toe leidt dat steeds meer burgers kiezen voor individuele spaarregelingen op basis van kapitaaldekking. En dat ondanks het feit dat de huidige rentestanden erg laag zijn.

- 6 Noem twee mogelijke voordelen voor een burger van pensioenopbouw via een kapitaaldeckingsstelsel, in vergelijking met een omslagstelsel.
- 7 Leg uit waarom rente gezien kan worden als 'de prijs van tijd' bij pensioenopbouw volgens een kapitaaldeckingsstelsel.

Antwoordsuggesties bij Naar een pensioen op maat

- 1 Door vergrijzing neemt naar verhouding het aantal actieven dat inkomen en daarmee ook premieopbrengsten genereert af, terwijl er naar verhouding juist meer inactieven zijn die aanspraak maken op pensioenuitkeringen.
- 2 in stelsel B stijgen de premies voor de aanvullende pensioenen minder snel,
 - omdat deze pensioenen niet langer welvaartsvast worden;
 - omdat deze pensioenen voortaan op het middelloon worden gebaseerd.
- 3
$$\frac{0.07 \times (150-110)}{150} \times 100 = 1,9\%$$
- 4 Uit de tabel kan afgeleid worden dat in het huidige stelsel de premieafdrachten voor aanvullende pensioenen op basis van kapitaaldekking vanaf 2010 sterk zullen toenemen, hetgeen een groter aanbod van kapitaal op de vermogensmarkt zal opleveren waardoor de kapitaalmarktrente zou kunnen dalen.
- 5 Het stelsel Mans kan stimulerend werken op vervroegde uittreding uit het arbeidsproces, omdat niet langer het eindloon bepalend is voor de hoogte van het aanvullende pensioen.
- 6 .via kapitaaldekking kan de individuele burger het op te bouwen pensioen specifiek afstemmen op de eigen omstandigheden/wensen/mogelijkheden
 - via kapitaaldekking kan het mogelijk zijn bepaalde fiscale voordelen te behalen
 - via kapitaaldekking is het mogelijk (maar niet zonder risico) om pensioenopbouw te combineren met het behalen van rendement op geld dat tijdelijk niet voor consumptie wordt ingezet
- 7 De hoogte van de rente speelt een cruciale rol bij de afweging van de keuze lenen of sparen en die keuze is in feite ook een keuze voor consumptie nu of consumptie later; pensioenpremies vormen immers een vermindering van het voor consumptie beschikbare huidige en tegelijk een basis voor toekomstig beschikbaar inkomen.

Ondernemen iets voor jou?

“Hallo, wij zijn ESU. ESU staat voor Educatieve Software Uitgeverij. Wij verhuren laptops en onderwijsondersteunend materiaal voor leerlingen in de Tweede Fase van het voortgezet onderwijs in Nederland.”

Met deze tekst starten vijf leerlingen van een middelbare school hun prijswinnende ondernemingsplan.

In het kader van deze opgave veronderstellen we:

- ESU wordt opgericht als een vennootschap onder firma (VOF).
- De vijf vennoten, allen 16 of 17 jaar oud, zijn door de rechter handelingsbekwaam verklaard voor rechtshandelingen met betrekking tot ESU (handlichting).
- Het startvermogen van ESU is € 100.000; de vijf vennoten brengen ieder een gelijk deel in en lenen dit geld van familieleden.
- Om de totale investeringen te financieren zal er ook geld geleend moeten worden bij een bank of andere financiële instelling. Deze financieringsbehoefte wordt geschat op € 126.000.
- De te verhuren laptopcomputers worden door ESU tegen een vaste vergoeding ingehuurd bij een grote computerfirma.
- In eerste instantie richt ESU zich op een beperkte afzetmarkt: een vijftiental scholen in de regio.

Opgaven bij Ondernemen iets voor jou?

- 1 Leg uit waarom het lenen van geld bij een bank voor een onderneming minder voordelig kan zijn dan het lenen bij familieleden.
- 2 Leg uit waarom het voor het voortbestaan van ESU verstandig is dat de vijf eigenaren met deze familieleden afspraken over termijn, aflossing en vergoeding van de lening contractueel vastleggen.
- 3 Leg uit dat de financieringsbehoefte van ESU nog groter geweest zou zijn, als de onderneming niet had gekozen voor een huurconstructie voor het verkrijgen van de laptopcomputers.

Na een jaar blijkt de onderneming zo succesvol, dat er gedacht kan worden aan uitbreiding. De extra investering die nodig is voor de uitbreiding willen sommige vennoten (deels) financieren via het speciale Starterskrediet van de Plusbank (zie informatie op de volgende pagina).

Andere vennoten denken dat het verstandiger is om extra middelen aan te trekken door medeleerlingen te vragen een aandeel te nemen in ESU. Gedacht wordt aan een inleg van € 1.000 per leerling, waarbij die leerling dan recht krijgt op een winstuitkering en beperkt aansprakelijk zal zijn tot maximaal de hoogte van zijn of haar aandeel.

De uitbreidingsplannen betekenen ook dat ESU voortaan alle scholen in Nederland als potentiële klanten beschouwt. Om deze klanten te bereiken worden er enkele vertegenwoordigers ingehuurd. Deze vertegenwoordigers komen niet in vaste dienst van ESU, maar krijgen een beloning die volledig gekoppeld is aan het aantal en de omvang van de huurcontracten die ze weten af te sluiten. Voor het trainen van deze vertegenwoordigers zal ESU een extra investering doen in de vorm van een intern opleidingsprogramma. De leraar economie, die ESU over de uitbreidingsplannen adviseert, beweert:

bewering 1

“Gezien de grote mate van risicoaversie verwacht ik dat jullie niet veel leerlingen bereid zullen vinden om aandeelhouder in ESU te worden.”

bewering 2

“Een logisch vervolg op de uitbreidingsplannen kan het omzetten van de VOF in een BV zijn.”

Starterskrediet Plusbank

Voor startende ondernemingen en jonge ondernemingen die willen uitbreiden, bieden wij onder gunstige voorwaarden het zogenaamde ‘starterskrediet’ aan.

Waarin verschilt dit starterskrediet van een ‘normale’ banklening of hypothecaire lening?

- er is geen onderpand vereist
- indien gewenst, kan deze lening maximaal vijf jaar aflossingsvrij gemaakt worden
- een lagere rente dan de rente bij een vergelijkbare persoonlijke kredietvorm

Op dit moment gelden de volgende rentepercentages (op jaarbasis) voor dit starterskrediet:

aantal aflossingsvrije jaren	0	1	2	3	4	5
bijbehorend rentepercentage	7,8%	7,9%	8,0%	8,1%	8,2%	8,3%

Bijzondere voorwaarde voor jonge ondernemers:

Indien de ouders van jonge ondernemers bereid zijn met een (extra) hypotheek op hun huis garant te staan voor de lening, vraagt de Plusbank een lagere rente dan bovenstaand vermeld.

- 4 Leg uit waarom het rentepercentage voor het starterskrediet hoger is, naarmate het aantal aflossingsvrije jaren hoger is.
- 5 Leg uit waarom de bank, onder de bovenvermelde bijzondere voorwaarde, bereid is een lagere rente te vragen op het starterskrediet.
- 6 Leg uit wat de leraar economie bedoelt met bewering 1.
- 7 Verklaar bewering 2.
- 8 Leg uit op welke manier de beloningsstructuur die ESU kiest voor de vertegenwoordigers, kan leiden tot een grotere mate van zelfbinding bij die vertegenwoordigers.
- 9 Leg uit dat er bij de extra investering van ESU in de opleiding van de vertegenwoordigers sprake kan zijn van verzonken kosten.

Antwoordsuggesties bij Ondernemen iets voor jou?

- 1 Een bank zal een hogere rente rekenen en/of minder soepele aflossingsvoorwaarden hanteren, hetgeen een gevolg kan zijn van:
 - het winststreven van een commerciële instelling;
 - het feit dat een bank minder goed kan controleren hoe de middelen besteed worden en dus meer risico loopt bij het incasseren van de vordering.
- 2 Omdat deze familieleden geen (mede-)eigenaren zijn van de onderneming, hebben zij geen belang bij winstgevendheid en/of voortbestaan van ESU. Zonder contractuele afspraken zouden zij dus elk moment hun uitgeleende geld kunnen opeisen en daarmee het voortbestaan van ESU in gevaar brengen.
- 3 In dat geval had ESU de laptops moeten aanschaffen als eigen inventaris (vaste activa) en daarvoor zou een extra investering vereist zijn.

- 4 Hoe langer de onderneming wacht met het aflossen van de schuld, hoe groter het risico is voor de geldverstrekker dat het uitgeleende geld niet/niet volledig terugbetaald kan worden.
- 5 Omdat de bank met een hypotheek (huis als onderpand) meer zekerheid heeft dat de vordering kan worden geïncasseerd, kan zij een lagere risicopremie rekenen.
- 6 Leerlingen vermijden liever het risico dat ze hun ingelegde geld kunnen verliezen en zullen dus eerder hun spaargeld op een rentegevende bankrekening zetten.
- 7 De docent verwacht dat ESU als BV beter in staat zal zijn om meer vermogen (eigen en vreemd) aan te trekken voor het financieren van de uitbreidingsplannen
- 8 De vertegenwoordigers hebben alle belang bij een hoge omzet van ESU, omdat hun eigen beloning daaraan gekoppeld is.
- 9 Met de investering maakt ESU kosten voor een verbetering van de productiefactor arbeid en deze kosten gaan verloren als de samenwerking tussen ESU en de vertegenwoordigers wordt verbroken.

Waar gaat Europa naar toe?

Het Centraal Planbureau (CPB) heeft onderzoek gedaan naar een aantal mogelijke ontwikkelingen van de Europese economie en van die van Nederland als onderdeel daarvan. De studie – “Four Futures of Europe”- beschrijft vier scenario's voor de lange termijn ontwikkeling van de Europese economie tussen 2000 en 2040. Wat worden de belangrijkste uitdagingen voor de landen van de Europese Unie, in het kader van uiteenlopende ontwikkelingen als uitbreiding van de EU, vergrijzing in Europa, stijgende loonongelijkheid? En op mondiaal niveau krijgt Europa te maken met een verdergaande liberalisering van de wereldhandel en de opkomst van nieuwe economische grootmachten als China en India.

Twee van deze vier scenario's worden in deze opgave nader bekeken:

Globaliserende Economie (GE)

- Europese Unie wordt echte economische en politieke unie
- Mondiaal een zeer vergaande liberalisering van de handelsbetrekkingen
- Terugtrekkende nationale overheden en meer ruimte voor particulier initiatief
- Sociaal-economisch minder solidariteit
- Forse toename van de milieuvervuiling

Regionale Samenlevingen (RS)

- Versterking van economische integratie
EU blijft beperkt tot enkele kernlanden
- EU breidt niet verder uit
- Nationale overheden bepalen grotendeels de economische ontwikkeling
- Collectief geregelde sociaal-economische solidariteit
- Veel aandacht voor milieuverbetering
- Mondiaal weinig vrijhandel en weinig economische samenwerking

Opgavten bij Waar gaat Europa naar toe?

In de bijlage bij deze opgave staan 8 statistieken.

Voor de berekening van de kengetallen, zoals deze zijn opgenomen in de statistieken 1 tot en met 6 bij deze opgave, gebruikt het CPB een economisch model.

In dat model wordt onder andere uitgegaan van een verband tussen de ontwikkeling van het BBP, van de werkgelegenheid en van de arbeidsproductiviteit.

- 1 *Bereken de in statistiek 1 opengelaten groei van de arbeidsproductiviteit in de periode 1980-2000.*

Volgens economen wordt economische groei voor het grootste deel bepaald door de mate van technologische vooruitgang van een economie.

- 2 *Wordt deze visie ondersteund door een statistiek van het CPB? Verklaar het antwoord.*

Uit statistiek 4 blijkt dat in het scenario Regionale Samenlevingen de productiefactor arbeid géén positieve bijdrage levert aan de economische groei van de EU15 tussen 2000 en 2040. De afnemende werkgelegenheid in arbeidsjaren (statistiek 1) wijst in dezelfde richting.

- 3 *Leg uit hoe ook uit statistiek 2 afgeleid zou kunnen worden dat de productiefactor arbeid in dit scenario geen positieve bijdrage levert aan de economische groei van de EU15.*

- 4 *Verklaar waarom dit juist in dit scenario het geval is.*

- 5 *Verklaar op basis van statistiek 2 de relatief lage bijdrage van de productiefactor kapitaal aan de economische groei, in het scenario Regionale Samenlevingen.*

Met name de niet-OESO landen lijken gebaat bij een verdergaande liberalisering van de wereldhandel.

- 6 *Leg uit hoe dit blijkt uit de statistieken 3 en 5.*

Liberalisering van de wereldhandel kan gepaard gaan met grotere regionale verschillen in groeitempo van de economie.

- 7 Verklaar dit met behulp van het begrip afnemende meeropbrengsten van kapitaal.

Een econoom die deze cijfers bestudeert zegt:

“Ik verwacht dat er tussen de Europese Unie en de VS in de periode na 2005 sprake zal zijn van convergentie op het gebied van economische groei en ontwikkeling.”

- 8 Geef op basis van twee statistieken één argument voor en één argument tegen deze verwachting van de econoom.”

Antwoordsuggesties bij Waar gaat Europa naar toe?

- 1 $\frac{\text{BBP}}{\text{werkgelegenheid}} = \text{arbeidsproductiviteit} > 1980\text{-}2000: \frac{102,2}{100,7} \times 100 = 101,5$
de arbeidsproductiviteit steeg met 1,5%
- 2 ja
Uit statistiek 4 blijkt dat in elk van de 2 scenario's de totale groei van het BBP voor meer dan de helft wordt bepaald door de mate van technologische vooruitgang.
- 3 Uit statistiek 2 blijkt dat in het scenario Regionale Samenlevingen in 2040 het werkloosheidspercentage op een relatief hoog niveau blijft, hetgeen in combinatie met een dalend aandeel van de werkzame beroepsbevolking in de totale bevolking duidt op een daling van het aantal werkzame personen.
- 4 Uit de verklaring moet blijken dat het scenario Regionale Samenlevingen weinig ruimte laat voor particuliere initiatieven, hetgeen zichtbaar leidt tot weinig creatie van nieuwe banen.
- 5 In het scenario Regionale Samenlevingen daalt de spaarquote het sterkste, hetgeen kan betekenen dat er te weinig particuliere besparingen beschikbaar komen voor investeringen.

- 6 Liberalisering van de wereldhandel wordt vooral gerealiseerd door internationale samenwerking en uit statistiek 3 blijkt dat in de periode 2000-2040 de hoogste economische groei wordt gerealiseerd door de niet-OESO landen in het scenario Globaliserende Economie.
- 7 Liberalisering van de wereldhandel biedt met name de landen met een lager inkomen per capita meer mogelijkheden tot versterking van de economische groei. In deze landen is vaak het rendement van investeringen in kapitaal relatief groot, hetgeen in samenhang met een steeds verdergaande liberalisering van de internationale kapitaalmarkten een (extra) stimulans kan zijn voor economische groei.
- 8 Voorbeelden van argumenten voor:

uit statistiek 5 blijkt dat met name in het scenario GE de onderlinge handel tussen EU15 en de VS fors zal toenemen tussen 2000 en 2040 en bij intensievere handelsbetrekkingen in een sterk geliberaliseerde wereldeconomie zal meer uitwisseling van arbeid, kapitaal en technologie plaatsvinden.

uit statistiek 8 blijkt dat de jongeren in de meeste landen van de EU15 aanmerkelijk beter zijn in exacte vaardigheden dan de jongeren in de VS, hetgeen (op termijn) een belangrijke basis kan vormen voor versnelling van de technologische vooruitgang (kenniseconomie).

Voorbeelden van argumenten tegen:

uit statistiek 6 blijkt dat de achterstand van EU15 op de VS inzake arbeidsproductiviteit tussen 2000 en 2040 nog groter zal worden, ongeacht welk scenario gevolgd zal worden.

uit statistiek 7 blijkt dat sinds 1991 de uitgaven aan onderzoek en ontwikkeling in de EU15 structureel lager zijn dan in de VS, hetgeen (voorlopig) de Europese Unie een grote achterstand oplevert wat betreft potentieel voor economische groei.

Statistische gegevens bij Waar gaat Europa naar toe?

statistiek 1

De economische ontwikkeling in de EU15, volgens twee langetermijnsenario's: enkele groeicijfers

% jaarlijkse groei	historisch 1980-2000	globaliserende economie		regionale samenlevingen	
		2000-2020	2020-2040	2000-2020	2020-2040
wereldhandel ¹	5,6	5,8	5,4	2,9	1,8
werkgelegenheid ²	0,7	0,5	0,2	-0,2	-0,8
BBP	2,2	2,7	2,3	1,1	0,2
arbeidsproductiviteit ³	...	2,1	2,0	1,2	1,0
bevolking	0,3	0,4	0,2	0,0	-0,3

1
dit cijfer betreft de totale groei van het volume van de wereldhandel; de overige cijfers hebben alleen betrekking op de EU15 (= de huidige Europese Unie met 15 lidstaten)

2
in arbeidsjaren

3
per arbeidsjaar

statistiek 2

De economische ontwikkeling in de EU15, volgens twee langetermijnsenario's: enkele kengetallen/kenmerken

ratio	1980	globaliserende economie			regionale samenlevingen		
		2000	2020	2040	2000	2020	2040
participatiegraad ⁴	43,1	46,6	46,5	45,8	46,7	44,7	40,2
werkloosheid ⁵	7,0	8,5	6,2	3,9	8,5	8,4	8,3
spaarquote ⁶	-	18,8	19,5	15,6	18,8	16,7	12,7
reële rentevoet	-	3,6	4,2	3,8	3,6	3,0	2,6
aandeel intra-EU handel ⁷	54,0	53,5	46,4	39,4	53,5	53,3	52,8

4
werkzame beroepsbevolking in procenten van de totale bevolking

5
in procenten van de beroepsbevolking

6
besparingen in de particuliere sector als percentage van het BBP

7
handel tussen lidstaten onderling als % van de totale handel van de EU15

statistiek 3

De economische groei in de EU15, volgens twee langetermijnsenario's: vergeleken met andere regio's				
% jaarlijkse groei BBP	globaliserende economie		regionale samenlevingen	
	2000-2020	2020-2040	2000-2020	2020-2040
EU15	2,7	2,3	1,1	0,2
VS van Amerika	3,0	2,2	2,0	0,9
Oost-Europa	4,4	3,3	2,6	1,5
overige landen OESO	1,8	1,6	1,0	0,2
niet-OESO landen	5,5	4,6	4,1	3,2

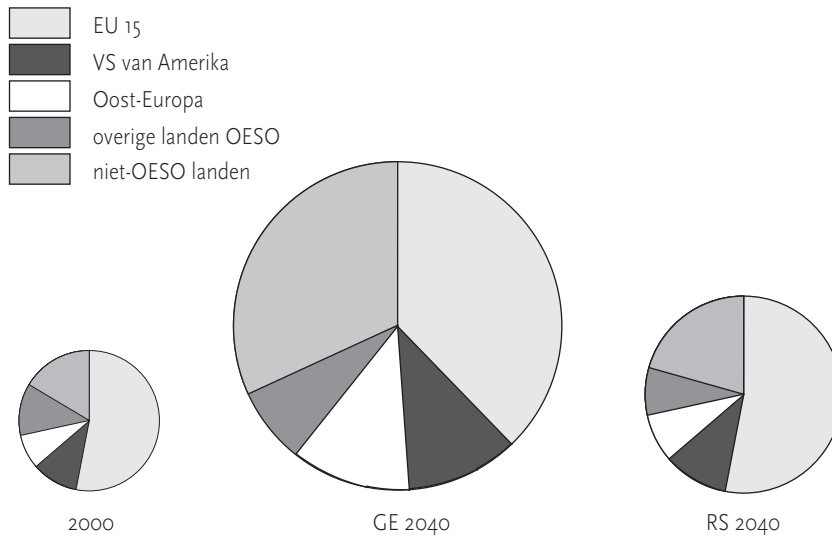
Oost-Europa: inclusief Turkije
 overige landen OESO: o.a. Japan, Korea, Canada, Australië, Nieuw-Zeeland, Noorwegen, Zwitserland
 niet-OESO landen: o.a. China, Taiwan, India, Brazilië, Mexico, Argentinië, Afrikaanse landen

statistiek 4

Factoren die de economische groei in de EU15 bepalen, afgezet tegen de bevolkingsgroei in de EU15: totale periode 2000-2040		
% jaarlijkse groei	globaliserende economie	regionale samenlevingen
arbeid	0,2	-0,2
kapitaal	0,9	0,4
technologische vooruitgang	1,3	0,5
totale groei BBP	2,4	0,7
bevolkingsgroei	0,3	-0,2

statistiek 5

Waar gaat de export van de landen van de EU15 naar toe: nu in 2000 en straks in 2040?

NB: De omtrek van de cirkels is gerelateerd aan de absolute omvang van de totale export van de 15 lidstaten van de EU.

statistiek 6

Arbeidsproductiviteit van de EU15 en van de niet-OESO landen ten opzichte van de VS van Amerika (indexcijfers*)

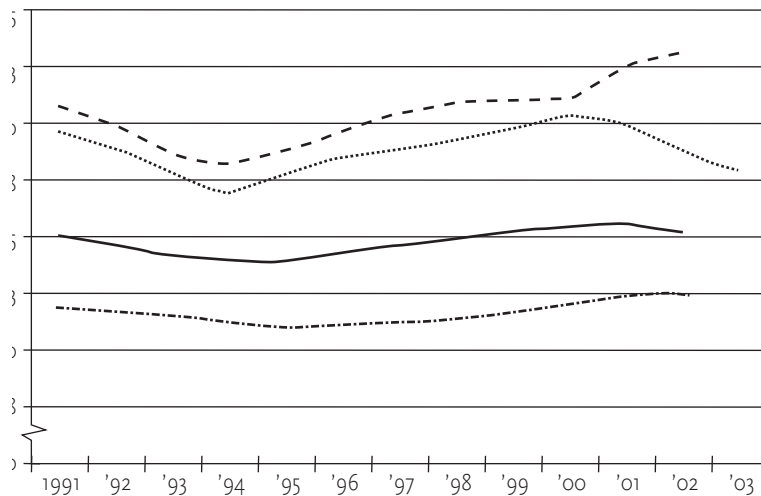
	EU15	niet-OESO landen
GE 2000	81	10
GE 2040	76	16
RS 2000	81	10
RS 2040	78	15

* in beide jaren – 2000 en 2040 – is de gemiddelde arbeidsproductiviteit in de VS op 100 gesteld

bron statistieken 1 tot en met 6: CPB, 2003: 'Four futures of Europe' (gegevens zijn bewerkt)

statistiek 7

Uitgaven aan onderzoek en ontwikkeling door bedrijven; in % van het BBP

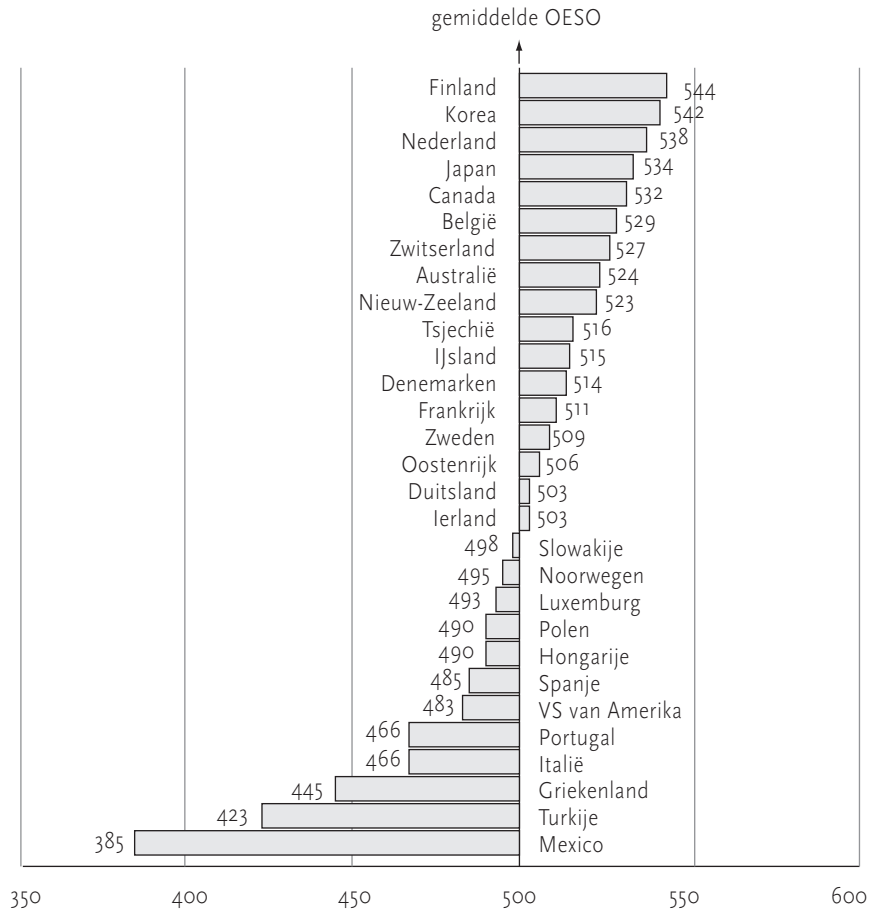

--- Japan
..... VS van Amerika
— totaal OESO
-.-.- EU 15

bron: OESO, juni 2004

statistiek 8

**Resultaten internationaal PISA onderzoek onder 15-jarige leerlingen:
exacte vaardigheden in 2003***

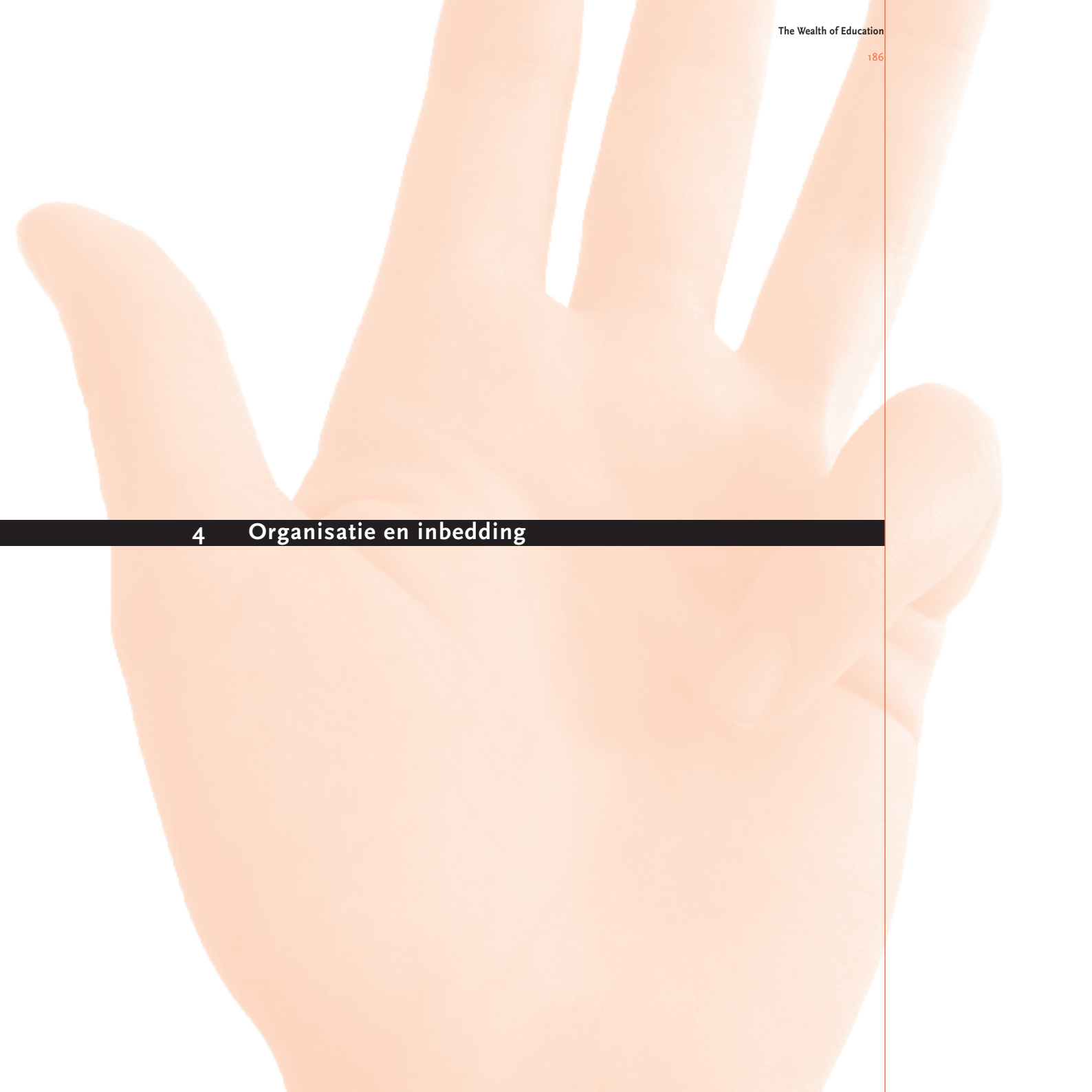
*

PISA = Project for
International Student
Assesment

hoe hoger de score,
hoe beter het resul-
taat dat leerlingen
gemiddeld in een
land behaalden
op toetsvragen over
exacte vaardigheden

bron: OESO, 2003

4 Organisatie en inbedding

4.1 Inleiding

In een rapport over het examenprogramma mag niet aan de uitvoerbaarheid worden voorbijgegaan. In dit hoofdstuk wordt bij de praktische kant van het programma stilgestaan. Hoe verhoudt het programma zich tot de aangegeven studielast? Wanneer wordt het ingevoerd? (4.2) Op welke manier wordt het onderwijsveld mogelijk gemaakt het programma vorm te geven? (4.3 en 4.4) Tot slot zullen in dit hoofdstuk opmerkingen gemaakt worden over de flexibiliteit en de verankering van het programma van het schoolvak economie in de toekomst. (4.5)

4.2. Studielast en invoering

De wetgever is voornemens om met ingang van 1 augustus 2007 de structuur van de tweede fase aan te passen. De aanpassingen beogen de scholen en hun leerlingen meer ruimte te geven voor eigen keuzes en het programma voor leerlingen beter bestudeerbaar, voor docenten beter werkbaar en over het geheel beter organiseerbaar te maken.¹

De vervolgcommissie onderschrijft de uitgangspunten voor deze aanpassing en heeft ze bij de explicitering van het economieprogramma betrokken.

Deelvakken, dus ook voor het vak economie, zullen per 1 augustus 2007 verdwijnen en het vak economie wordt in het profiel E&M naast wiskunde AB en geschiedenis een verplicht vak. Bij de andere profielen is het een keuze(profiel)vak. Het vak economie krijgt echter op zowel het havo als vwo 40 studielasturen minder ter beschikking: vwo van 520 naar 480 uren en havo van 440 naar 400 studielasturen. Bij de constructie van dit nieuwe programma is daarmee rekening gehouden. Geen enkel onderdeel kan worden weggelaten. Wat het aantal studielasturen betreft, is de ondergrens bereikt waarbij dit consistente programma voldoende levensvatbaar is.

Idealiter zou het programma in het jaar 2007/2008 worden ingevoerd. Een veelomvattende en voor het onderwijsveld energievretende tussentijdse aanpassing van het huidige programma in het kader van de 'globalisering' van het programma per augustus 2007 kan daarmee worden voorkomen. De groep educatieve uitgeverijen (GEU) en LWEO hebben in een ontmoeting met de commissie echter aangegeven drie jaar nodig te hebben om met effectieve nieuwe lesmethoden op de markt te komen. Bij een snelle politieke besluitvorming kan het nieuwe programma dan in het schooljaar 2008/2009 worden ingevoerd. Dit verdient sterke aanbeveling omdat anders de

¹ Zie 'Op weg naar 2007', Tweede Fase Adviespunt, april 2005.

doorlooptijd van het hele project wel erg lang wordt en zo wel aan de wensen en verwachtingen van het onderwijsveld recht kan worden gedaan, omdat kortom zo het noodzakelijke momentum niet verloren gaat.

4.3 Bijscholing van docenten

De behoefte aan een nieuw programma is mede ingegeven door de voortschrijdende ontwikkeling van de economische wetenschap. Ten opzichte van het huidige programma zijn daarom in het nieuwe programma nieuwe inhoudelijke onderdelen en experimenten opgenomen. Het zou naïef zijn om te veronderstellen dat de uitvoerders van het programma – methodemakers en docenten voorop – volledig op de hoogte zijn van die recente wetenschappelijke inzichten. Bovendien moeten ze ook nog de didactische vertaalslag maken van de nieuwe inzichten naar uitvoerbare leerplannen. In de onderstaande box staan voor examenmakers, methodemakers en docenten lesboeken opgesomd die nauw aansluiten bij de gedachten van de commissie en die voor gebruikers een aangrijpingspunt bieden om oude stof op een nieuwe manier vorm te geven of om nieuwe leerstof onder de knie te krijgen. De genoemde boeken zijn uitdrukkelijk bedoeld als steun voor het onderwijsveld om thuis te raken in de stof en zijn niet direct geschikt om voor te schrijven voor havo en vwo-leerlingen. Daar zal een eigen invulling aan moeten worden gegeven.

Box 4.1 Literatuursuggesties voor docenten, methode- en examenmakers:

- 1 Auerbach, A.J., en L.J. Kotlikoff, 1998, *Macroeconomics – An Integrated Approach*, MIT Press, Cambridge MA.
- 2 Alchian, A.A., en W.R. Allen, 1983, *Exchange and Production – Competition, Coordination and Control*, Wadsworth, Belmont.
- 3 Barro, R.J., 1997, *Macroeconomics*, MIT Press, Cambridge, MA.
- 4 Bergstrom, T.C. en J.H. Miller, *Experiments with Economic Principles*, McGraw-Hill, New York.
- 5 Dixit, A.K., en B.J. Nalebuff, 1991, *Thinking Strategically – The Competitive Edge in Business, Politics and Everyday Life*, W.W. Norton, New York.
- 6 Dixit, A., en S. Skeath, 2004, *Games of Strategy, 2e editie*, W.W. Norton, New York.
- 7 Frank, R.H., 2000, *Microeconomics and Behavior*, McGraw-Hill, New York.

- 8 Frank, R.H., en B.S. Bernanke, 2004, *Principles of Economics*, McGraw-Hill, New York.
- 9 Hagens, A.J.H., en S.R. Wunderink, 1990, *Soo gewonne, soo verteert – Economie van de huishoudelijke sector*, Stenfert Kroese, Leiden.
- 10 Hazeu, C.A., 2000, *Institutionele economie*, Uitgeverij Coutinho, Bussum.
- 11 Krugman, P.R., en M. Obstfeld, 1994, *International Economics – Theory and Policy*, Harper Collins, New York.
- 12 Landsburg, S.E., 1999, *Price Theory and Applications*, 4th edition, South-Western College Publishing, Cincinnati.
- 13 Lazear, E.P., 1998, *Personnel Economics for Managers*, John Wiley & Sons, New York.
- 14 Mankiw, N.G., 2004, *Principles in Economics*, 3e editie, Thomson, South-Western.
- 15 Mankiw, N.G., 2004, *Kernbegrippen van economie*, 3e editie, Academic Service, Den Haag.
- 16 Mankiw, N.G., 2000, *Macroeconomics*, Harcourt College Publishers, Forth Worth.
- 17 McCloskey, D.N., 1977, *The Applied Theory of Price*, MacMillan, New York.
- 18 Milgrom, P., en J. Roberts, 1998, *Economics, Organization & Management*, Prentice Hall, New Jersey.
- 19 Sandler, T., 2004, *Global Collective Action*, Cambridge University Press, Cambridge.
- 20 Schram, A.J.H.C., H.A.A. Verbon en F.A.A.M. van Winden, 1997, *Economie van de overheid*, Academic Service, Den Haag.
- 21 Stiglitz, J.E., 2000, *Economics of the Public Sector*, W.W. Norton, New York.
- 22 Stiglitz, J.E., en J. Driffill, 2000, *Economics*, W.W. Norton, New York.
- 23 Varian, H., 2003, *Intermediate Microeconomics – A Modern Approach*, W.W. Norton,

Welke boeken zijn het meest geschikt voor de verschillende concepten?

Concept 1: Schaarste [2, 7, 9, 23]

Concept 2: Ruil [2, 4, 9, 12]

Concept 3: Markt [7, 12, 17, 23]

Concept 4: Ruilen over de tijd [1, 7, 12, 23]

Concept 5: Onderhandelen en samenwerken [5, 6, 19]

Concept 6: Informatie en risico [10, 13, 18, 19, 23]

Concept 7: Welvaart en groei [1, 3, 14, 19, 20, 21]

Concept 8: GTST [8, 11, 15, 16, 22]

Vanuit het ministerie is tot nog toe met grote terughoudendheid gereageerd op de behoefte tot bijscholing van docenten. De commissie adviseert echter met klem dat het ministerie rechtstreeks ondersteuning biedt bij de organisatie van de bijscholing, bijvoorbeeld via een eenmalige subsidie voor het inrichten van bijscholingsprogramma's. Goede bijscholingsprogramma's vergroten in sterke mate het draagvlak voor een vernieuwend programma.

4.4 Keuzeonderwerpen en experimenten

Van methodemakers mag worden verwacht dat ze het nieuwe programma in methodes kunnen gieten. Voor twee onderdelen van het programma ligt dat niet zonder meer voor de hand. Bepaalde keuzeonderwerpen en experimenten zijn nieuwe elementen in het examenprogramma en niet alle leerlingen zullen dezelfde keuzeonderwerpen (kunnen) kiezen. Een methode waarin alle keuzeonderwerpen worden uitgewerkt, is uit praktische overwegingen wellicht niet haalbaar. Om voor leerlingen de gewenste rijke keuze uit alle keuzeonderwerpen te bieden, stelt de commissie de volgende procedure voor.

Wetenschappelijke specialisten op het gebied van de vwo-keuzeonderwerpen die met een * zijn aangegeven, worden uitgenodigd om een essay voor de economisch geschoolde lezer te schrijven. Vervolgens maken vakdidactici dit geschikt voor gebruik door docenten en leerlingen. Vakdidactici maken ook voor alle andere keuzeonderwerpen voor zowel havo als vwo een dergelijk aanbod. Het ministerie kan bijvoorbeeld SLO hiervoor de opdracht geven, waarna het onderwijsveld via internet er vrijelijk toegang toe heeft. Is de omzetting door educatieve uitgeverijen gemaakt, dan is een inlogsleutel wellicht een oplossing. Een bijkomend voordeel van de voorgestelde procedure is dat door aanpassing van de keuzeonderwerpen het schoolvak mee kan groeien met de ontwikkelingen in de wetenschap en het economieprogramma zo zijn dynamische karakter behoudt.

Experimenten kunnen op diverse wijzen worden uitgevoerd. Ze kunnen de vorm krijgen van: (web-based) simulatiespellen, gedragsspellen in klassikaal verband, het onderkennen van gevangendilemma's, economische modellen, enquêtes e.d. Op dit gebied is in de wetenschap vrij veel ervaring opgedaan, maar dergelijke experimenten zijn daarom nog niet voor het onderwijs geschikt. Ook deze experimenten moeten worden vertaald naar het onderwijs. Van educatieve uitgeverijen mag worden verwacht dat zij hier een en ander in de methodes verwerken, maar waarschijnlijk kan niet alles op de schouders van de uitgeverijen rusten. Een samenwerking tus-

sen ministerie, onderwijsinstituten als SLO en uitgevers biedt hier wellicht een oplossing. De ontwikkeling van de wetenschap en ICT kunnen het aanbod van experimenten in de toekomst vergroten en het schoolvak bij de tijd houden.

4.5

Vakraad

Het economieonderwijs is sinds de tweede fase sterk maatschappijgericht vormgegeven. Instituten die de economische wetenschap en het economische beleid ondersteunen, hebben zich ook op het onderwijs gericht en het economieonderwijs in deze richting een krachtige impuls gegeven. Het CBS en CPB hebben databanken zeer toegankelijk gemaakt, de DNB organiseert aantrekkelijke rondleidingen en publiceert themabrochures die op haar werkerrein liggen en al deze instellingen zijn op hun websites zeer toegankelijk geworden. De commissie moedigt de genoemde instellingen sterk aan op dit ingeslagen pad voort te gaan.

De toekomst evenals ontwikkelingen in de economische wetenschap zijn onzeker. In het huidige programma is aansluiting gezocht bij heersende opvattingen over het vak, maar het blijft van belang dat het onderwijs deze aansluiting niet verliest zodat het ook in de toekomst zicht houdt op nieuwe wetenschappelijke inzichten. In het recente verleden zijn Nederlandse wetenschappers zich, zij het fragmentarisch en incidenteel, met het vak in het voorgezet onderwijs gaan bezighouden. Deze initiatieven verdienen verbreding en ondersteuning.

In de Verenigde Staten kent het jaarlijkse congres van de American Economic Association een aparte sessie waar wetenschap en docenten elkaar ontmoeten en het hebben over de ontwikkeling van het economieonderwijs. Amerikaanse economen hebben traditioneel grote belangstelling voor de ontwikkeling van het schoolvak in het voorgezet onderwijs. Analoog aan het Amerikaanse voorbeeld wordt hier gepleit voor een Nederlandse institutionalisering van zo'n ontmoeting. De Koninklijke Vereniging voor de Staathuishoudkunde (KVS) lijkt het meest geschikte orgaan om een dergelijke ontmoeting te initiëren en organiseren.² Daarmee wordt het debat over het economieonderwijs levend gehouden. Daarnaast is het nuttig een soort vakraad in te stellen, die de belangen van het vak kan bewaken en desgewenst nieuwe ontwikkelingen kan entameren. In een dergelijke raad zouden de volgende partijen kunnen participeren: wetenschappers, instellingen als het CPB, CBS en DNB, examenmakers CITO, organisaties als VECON en LWEO voor het activeren van de betrokkenheid van docenten economie en educatieve uitgeverijen. Een soepele actualisering van het economieprogramma in het voortgezet onderwijs en behoud van de stevige plaats die het daar verdient, lijken daarmee gewaarborgd.

² Bijvoorbeeld door een sessie te organiseren op de jaarlijkse NAKE-dag die gekoppeld is aan de Tinbergenlezing van de De Nederlandsche Bank.

Literatuur

Alchian, A.A., 1977, *Why Money?*, *Journal of Money, Credit and Banking*, 9: 133-140.
Auerbach, A.J., en L.J. Kotlikoff, 1998, *Macroeconomics – An Integrated Approach*, MIT Press, Cambridge MA.

Berendt, J., 1994, *Midnight in the Garden of Good and Evil*, Random House, New York.

Borjas, G.J., 1995, *The Economic Benefits of Immigration*, *Journal of Economic Perspectives*, 9: 3-22.

Buchanan, J.M., 1964, *What Should Economists Do?*, *Southern Economic Journal*, 30: 213-222.

Commissie 'Herziening programma economie voor de tweede fase', 2002, *Economie moet je doen*, SLO, Enschede.

Coase, R.H., 1937, *The Nature of the Firm*, *Economica*, 4: 386-405.

CPB, 2002, *Centraal Economisch Plan 2003*, SDU, Den Haag.

Damme van, E.E.C., en F. Verboven, 2001, *Het nieuwe toezicht op ondernemingen: economische aspecten van marktwerking en regulering*, preadviezen KVS, *Herpositionering van ondernemingen*, Lemma, Utrecht.

Dixit, A., 2004, *Restoring Fun to Game Theory*, *Journal of Economic Education*, te verschijnen.

Dixit, A., en B. Nalebuff, 1991, *Thinking Strategically – The Competitive Edge in Business, Politics, and Everyday Life*, W.W. Norton, New York.

Dixit, A., en S. Skeath, 2004, *Games of Strategy*, 2e editie, W.W. Norton Company, New York.

Freeman, R.B., en R. Schettkat, 2005, *Marketization of Household Production and the EU-US Gap in Work*, *Economic Policy*, 5-50.

Hall, R.E., en C.I. Jones, 1999, *Why Do Some Countries Produce So Much More Output per Worker Than Others?*, *Quarterly Journal of Economics*, 114: 83-116.

Hirshleifer, J., 1987, *Economic Behavior in Adversity*, University of Chicago Press, Chicago.

- Jevons, W.S., 1875, *Money and the Mechanism of Exchange*, Henry S. King, Londen.
- Keynes, J.M., 1919, *On the Economic Consequences of the Peace*, MacMillan, Londen.
- Klamer, A., en H. van Dalen, 1998, *Het verhaal van geld*, Amsterdam University Press, Amsterdam.
- Krugman, P.R., en M. Obstfeld, 1994, *International Economics – Theory and Policy*, Harper Collins, New York.
- LWEO, 2002, Schriftelijke reactie op rapport Commissie Teulings I 'Economie moet je doen', d.d. 18 december 2002.
- Maddison, A., 1991, *Dynamic Forces in Capitalist Development – A Long Run Comparative View*, Oxford University Press, Oxford.
- Maddison, A., 2005, Measuring and Interpreting World Economic Performance, 1500-2001, *Review of Income and Wealth*, 51: 1-35.
- Mankiw, N.G., 1998, Teaching the Principles of Economics, *Eastern Economic Journal*, 24: 519-524.
- Olson, M., 1965, *The Logic of Collective Action – Public Goods and the Theory of Groups*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Pott-Büter, H., en K. Tijdens (red.), 1998, *Vrouwen leven en werken in de twintigste eeuw*, Amsterdam University Press, Amsterdam.
- Robbins, L., 1932, *An Essay on the Nature and Significance of Economic Science*, MacMillan, Londen.
- Romer, D., 2001, *Advanced Macroeconomics*, McGrawhill, New York.
- Shafir, E., P. Diamond, en A. Tversky, 1997, Money Illusion, *Quarterly Journal of Economics*, 112: 341-374.
- Teulings, C.N., 2002, Economie moet je doen, *Tijdschrift voor het Economisch Onderwijs*, 311-316.

Trefler, D., 1995, The Case of Missing Trade and Other Mysteries, *American Economic Review*, 85: 1029-1046.

Tweede Fase Adviespunt, april 2005, *Op weg naar 2007*, Den Haag

VECON, 2003, Schriftelijke reactie op rapport Commissie Teulings I: 'Economie doen, deden we al, d.d. 31 januari 2003.

Voorend A., en A. Gijssen, 2000, *Vakdossier 2000 economie*. SLO, Enschede.

Voorend A., en A. Gijssen, 2001, *Vakdossier 2001 economie*. SLO, Enschede.

Westhof, F.M.J., 2004, *Aandacht voor ondernemerschap in het HAVO- en VWO-onderwijs*, EIM, Zoetermeer.

World Bank, 2002, *Building Institutions for Markets*, World Development Report 2002, Washington DC, <http://econ.worldbank.org/wdr/WDR2002/text-2394/>

WRR, 2003, *Nederland Handelsland – Het perspectief van transactiekosten*, rapport no. 66, Den Haag.

Bijlagen

Bijlage I Instelling Commissie

Aan de Voorzitter van
de Tweede Kamer der Staten Generaal

Den Haag, 9 juli 2003

Bij de brief van 2 oktober 2002, kenmerk vo/bob/2002/36380 zond ik u ter kennisname het rapport 'Economie moet je doen' van de commissie 'Herziening programma economie voor de tweede fase'. Bij het rapport gaat het niet om een gedetailleerd en volledig examenprogramma, maar om een voorstel op hoofdlijnen, dat in een later stadium – door een vervolgcommissie – tot een volledig examenprogramma moet worden uitgewerkt.

Ik kondigde daarbij aan, dat ik relevante organisaties, maar ook de vaksecties economie van individuele scholen hun mening over het rapport zou vragen, alvorens te beslissen op hoofdlijnen. Hoewel ik niet van veel vaksecties een reactie heb ontvangen, heb ik gemerkt dat het gewaardeerd werd dat ook op deze wijze leraren rechtstreeks bij de vakontwikkeling werden betrokken. De ontvangen reacties waren bovendien in het algemeen grondig en doordacht. Leraren hebben ook hun mening gegeven in het vakblad 'Tijdschrift voor het economieonderwijs'. En ik heb een enkele individuele reactie ontvangen.

De reacties van de beide lerarenorganisaties geven een goede samenvatting van de verschillende individuele reacties. Ik zend ze u hierbij in kopie, evenals een kopie van de reactie van de CITO-groep.

Er is in het algemeen waardering voor de poging die de Commissie Teulings heeft ondernomen om het examenprogramma economie te actualiseren en de actuele wetenschappelijke voorhoede in dit vakgebied beter in relatie te brengen met het vak economie in het voortgezet onderwijs. Daarbij worden in de adviezen echter wel een aantal kanttekeningen geplaatst.

Zo is er twijfel uitgesproken over de vraag of de door de commissie genoemde acht beginselen wel een degelijk uitgangspunt kunnen vormen van een examenprogramma. Ook wordt algemeen door leraren (en ook door anderen) naar voren gebracht dat de commissie het accent te zeer verschuift van de macro-economie

naar de micro-economie; dat zal weliswaar in overeenstemming zijn met de ontwikkeling in de voorhoede van de wetenschap, maar voor de vorming op meer elementair niveau van de maatschappelijk meelevende burger is ook inzicht in de macro-economie noodzakelijk.

Ik ben van plan om een vervolgcommissie in te stellen om een voorstel te doen voor een formeel examenprogramma. Dat zal niet zonder meer gebaseerd zijn op de door de commissie Teulings aangegeven hoofdlijnen: die moeten allereerst door een vervolgcommissie worden getoetst aan de kritische kanttekeningen die zijn gemaakt.

Op grond van die kritische afweging zal de commissie dan kunnen komen tot een verdere uitwerking. In verband daarmee, zal ik de vervolgcommissie vragen om in een beknopte tussenrapportage expliciet vast te leggen wat als resultaat van de kritische afweging het uitgangspunt kan zijn voor de verdere uitwerking. In die tussenrapportage – en vervolgens ook in het eindrapport – zal nadrukkelijk expliciet moeten worden gemaakt op welke wijze de vervolgcommissie draagvlak voor haar voorstellen heeft verworven bij leraren en relevante instanties (CEVO, CITO, VSNU, HBO-raad) en andere deskundigen / belangstellenden.

Uitgaande van een start van de activiteiten van de commissie per 1 januari 2004 zal de commissie een tussenrapportage moeten leveren uiterlijk 1 april 2004. De commissie zal het eindrapport dan kunnen leveren uiterlijk 1 augustus 2005.

De vervolgcommissie zal zich wel moeten baseren op de doelstellingen van het vak economie zoals die door de Commissie Teulings zijn omschreven (par. 4.3 van het rapport). Kort gezegd komen die neer op: het begrijpen van economische verschijnselen in de samenleving, door het ontwikkelen van 'een economische kijk'. In de woorden van de commissie (p. 49): Het vak moet:

- algemeen vormend zijn;
- in de lijn liggen van het vak in het vervolgonderwijs, met name als bijdrage aan de ontwikkeling van vaardigheden;
- de basis zijn voor het opbouwen van een doorgaande leerlijn vanuit de basisvorming;
- enthousiasme en interesse voor het vak wekken.

Indien mogelijk zal ik enerzijds ook wat betreft de personele samenstelling van de vervolgcommissie streven naar een verbinding met die van de commissie Teulings. Anderzijds zullen juist ook anderen, met een ander soort deskundigheid (personen bijvoorbeeld uit SLO, CITO en CEVO) bij het formuleren van een volledig examenprogramma moeten worden betrokken. De lerarenorganisaties (VECON, LWEO) zullen bij de samenstelling van de vervolgcommissie worden geraadpleegd.

De minister van Onderwijs,
Cultuur en Wetenschappen,

Maria J.A. van der Hoeven

Instellingsbesluit

De vervolgc commissie wordt per 1 april 2004 geïnstalleerd voor de duur van 9 maanden. Daarna wordt bekeken hoeveel tijd in 2005 nodig is om tot afronding te komen. Dat zal uiterlijk tot augustus 2005 zijn.

De taak van deze vervolgc commissie is: het formuleren van een voorstel voor een examenprogramma economie havo / vwo op basis van het voorstel van de commissie Teulings I en de reacties daarop.

De vervolgc commissie zal in juli 2004 een tussenrapportage leveren, waarin de kritische kanttekeningen die door diverse organisaties en vaksecties gemaakt zijn naar aanleiding van ‘Economie moet je doen’, zijn verwerkt.

De vervolgc commissie maakt in deze tussenrapportage – evenals in het eindrapport – nadrukkelijk expliciet op welke wijze zij draagvlak voor haar voorstellen heeft verworven bij leraren en relevante instanties en andere deskundigen / betrokkenen.

De vervolgc commissie baseert zich op doelstellingen van het vak economie zoals die door de commissie Teulings I zijn omschreven (par. 4.3 van het rapport).

Deze doelstellingen beogen:

- het begrijpen van economische verschijnselen in de samenleving, door het ontwikkelen van ‘een economische kijk’.

Het vak moet:

- algemeen vormend zijn;
- in de lijn liggen van het vak in het vervolgonderwijs, met name als bijdrage aan de ontwikkeling van vaardigheden;
- de basis zijn voor het opbouwen van een doorgaande leerlijn vanuit de onderbouw havo / vwo;
- enthousiasme en interesse voor het vak wekken.

Het huidige streven naar meer ruimte en keuzevrijheid voor scholen en met name ook voor leraren binnen het vak, moet een aandachtspunt zijn voor de commissie. De commissie streeft naar een evenwichtige verdeling tussen centraal examen en schoolexamen en geeft aan hoe de verdeling van de stof over C.E. en S.E. moet zijn.

Bijlage II Samenstelling commissie

Toelichting van de achtergrond van de leden per datum van publicatie van het rapport.

Tot de leden zijn benoemd:*

Prof. Dr. C.N. (Coen) Teulings	hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam directeur SEO Economisch Onderzoek
Drs. G. L. (Loes) Broer-Nieuwenhuis	docente economie aan het Vechtstede College te Weesp
Prof. Dr. E.E.C. (Eric) van Damme	hoogleraar aan de Universiteit van Tilburg, CentER for Economic Research en Tilburg Law and Economics Center (TILEC)
Drs D. (Dorien) Doornebos-Klarenbeek	docente economie en geschiedenis aan het Coornhert Gymnasium te Gouda
Drs. L. (Leon) Knobens	wetenschappelijk medewerker CITO
Drs. K. (Kees) Blokker	wetenschappelijk medewerker CITO, vervanger L. Knobens
Drs. J.H.W.L. (Jos) Steins	docent / coördinator postHBO-lerarenopleiding Educatieve Hogeschool van Amsterdam
Prof. Dr. J.J.M. (Jules) Theeuwes	hoogleraar aan de Universiteit van Tilburg, lid Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR)
Drs. E.J.M. (Eric) Welp	docent economie Goois Lyceum te Hilversum, waarnemend voorzitter vaksectie algemene economie VECON, vakmedewerker economie SLO te Enschede

*

In aanvang was ook **Dr. F.J.H. (Henk) Don** directeur Centraal Planbureau (CPB) te Den Haag lid van de commissie. Halverwege heeft hij zijn werkzaamheden voor de commissie echter om persoonlijke redenen en tot ieders spijt moeten beëindigen.

Als secretaris zijn benoemd:

Dr. H.P. (Harry) van Dalen	wetenschappelijk medewerker Instituut Sociaal Economisch Onderzoek Rotterdam (SEOR) van de Erasmus Universiteit Rotterdam en het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI) te Den Haag
P.H. (Peter) Voorend	docent economie aan het RSG Brokdele te Breukelen, vakmedewerker economie SLO te Enschede
Drs. I.J. (Ingrid) Hardebol	waarnemer namens het Ministerie OCW, Directie Voortgezet Onderwijs

Ondersteuning:

T. (Trudie) Lucardi	notulist, medewerker SLO te Enschede
C. (Christel) Haitjema-Schoppink en S. (Shairoen) Ransing-Fakirmohamed	secretariaatsmedewerkers bij SLO te Enschede

Besteladres

SLO, Stichting Leerplanontwikkeling

Afdeling verkoop

Postbus 2041, 7500 CA Enschede

Telefoon: (053) 484.03.05

Internet: <http://catalogus.slo.nl>

E-mail: verkoop@slo.nl

AN 5.753.8489

isbn 90 329 2223 8

Colofon

redactie

Peter Voorend en Harry van Dalen

productie

Theo van Leeuwen slo

vormgeving

Frans Hesselink Ontwerpbureau bno

druk

DeltaHage

AN 5.753.8489
isbn 90 329 2223 8

